

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Marija Gavrilović

Područje današnjeg Mostara i okolice u rimsko doba

Završni diplomski (master) rad

Mentor: Prof. dr. Salmedin Mesihović

Sarajevo, 2018.

SADRŽAJ

I. UVODNA RAZMATRANJA.....	3
II. GEOGRAFSKI OKVIR.....	6
III. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA.....	8
IV. PREGLED RIMSKOG OSVAJANJA.....	14
V. PEREGRINSKE CIVITATES U SREDNJEM TOKU RIJEKE NERETVE.....	18
V. 1. Daorsi.....	18
V. 2. Naresi.....	20
VI. NASELJA I NASEOBINSKI ELEMENTI.....	23
VII. PROSTOR DANAŠNJEG MOSTARA I OKOLICE U KASNOJ ANTICI.....	34
VII. 1. Bazilike.....	39
VII. 2. Pojedinačni nalazi i strukture.....	54
VIII. KOMUNIKACIJE.....	59
IX. RELIGIJA.....	66
IX. 1. Domaća božanstva.....	66
IX. 2. Rimska božanstva.....	67
IX. 3. Orijentalna božanstva.....	70
IX. 4. Kršćanski spomenici.....	72
X. OBILAZAK ARHEOLOŠKIH LOKALITETA.....	74
XI. KATALOG.....	91
XII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	95
XIII. PRILOZI.....	100
XIV. BIBLIOGRAFIJA.....	132
KRATICE.....	132
IZVORI.....	133
LITERATURA.....	134
ELEKTRONSKI IZVORI.....	150
XV. SAŽETAK.....	152
XVI. SUMMARY.....	154
XVII. BIOGRAFIJA.....	156

I. UVODNA RAZMATRANJA

„Prošlost gradova je sjećanje na budućnost. Gradovi o tome pričaju. O gradu, o ljudima, o vremenima. O gradu kojeg su stvorili ljudi, o ljudima koji su živjeli za grad i o vremenima koja su zauvijek zapamtila grad i ljude u njemu. Mostar je upamtio i jedne i druge. U legendama, knjigama, pričama, sjećanjima i spomenicima.“

Slavko Antić

Mostar, kao i njegovo uže i šire okruženje, naseljeni su još u prahistorijska vremena. Svjedočanstvo dugotrajnog nastanjivanja ovog područja predstavljaju brojna arheološka nalazišta vremena neolitika, bakrenog, brončanog i željeznog doba. Grad i njegova okolica ovo ima zahvaliti prvenstveno rijeci Neretvi i njenim pritokama, svojim žilama kucavicama, koje su stanovnike svojih obala održavale u visokom položaju sociokulturološkog života.

Autohtone zajednice koje su tokom željeznog doba boravile na prostoru Hercegovine, posljednjih su stoljeća stare ere bile izložene različitim utjecajima njihovih civilizacijski visokorazvijenih susjeda. Dinamičnost kulturno-historijskih prilika, koje su prethodile i nastupile ratnim osvajanjima Rimljana, značajno se odrazila na čitavu regiju. U kooperaciji sa lokalnim saveznicima, rimska je vojska otvorila put rimskoj ekonomiji i privrednim kretanjima na srednjem Jadranu.

Naseobinska kultura novih osvajača u svom je najužem konceptu nosila dominantne elemente rimske postojanosti, od društvene i političke do duhovne poistovjećenosti kojom su definirani. Sudeći po sačuvanoj izvornoj građi kao što su pisana (literarna i epigrafska), materijalna kultura, te filološko-lingvistički relikti i određeni segmenti tradicije, ona se i na ovom području ostvarila kroz karakteristične pojave rimskog stvaralaštva. Osim presudnih i neizbježnih utjecaja razvijene grčko-rimske civilizacije, imala je i određenu uzročno-posljedičnu vezu sa prethodnim razdobljima. Širenje rimskog vlasništva nad zemljom bio je poticaj doseljavanja Italika, naročito na prostoru oko rijeke Neretve. Razlog tomu ne leži samo u značaju poznatog trgovišta Narone, jedne od važnijih luka istočnog Jadrana, nego i u plodnoj zemlji uz Neretvu i njene pritoke.

Prilike perioda kasne antike podrazumijevale su kako religijsku promjenu, tako i istovremeni kulturološki i politički preokret. Rezultat toga dugotrajnog procesa bila je jedna nova stvarnost čije su elemente obrazovali rimski i grčki supstrat sa primjesama kršćanskog Orijenta, uz učešće novopridošlih naroda koje je seoba približila provincijama mediteranskog carstva. U ovim burnim vremenima, područje koncentrisano oko doline rijeke Neretve

iznjedrilo je djela sakralne arhitekture, koja se tragom arheoloških ostataka ističu i na području današnjeg Mostara i njegove okolice.

Unutar tematsko-hronološkog okvira definiraju se aspekti političkog, ekonomskog i duhovnog života, čija se potvrda najprije nalazi u fizičkim testamentima i produktima različitih ljudskih djelatnosti. Stoga se nastojala izvršiti njihova klasifikacija, te pregled kulturno-historijskog razvoja autohtonog stanovništva na osnovu materijalnih izvora.

Cilj rada je da se kroz izvore, literaturu i arheološku građu najvjerodostojnije prikaže kulturološki kontinuitet današnjeg grada Mostara i njegove okolice¹ za vrijeme rimske uprave na ovom prostoru. U užem smislu ono je označeno kao razdoblje koje obuhvata raspon od kasne Republike do vremena kasne antike. Pristupu obradi njegovog razvojnog puta neminovno prethodi historijska pozadina rimskog osvajanja, odnosno uzročno-posljedičnih događaja koji su označili prekretnicu na pragu novog doba. Važan segment predstavlja pregled arheoloških nalaza i određivanje njihove provenijencije, kao i revizija ranijih teza klasifikacijom i analizom materijala.

Temelj rada čine literarna ostvarenja autora koji su dali nemali doprinos naučnom istraživanju Mostara i njegove okolice. Najznačajnije publikacije djela su Vaclava Radimskog, Carla Patscha, Đure Baslera, Dimitrija Sergejevskog, Ive Bojanovskog, Vukosave Atanacković-Salčić, Tomislava Andelića, Envera Imamovića, Veljka Paškvalina, Adnana Busuladžića, Salmedina Mesihovića, Amre Šaćić, Almira Marića i dr. Najvažniju smjernicu radu daje Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (Tom I – III), te Arheološki vodič Hercegovine. Prilog radu čini i neznatan broj izvora.

Pored historijskih izvora i bibliografske građe kojom je nauka očuvala koncepte poznate prošlosti, rad je nastojao potkrijepiti historijske fakte svim dostupnim i postojećim materijalnim ostacima koji su u direktnoj vezi sa područjem koje se obrađuje. To se prvenstveno odnosi na uvid u muzejsku građu lokalnih i državnih institucija koje se bave promocijom i očuvanjem kulturne baštine, kao što su Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu, te Muzej Hercegovine u Mostaru.

Za cilj rada, kao primarna nota i usmjerenje, postavljeno je posjećivanje terena i lokaliteta koji se tiču rimske pozadine područja Mostara i okolice. U najužem, to se odnosi na obilazak lokaliteta, revizijsko tumačenje njihovog trenutnog stanja, pokušaje detaljnijih ubiciranja, potvrde mjerila i orijentacija, ali i kritički osvrt na ranije determinacijske okvire. Posjete lokalitetima nemaju aktivnog fizičkog istraživačkog udjela, odnosno implemetaciju

---

¹ U daljem tekstu: Općina Mostar, mostarsko područje.

arheoloških metoda istraživanja, nego su koncipirane kao vizuelno prepoznavanje površinskog sadržaja i njegovog pozicioniranja u savremenom prostoru. Rad obrađuje svih 35 lokaliteta koji su u Arheološkom leksikonu BiH navedeni pod općinu Mostar. Popis iz 1988. navodi 39 nalazišta na mostarskom području, ali ovaj rad isključuje ona mjesta koja po savremenim teritorijalnim okvirima više ne pripadaju granicama mostarske općine.

S obzirom da je vrlo mali broj lokaliteta istraživani ili nedovoljno istražen na ovom području, te zahtijeva, ne samo sistematski organizovane kampanje otkrivanja i istraživanja, nego i reviziju ranijih, nastojalo se u najboljem sprovedi izvjestan vid dnevnika, s predodžbama o njihovom stanju i prilikama iz perspektive savremenog posmatrača. Rad okuplja kulturnohistorijsko nasljeđe jednog užeg prostora, te ističe njegov broj i značaj kao vid podstreka da se intenzivno radi na njegovom istraživanju, zaštiti i prezentaciji.

Prema tome, moja zahvalnost ide sljedećim ljudima koji su me natjerali da prevaziđem svoju lijenost i nesklonost čestom pisanju: mojoj majci i bratu na strpljenju i vjerovanju; Editi Vučić na predanom radu, usmjeravanju i cjelodnevnim terenskim obilascima; Mirzi Dugaliću na izradi dronskih fotografija; Amri Šaćić na objektivnosti, te iskrenim i nepresušnim konsultacijama; Almiru Mariću i Edinu Muloviću za sugestije i ustupljenu literaturu; uposlenicima Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu, Muzeja Hercegovine i Arhiva Hercegovine u Mostaru na susretljivosti, otvorenosti i pomoći, te svim prijateljima, kolegama i profesorima, koji su mi disali za vratom i učinili ovaj rad mogućim.

II. GEOGRAFSKI OKVIR

Mostar je grad i općina na jugu Bosne i Hercegovine, kulturni i ekonomski centar geografske regije Hercegovine, te administrativno sjedište Hercegovačko-neretvanskog kantona. Prostire se na površini od oko 1.175 km² i svojim povoljnim geostrateškim položajem čini komplementarnu cjelinu povezanu dolinama rijeka Neretve, Radobolje, Drežanke, Bune, Bunice i Jasenice. Struktura prostora u osnovi je monoreljefnog karaktera u kome prevladava izraziti tip kraškog tla. Proteže se na ukupno tri kotline: na sjeveru je Bijelo Polje sa glavninom sjevernih prigradskih naselja, u središtu je Mostarska kotlina u kojoj je smješten grad Mostar i većina zapadnih prigradskih naselja, a na jugu Bišće polje sa južnim prigradskim naseljima i mostarskom industrijskom zonom. U političkom smislu obuhvata 57 cijelih i dijelove 3 naseljena mjesta.

Prateći tok Neretve od sjevera ka jugu, rad obuhvata prostor koji se proteže od Drežnice na sjeveru, te svojim kursom uključuje naseljena mjesta lijeve i desne obale rijeke sve do krajnjih južnih granica Žitomislića i Pijesaka. Areal na istoku zatvara prirodni smjer pružanja Nevesinjskog polja, a na jugoistoku Hodbina i Blagaj sa okolicom. Na zapadu dopire do istočnih granica općina Široki Brijeg i Čitluk, isključujući ih ove sinteze (*Prilog, slika 1*).

Determinirani prostorni okvir ne predstavlja jasno utvrđene geopolitičke granice današnjeg grada Mostara ili nekog ranijeg historijskog municipalnog središta, niti cjelinu područja na kome su se odvijale zasebne kulturološke manifestacije. Računajući na tok vremena i smjene epoha, povučena linija bivala je šira ili uža, u zavisnosti od prilika kojima je nazočila. Zamišljene granice unutar kojih egzistiraju predmetne osnove ovog rada, rezultat su formalno kreiranog obrasca.

Ovakva postavka ima za cilj rasvijetljavanje događaja vremena rimske uprave na prostoru koji je, kroz dosadašnje naučne aktivnosti, obilježen niskom ili parcijalnom stopom implementacije arheoloških istraživanja. Okvir je upriličen u pokušaju izbjegavanja mogućih ponavljanja informacija i pregleda koje se tiču doline rijeke Neretve u antičko doba, a kojima se u posljednje vrijeme kritički i reviziono bave generacije mlađih istraživača, poput Almira Marića² i Džejlan Ganijun³.

Svih 35 arheoloških lokaliteta koje obrađuje ovaj rad nalaze se u sastavu današnje općine Mostar. On se stoga može posmatrati i kao svojevrsna sinteza svih do danas poznatih

---

² Marić, 2012, 29 – 46.

³ Ganijun, 2016.

nalazišta rimskog doba sa ovog područja. S druge strane, rad je izostavio one lokalitete koji su u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine navedeni pod općinu Mostar⁴, ali joj prema savremenim administrativnim granicama više ne pripadaju. Uvidom u katastarske čestice⁵, ustanovljeno je da se radi o lokalitetima koji pripadaju općinama Široki Brijeg (Biograci) i Čitluk (Tepčići).

---

⁴ O lokalitetima koji se nalaze na području općine Mostar pisali su: P. Anđelić, T. Anđelić, V. Atanacković-Salčić, Đ. Basler, B. Čović, G. Kraljević, B. Marijan, I. Marijanović, N. Miletić, P. Oreč i V. Paškvalin.

⁵ Pregled katastarskih podataka izvršen je preko web portala: <http://www.katastar.ba/> (pristupljeno: 25.07.2018.)

III. HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Razumijevanja običaja i kulture svakog naroda oduvijek su predstavljala *perpetuum mobile* kojim se ostvarivala pripadnost određenim identitetima. Ona su se stoljećima reinkarnirala i kao izvijesna bojna polja na kojima su stvarane različite percepcije jedne prošlosti. Zbog toga je nauka u svom najčistijem obliku nastojala očuvati njihovu vjerodostojnost, pokušavajući ih približiti istini. Prije svega arheologija i njena potreba da se posredstvom materijalnih tragova potkrijepe različiti historijski poci, događaji i ličnosti.

Historijat istraživanja rimske prošlosti na području današnjeg Mostara i okolice obilježen je niskom stopom involviranosti sistematskih naučnih pothvata. Najveći broj informacija o ovim predjelima preuzet je iz opisa i vijesti koji su dio šire slike događaja i procesa, među kojima se područje današnjeg grada i okolice prepoznaje unutar različitih kulturoloških kontinuiteta i historijskih administrativnih tvorevina sa teritorija današnje Bosne i Hercegovine.

Projekti arheoloških iskopavanja lokaliteta rimskog doba, od pojave istraživačke djelatnosti do savremenog doba, na mostarskom su tlu vršeni u samo nekoliko navrata. Glavnina poznatih nalazišta identificirana je u sklopu terenskih rekognosciranja koja su rijetko inicirala aktivna sistematska iskopavanja. Ovakva radna praksa rezultirala je širokim spektrom nepoznanica, ne samo u kontekstu analitičnosti izvještaja o prepoznatim nalazištima, njihovim manifestacijama i okolnostima u kojima se pojavljuju, ali i neistraženim područjima koja kreiraju praznine u pokušajima definiranja elementarnih historijskih saznanja. U kakvim-takvim okolnostima, svoj su veliki doprinos arheološkim iskopavanjima na prostoru današnjeg Mostara i okolice bespogovorno dali Tomislav Anđelić, Vukosava Atanacković-Salčić, Vaclav Radimsky i Nada Miletić, kao inicijatori značajnih projekata naučne obrade, očuvanja i zaštite.

Prateći hronološki slijed, prva otkrića i naučne obrade tiču se razdoblja Austro-Ugarske uprave na području Bosne i Hercegovine (1878. – 1918.). U procesu modernizacije države, kulturi je dodijeljena istaknuta uloga promocije zapadnih normi i vrijednosti, a vjetar u leđa njenom proučavanju došao je osnutkom Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine.⁶ Nakon nepune godine dana (1. januar 1889.) izašao je i prvi broj naučnog časopisa pod

---

⁶ Muzej je zamišljen kao multidisciplinarna kulturna i naučna institucija, sa akcentom na arheologiji, historiji, etnografiji, geografiji i prirodnim naukama. Arheologiji je dodijeljena startna pozicija koja je obećavala plodonosne istraživačke pothvate; Novaković, 2014, 141.

nazivom *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, u kome će svoje radove sukcesivno objavljivati plejada naučnika, muzeologa i istraživača bosanskohercegovačke prošlosti.

Među istaknutim stranim i domaćim imenima koja su svojom djelatnošću zadužila muzej u prvim godinama njegovog razvoja, nalazi se i Vaclav Radimsky. Prve istraživačke pothvate koji se tiču prostora Mostara i njegove okolice, Radimsky je realizovao 1890. godine na položaju Vrba u Potocima, gdje su otkriveni rimski sarkofazi sa istočnogotskim ukopima. Rezultati ispitivanja i okolnosti nalaza opisani su članku *Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara*.⁷

U bogatoj biografiji naučnog rada, nalaze se i njegove arheološke studije o Bišće polju kod Mostara iz 1891.⁸ i 1892. godine⁹. Radimsky je sumirao rezultate terenskih proučavanja i pojedinačnih iskopavanja na zavidnom broju prahistorijskih, antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta sa ovog područja. Presjek je upotpunjen kartografskim nacrtom sa markacijama svih prepoznatih nalazišta. U konačnici su determinirani rimski nesobinski ostaci na predjelima naselja Gnojnice, Bačevići, Negočine, Hodbina, Jasenica, Slipčići, Malo Polje, Suho polje, Berberovići, Kosor i Blagaj. Od niza rekognosciranih nalazišta, Radimsky je iskopavao samo ravne grobove na predjelu Hodbine (1888. i 1889.)¹⁰ i dva rimska sarkofaga na Vrtačama u Bačevićima (1892.)¹¹.

Arheologija Mostara i okolice krajem 19. i početkom 20. stoljeća obilježena je pojedinačnim saznanjima o slučajnim otkrićima na nekoliko lokacija sa područja uže jezgre današnjeg grada i njegove najbliže okolice. Položaji su pretraženi u cilju identifikacije karaktera nalazišta i utvrđivanja novih elemenata koji su u neposrednoj vezi sa prvobitnim otkrićima. Na području Kruševa, pri južnom kraju Mostarskog blata, pronađen je usamljeni primjerak brončane ručke rimske posude. Analizirajući nekoliko *Priloga k rimskoj arheologiji*

---

⁷ Nakon što je 1882. godine otkriven prvi (veći) sarkofag, na lokalitetu je intervenirao Hugo Jedliček; Radimsky, 1890, 337 – 342.

⁸ Ibid., 1891, 159 – 192.

⁹ Ibid., 1892, 332 – 336.

¹⁰ Lokalitet je u Arheološkom leksikonu BiH označen kao Hodbina 2. U saradnji sa Hugom Jedličekom, Radimsky je otkopao 4 skeletna groba sa priložima rimske provenijencije. U neposrednoj blizini (lokalitet Hodbina 1) 1888. godine otkrivena je, a zatim i uništena, rimska nekropola sa incineracijom; Basler, 1988, 299.

¹¹ Radimsky, 1892, 332 – 336.

Hercegovine, Franjo Fiala je 1895. godine ponudio i prilično kratak opis evidentiranog antropomorfnog ulomka sa Kruševa.¹²

Nakon što je 1900. i 1901. godine na području Vukodola (mostarsko naselje Zahum) otkrivena po jedna rimska urna sa incineracijom, na lokalitetu je sonadažna ispitivanja obavio Vincenz Hawelka.¹³ Rekognosciranje terena prošireno je na neposrednu okolicu, gdje su 1900. godine u Zahumskoj ulici pronađeni ravni grobovi, a u ulici Kavazbašin sokak pojedinačni ulomci rimskih keramografskih proizvoda (1901.). Nalaze je prezentirao Carlo Patsch u Glasniku Zemaljskog muzeja BiH iz 1902. godine.¹⁴

Iste godine, Patsch je pretražio gotovo čitavu površinu lokaliteta Grčine u Potocima, sa koga su stizale vijesti o pronalascima mnoštva arhitektonskih fragmenata nekadašnjih rimskih zgrada. Informacije su se pokazale tačnima, jer je Patsch evidentirao značajan broj ostataka stambenih objekata, crijepova sa žigovima lokalnih radionica, votivne spomenike posvećene Mitrasu i Junoni, te kameni dekorativni namještaj kasnoantičke crkve. Evidentirani arheološki predmeti publikovani su 1904. godine u radu *Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije*.¹⁵

U periodu nakon Prvog svjetskog rata, razvoj i intenzitet arheološkog rada Zemaljskog muzeja znatno je opao. Nazatku kvalitete naučnih aktivnosti u Bosni i Hercegovini najviše je pridonio prekid veza sa austrijskim institucijama i odlazak brojnih stručnjaka koji su u ranijem razdoblju aktivno djelovali u Muzejskoj ustanovi. Nivo arheološkog rada ipak je održavalo nekoliko kvalitetnih naučnika (poput Mihovila Mandića i Dimitrija Sergejevskog), no u cjelini se nije osjetio značajan odjek u međunarodnim i tadašnjim jugoslavenskim krugovima.¹⁶ Ovakvo stanje bosanskohercegovačke nauke odrazilo se i na prostor Mostara i okolice odakle, između dva svjetska rata, nema gotovo nikakvih podataka o arheološkim otkrićima i istraživanjima. Ono je potrajalo nešto duže na ovom području, jer se prve naredne terenske aktivnosti javljaju tek 1959. godine.

---

¹² Fiala, 1895, 370.

¹³ Vincenz Hawelka bio je geolog, putopisac i asistent za izgradnju u Mostaru. U prvih 30.-tak godina 20. stoljeća vršio je geološka istraživanja na području Bosne i Hercegovine, iz čega se naročito prepoznaju njegove geološke putničke skice iz Hercegovine, jugoistočne Bosne i dijelova Crne Gore.

¹⁴ Patsch, 1902, 12 – 13.

¹⁵ Ibid., 1904, 33 – 60.

¹⁶ U periodu stagnacije u Kraljevini Jugoslaviji nisu formirane neke nove regionalne ili lokalne institucije sa arheološkim programom, pa je Zemaljski muzej sve do 1945. godine ostao jedina javna ustanova koja se sistematski bavila arheologijom; Više: Novaković, 2014, 143 – 145.

Revitalizacija arheologije u Bosni i Hercegovini došla je sa radikalnim društvenim i političkim promjenama nakon Drugog svjetskog rata (1945. – 1991).¹⁷ Naučno-istraživački kadar u Zemaljskom muzeju znatno se povećao za nepune dvije decenije i arheologija je povratila svoju staru slavu i reputaciju. Poticaj njenom razvoju došao je sa uspostavljanjem službe za zaštitu kulturnog nasljeđa početkom 1950.-tih. Od iste godine započinje i sukcesivno osnivanje regionalnih muzeja širom Bosne i Hercegovine, među kojima se nalazi i Muzej Hercegovine u Mostaru, osnovan upravo 1950. godine. Arhiv i Muzej Hercegovine, te Regionalni zavod za zaštitu spomenika i prirode u Mostaru, 1981. godine izdaju i prvi broj časopisa *Hercegovina*.

Značajan uspjeh postignut je publiciranjem sedmotomnog *Arheološkog leksikona Bosne i Hercegovine* 1988. godine, čiji je glavni i odgovorni urednik bio Borivoj Čović, a izdavač Zemaljski muzej.¹⁸ *Arheološki leksikon* sadrži sinteze pojedinačnih arheoloških perioda i podatke o više od 7 000 arheoloških lokaliteta koji su registrirani na području Bosne i Hercegovine do 1988. godine. Nalazišta sa područja općine Mostar navedena su pod Regijom 24¹⁹ gdje ih je popisano ukupno 246, i to 112 prahistorijskih, 39 rimskih i 95 srednjovjekovnih.

Podaci o prvim arheološkim zahvatima i rekognosciranjima na području Mostara i okolice, u razdoblju SFR Jugoslavije, tiču se terenskog pregleda kojeg je u Potocima kod Mostara sproveda Nada Miletić 1959. godine. U okvirima zaštitnih iskopavanja srednjovjekovnih grobova na lokaciji Omiš, Miletić je posjetila i položaje Vrba i Grčine. Sonda koja je otvorena na mjestu pronalaska istočnogotskih sarkofaga, nije ponudila nikakve rezultate. S druge strane, otkriće novih dekorativnih kamenih odlomaka kao i množine sitnog rimskodobnog materijala na lokalitetu Grčine, dodatno je proširilo spoznajne horizonte o postojanju kasnoantičkog sakralnog objekta.²⁰ Iste godine stiže vijest o slučajnom otkriću

---

¹⁷ Godine 1954. osnovan je Institut za balkanske studije pri Akademiji nauka i umjetnosti BiH, koji se od 1963. godine reorganizovao u Centar za balkanološka ispitivanja. Centar je preuzeo i publikaciju *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, čiji je prvi broj izašao 1954. godine kao časopis Instituta za balkanske studije; O periodu obnove cjelokupne bosanskohercegovačke arheološke nauke vidjeti: Novaković, 2014, 146 – 155.

¹⁸ Radi se o kompleksnom višedecenijskom projektu koji je započet 1950.-tih godina na razini svih tadašnjih republičkih arheologija; Ibid., 153.

¹⁹ ALBiH, 1988/3, 283 – 309.

²⁰ Miletić, 1962, 153 – 157.

temelja rimske zgrade na Alibegovini kod Hodbine. Kratak opis okolnosti pronalaska i evidentiranog pokretnog arheološkog materijala dao je Anđelko Zelenika.²¹

U periodu od 1963. – 1965. godine, na lokalitetu Vukodol izvršena su zaštitna istraživanja pod rukovodstvom Atanacković-Salčić. Radovi su usloveli pronalazak novih žarnih i skeletnih ukopa, koji su ukazivali na manifestacije gotovo identične onima pronađenim 60.-tak godina ranije.²² Tokom 1965. godine, na lokalitetu Stjepangrada u Blagaju izvedeno je sistematsko arheološko istraživanje u nadležnosti Zemaljskog muzeja BiH i Muzeja Hercegovine, kojima je rukovodio Pavao Anđelić.²³

Naredni period obilježen je implementacijama nekoliko značajnih sistematskih i zaštitnih istraživanja na lokalitetima kasnoantičkih bazilika. Nalazišta starokršćanskih crkava predstavljaju i najbolje istražene lokacije rimskog doba sa područja današnjeg Mostara i okolice.

U periodu od 1966. – 1970. godine, Muzej Hercegovine na čelu sa Tomislavom Anđelićem obavio je sistematska arheološka iskopavanja na padini lokaliteta Crkvine u Cimu. Krajem 1969. i početkom 1970. godine, konzervaciju i djelomičnu restauraciju bazilike izveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu u saradnji sa Muzejem Hercegovine u Mostaru. Rezultati istraživanja objavljeni su u više radova.²⁴ U kampanji 1970. – 1973. godine, Tomislav Anđelić vrši i sistematska istraživanja na lokalitetu Crkvina u Žitomislčićima. Iskopavanja i konzervacija crkvenih zdanja sprovedeni su pod pokroviteljstvom Muzeja Hercegovine i u saradnji sa Pavlom Anđelićem.²⁵ O rezultatima je izvijestio Tomislav Anđelić.²⁶

Na tri nove lokacije sa ostacima kasnoantičkih bazilika, zaštitna istraživanja i rekognosciranja obavila je Vukosava Atanacković-Salčić, i to na položajima Crkvina u Sutini (1978. – 1979.)²⁷, Crkvina u Kutima²⁸, te Kratine u Humilišanima (1981.)²⁹. Posljednji

---

²¹ Zelenika, 1959, 181 – 182; Marijan, 1988, 290.

²² Atanacković-Salčić, 1966, 159 – 162.

²³ P. Anđelić, 1965, 178 – 180; Ibid., 1988, 290 – 291.

²⁴ Anđelić, 1976, 179 – 244; Ibid., 1978, 629 – 640; Ibid., 1980, 257 – 262.

²⁵ Prva zabilježena iskopavanja lokaliteta izvršili su koncem 19. stoljeća redovnici obližnjeg pravoslavnog manastira u Žitomislčićima. Za potrebe izrade arheološke karte, položaj je 1962. godine obišao Veljko Paškvalin.

²⁶ Anđelić, 1978, 629 – 640; Ibid., 1978a, 293 – 330, Ibid., 1980, 262 – 264.

²⁷ Atanacković-Salčić, 1997, 24 – 26.

²⁸ Atanacković-Salčić registrirala je ruševne ostatke građevine i nekolicinu pokretnog materijala, no nalazište nikada nije sistematski istraživano; Ibid., 1988, 292.

²⁹ Atanacković-Salčić, 1997, 26 – 27.

arheološki zahvati na Kratinama zbili su se pred sami rat (1992. – 1995.) i nikada nisu finalizirani.

Na položaju Stjepangrada u Blagaju, 1990. godine izvršena su arheološka ispitivanja pod rukovodstvom Aleksandra Ratkovića. Pokretni arheološki materijal sa istraživanja deponiran je u tvrđavi i dijelom u prostorijama RO Prostor, Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog nasljeđa „Stari grad“ Mostar.³⁰

Drastičan pad na gotovo svim poljima arheološke nauke i struke desio se sa ratnim zbivanjima (1992. – 1995.), odrazivši se posljedično i na poratni period. Katastrofalnu štetu na području kulturne baštine pretrpjelo je na hiljade kulturnih i historijskih spomenika, neke od najznačajnijih institucija za razvoj nauke i kulture, a možda najveća bio je kolaps velikog broja sistema i organizacija koje su ostale bez uposlenika, sredstava i pravnog statusa. Kao i mnoge institucije kulture sa područja države Bosne i Hercegovine, Muzej Hercegovine izgubio je znatan udio materijalne građe koja je bila pohranjena u muzejskim zbirka i depoima. To se naročito odnosi na množinu pokretnog materijala koji potječe sa lokaliteta Crkvine u Cimu.

U vremenu koje je uslijedilo, nazadak arheologije današnjeg Mostara i okolice bio je gotovo apsolutan. Od posljednjih predratnih istraživanja do danas nema zabilješki o stvarnim naučnim pothvatima na položajima koji su označeni kao lokaliteti rimskog doba. Izuzetak predstavljaju arheološka istraživanja koja su 2010. godine sprovedena na položaju Stjepangrada u Blagaju. Sondažno iskopavanje potvrdilo je naseobinski kontinuitet mjesta od rimskog do medijevalnog perioda, i uglavnom je bilo fokusirano na proučavanje razdoblja srednjeg vijeka.³¹

---

³⁰ Veći dio materijala prebačen je od 1990. do 1991. godine iz Zemaljskog muzeja BiH u Muzej Hercegovine u Mostaru. Dio pokretne arheološke građe i dokumentacije nalazi se u Zemaljskom muzeju BiH; Ratković, 1998, 7 – 16.

³¹ Ugovor o arheološkim iskopavanjima potpisan je između Agencije „Stari grad“ i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine; Više: http://www.asgmo.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=113&Itemid=9 (pristupljeno: 05.08.2018.)

IV. PREGLED RIMSKOG OSVAJANJA

Ostavljajući za sobom godinu 305. p.n.e. i suparnički *Bovianum*³², rimske su se legije spustile u Apuliju te prvi put izbile na zapadnu obalu Jadranskog mora. Istovremeno, na istočnoj obali mora i duboko u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka, živjele su mnogobrojne indoevropske zajednice koje jednim imenom nazivamo Ilirima.³³ Ono što će se desiti u narednim stoljećima, kao i činjenica da će ispisati stranice zajedničke historije, budućnost je ovog trenutka, te slika dvaju različitih svjetova na suprotnim krajevima jednog mora. Do rimskog osvajanja područja provincije Dalmacije, te njoj pripadajućih dijelova teritorija današnje Bosne i Hercegovine, moraće proći nekoliko ratova i osvajačkih pohoda.

Prvi rimsko-ilirski sukob (229. do 228. god.p.n.e) desio se u vremenu kada je vlast nad Ilirskom državom imala kraljica Teuta. Okrenuvši ga u svoju korist, Rimljani su spriječili ilirsko gusarenje i pljačkanje grčkih naseobina po Jadranskom moru, kao prvobitni povod rata, a za upravnika Istočnog Jadrana postavili Demetrija sa Farosa. Pokušavši iskoristiti zaokupljenost Rima sukobima sa Kartagom, upravo je Demetrije odigrao ključnu ulogu u pokretanju drugog Ilirskog rata (219. – 218. god.p.n.e.) iz koga su Rimljani još jednom izašli kao pobjednici. U posljednjem, Trećem ilirskom ratu (171. – 168. god.p.n.e.), vođenom protiv kralja Gencija, potvrđena je serija uspješnosti rimske vojske koja će za posljedicu imati konačno uspostavljanje trajne prisutnosti Rimljana na istočnojadranskoj obali. Ilirska je država podijeljena na tri oblasti, a većina zajednica stavljena pod kontrolu rimske vlasti.³⁴

Iako su izvijesno vrijeme priznavali prevlast Ilirskog kraljevstva, malo prije njegovog raspada Delmati su se politički osamostalili, postajući jedan od najmoćnijih ilirskih naroda. Rimsko prisustvo i političku dominaciju na ovom području Delmati su dočekali sa otvorenim negodovanjem, što je dovelo do sukoba sa interesima rimskih saveznika, poput Isejskog saveza ili autohtonih Daorsa, a zatim i sa rimskim zonama utjecaja na tom području.³⁵

---

³² Bovianum je u antičko doba bio glavni grad i sjedište Samnićana, rimskih apeninskih rivala; Bojanovski, 1988, 22.

³³ Ibid.

³⁴ Trodjelna podjela Ilirije odnosila se na područje Labeata oko Skadarskog jezera, zatim oblast oko Boke Kotorske, te crnogorsko primorje sa ilirskim narodima koji se prepoznaju i kao *Illyrii proprie dicti*. Napustivši Gencijevog brata Karavancija, Daorsi su s još nekoliko ilirskih naroda prešli na stranu Rimljana, čime su priskrbili slobodu i bili oslobođeni plaćanja poreza; Ibid., 29 – 30.

³⁵ Džino, Domić Kunić, 2013, 66.

Posljedica ove netolerancije bili su teški ratovi koje su Rimljani vodili protiv Delmata³⁶ u narednih 165 godina, a u kojima su na koncu ipak potvrdili svoju dominaciju.

S rimskom vojskom Delmati su se sukobili već 156. god.p.n.e., nakon što su se Rimljanima na ratoborne Delmate požalile isejske naseobine (Tragurij, Epetij i Salona), te saveznici Daorsi. Značajan broj ratnih operacija odigrao se na području današnje Hercegovine, a Rimljani su ih pokrenuli iz Narone (tada glavnog rimskog uporišta) dolinom Trebižata i preko kotlina Ljubuškog i Imotskog, s ciljem prodiranja u unutrašnjost delmatske zemlje.³⁷ Do osvojenja središta njihovog teritorija (Delminija) došlo godinu dana poslije (155. god.p.n.e.).³⁸

U obalnom pojasu od Boke Kotorske do podbiokovskog područja, Rimljani su se u vojnoj akciji 135. god.p.n.e. obračunali sa Ardijejcima i Plerejima. Poraženi narodi preseljeni su u zaleđe, najvjerojatnije negdje na prostor istočne Hercegovine, gdje im se potom gubi trag.³⁹ Koliko je do danas poznato, konflikti koji su se odvijali 118. i 78. god.p.n.e. nisu imali direktnijih veza sa prostorom Hercegovine. Delmati se spominju 49. – 47. god.p.n.e. u građanskom ratu između Cezara i Pompeja, kada su stali na stranu pompejevaca.⁴⁰ Iskoristivši povlačenje zapovjednika rimskih snaga (Publija Vatinja) u Dyrrhachium, Delmati su napali rimske saveznike Daorse i razorili grad Daorson.⁴¹

Konačan prekid ranijeg političkog djelovanja u Iliriku i usmjerenje ka organiziranju prostora i političkih odnosa sa indigenim narodima, desio se sa Oktavijanovom ilirskom ekspedicijom (35. – 33. god.p.n.e.).⁴² Glavni izvor za izučavanje Oktavijanovog pohoda⁴³ predstavlja grčki historičar Apijan iz Aleksandrije. U ovoj vojnoj kampanji zauzeti su dijelovi Hercegovine koji su bili nedostižni za rimske legije u ranijem periodu. Prije svega, to se odnosi na predjele toka rijeke Neretve na kojima je živio ilirski narod Naresi. Apijan prenosi

---

³⁶ Više o Delmatima, njihovom političkom savezu i ratovima sa Rimljanima: Zaninović, 1966, 27 – 93; Bilić-Dujmišić, 2004; Džino, Domić Kunić, 2013, 64 – 67, 104 – 112 i 134 – 147.

³⁷ Zaninović, 1980, 176; Ibid., 1996, 224.

³⁸ Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 58.

³⁹ Za razliku od Ardijejaca, historijski izvori ne navode šta se desilo s Plerejima; *App.* III, 1.

⁴⁰ Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 59.

⁴¹ Bojanovski, 1988, 40.

⁴² Brundizijskim sporazumom podijeljene su interesne zone između Oktavijana Augusta, Marka Antonija i drugih trijumvira, pri čemu je Antoniju pripao istok, a Oktavijanu zapad sa većinskim dijelom Ilirika. Tom prilikom izražen je i idejni plan za vojničkim pohodom na istočnojadransku obalu; Maškin, 2002, 314.

⁴³ Mesihović, 2009, 248 – 268.

kako su Naresi spadali u skupinu naroda koji su Oktavijanu pružili nešto jači otpor (*ergo de meizoni eleftesan*).⁴⁴

Sistematsko osvajanje zbilo se kroz dva različita pohoda: prvi (35. – 34. god.p.n.e.) je bio fokusiran na sjeverni Jadran i jugoistočno alpsko područje i obuhvatio je vojne akcije protiv Japoda s onu stranu Alpa, Karna, Tauriska i Salasa. Drugi je bio usmjeren protiv Delmata koji su pokoreni početkom 33. god.p.n.e.⁴⁵ Nakon ovih operacija, najsigurniji pravac napredovanja i osvajanja bilo je područje gornje Bosne na kome su boravili Dezidijati.⁴⁶ Oktavijan je u unutrašnjosti pokorio i čitav niz drugih naroda koje je u svom popisu naveo Apijan (Ozuaei, sjeverni Partheni, Pirusti, Merromenoi, Taulanti, Dokleati, Glindicioni i Naresi). Apijanova lista zajednica mogla bi ukazivati i na redoslijed kojim su pokorene, odnosno njihovu brojnost i otpor kojim su se suprotstavljale Oktavijanu. Time bi se objasnio i spomen Naresa na začelju spiska.⁴⁷

Polazna tačka za napade na narode istočnohercegovačkog i gornjoneeretvanskog prostora najvjerojatnije je bio logor na Humcu⁴⁸ odakle je bilo moguće stići do područja Nevesinjskog polja i gornjeg toka Neretve, korištenjem indigenih stočarskih komunikacija preko Nevesinjskog polja i Boraka na sjever, te preko Konjica do Sarajevskog polja. Po jednakim trasama Rimljani će kasnije izgraditi svoje saobraćajnice, pa je upravo ovom putanjom išla jedna od najznačajnijih komunikacija u provinciji Dalmaciji, i to cesta Naronna – Sarajevsko polje.

Nezadovoljstvo izazvano lošom upravom i neispunjenim zahtjevima Rima, 6. god.n.e. eskaliralo je u jednu od najvećih ilirskih pobuna, koja će ostati upamćena i kao Batonov ustanak (*Bellum Batonianum*). U trogodišnjem vojnom sukobu antičkom Rimu suprotstavilo se nekoliko ilirskih zajednica predvođenih dvojicom Batona (Batonom dezidijatskim i Batonom breučkim). Naime, tadašnji autohtoni narodi bili su organizirani na osnovu narodnosnih političkih jedinica, koje su imale svoju unutarnju autonomiju, ali su bile obavezne da izmiruju čitav niz obaveza, što je dovelo do negodovanja i pokreta ustanka.⁴⁹

---

⁴⁴ *App.* III, 16.

⁴⁵ Džino, Domić Kunić, 2013, 154.

⁴⁶ Apijan je Dezidijate pridružio narodima koji su se Oktavijanu žestoko opirali. Iako se ne raspolaže informacijama o toku i ishodu ove borbe, Dezidijati su se u konačnici našli pod rimskom vlašću, što samo po sebi indicira pobjedu Rimljana; Mesihović, 2011, 57.

⁴⁷ Šašel Kos, 2005, 404.

⁴⁸ Periša, 2008, 510.

⁴⁹ Mesihović, Šaćić, 2015, 208.

Najviše izvornih informacija o Velikom ilirskom ustanku nalazi se u skupu literarnih vrela i to kod Veleja Paterkula, Diona Kasija, Strabona, Ovidija, Plinija Starijeg, Svetonija i Flora.⁵⁰

Literarni izvori ne navode izričito da li je ilirski ustanak zahvatio i današnje mostarsko područje i Hercegovinu. Ipak, odgovor na ovo pitanje mogao bi se naslutiti iz podataka Diona Kasija o napredovanju pobunjenih naroda na jug do Apolonije. Baton je sa svojim snagama vjerovatno napao Naronu i njeno zaleđe, kao najvažnije rimsko uporište na putu prodiranja prema jugu i jugoistoku.⁵¹ Vojska ilirskih ustanika vjerovatno nije bila obučena za osvajanje velikih gradova, što pretpostavlja ograničenost njihovih napada na područje agera Narone, u koji je bila uključena i unutrašnjost današnje Hercegovine.

Jedna od presudnih odlika rimske administracije, nakon sloma Batonovog ustanka 9. god.n.e., bila je podjela carske provincije Ilirik na *Illyricum Superior* i *Illyricum Inferior*. Prema toj segregaciji područje današnjeg Mostara i okolice našlo se unutar granica provincije *Illyricum Superior*, odnosno Dalmacije.

---

⁵⁰ Mesihović, 2011, 3 – 26.

⁵¹ Ibid., 204 – 205.

V. PEREGRINSKE CIVITATES U SREDNJEM TOKU RIJEKE NERETVE

V. 1. Daorsi

Poseban kuriozitet u nizu autohtonih etnija koji su naseljavali prostor današnje Hercegovine u rimsko doba, predstavljaju upravo Daorsi. U posljednjim stoljećima stare ere ove su zajednice bile izložene različitim utjecajima njihovih visokorazvijenih susjeda, kada su iz željeznog doba uvedene u sastavni dio klasičnog mediteranskog etničkog i kulturnog kruga.⁵² Daorsi su u predhelenističkom razdoblju najvjerovatnije obuhvatali područje lijeve i desne obale srednjeg i donjeg toka rijeke Neretve. Na desnoj su obali zauzimali teritorij do Imotskog polja sa rijekama Trebižat i Tihaljina, no ovaj će prostor postepeno napuštati pod utjecajem ratobornih Delmata.⁵³ Nakon povlačenja, zona rasprostiranja Daorsa od sjevera ka jugu uključivala je predjele Bijelog Polja, Bišće Polja, Dubrava, Popova, Stoca sa okolicom i Ljubinja.⁵⁴

Iako su bili relativno mala ilirska narodnosna zajednica, Daorsi se u pisanim djelima grčkih i rimskih pisaca najčešće spominju u odnosu na druge narode sa teritorija današnje Bosne i Hercegovine. Spominju ih Hekatej⁵⁵, Polibije⁵⁶, Strabon⁵⁷, Tit Livije⁵⁸, Plinije Stariji⁵⁹, Apijan⁶⁰ i Klaudije Ptolomej⁶¹. Ime Daorsa zabilježeno je u čak 8 varijanti: *Daoroi*

---

⁵² Značajnim segmentom prvobitnih kontakata između Grka i Daorsa pokazala se trgovina i kontrola putnih pravaca kojima je cirkulirala. Interakcije su vremenom postajale kompleksije, pa je indigena ilirska populacija usvojila i druge aspekte privrede, materijalne i duhovne kulture, te načina života općenito; Marić, 1985, 47.

⁵³ U ratnim sukobima između Rimljana i Delmata, koji su nastavljeni nakon Cezarove smrti (44. god.p.n.e.), Delmati su iskoristili povlačenje zapovjednika rimskih snaga (Publija Vatinija) u Dyrrhachium, napali rimske saveznike Daorse i razorili grad Daorson. Arheološkim istraživanjima utvrđen je prekid kulturološkog kontinuiteta na području urbanog kompleksa u Ošanićima, koji nakon uništenja nikada nije obnovljen; Marić, 1966, 29.

⁵⁴ Bojanovski, 1988, 92.

⁵⁵ *Hec*, fr. 130.

⁵⁶ *Polib.*, XXXII, 9, 18.

⁵⁷ *Strab.*, VII, 5, 5.

⁵⁸ *Liv.*, XLV, 26, 14.

⁵⁹ *Plin.*, NH III, 143.

⁶⁰ *App.*, II, X, 2.

⁶¹ *Ptol.*, II, 16, 8.

(Polibije i novac Daorsa), *Daorizoi* (Strabon), *Daorsei* (Livije), *Darsioi* (Apijan i Hekatej prema Stefanu Bizantincu), *Duersi* (Plinije Stariji), *Daoursioi* (Klaudije Ptolomej), *Daversi* (natpis) i *Daverzi* (natpis).⁶²

Prema podacima poznatog enciklopedijskog djela Plinija Starijeg (*Historia Naturalis*), peregrinska civitas Daorsa sastojala se od svega 17 dekurija (*Daversi XVII*).⁶³ Brojnost populacije ukazuje da se radilo o jednoj od najmanjih narodnosnih skupina u provinciji Dalmaciji. Da su kao malobrojan narod uspijevali održavati tako veliki teritorij, Marić je objasnio povlasticom njihova savezništa sa Rimljanima. Rimskim vlastima odgovaralo je da uz važne komunikacije Naron – Sarajevsko polje i Naron – Leusinum smjeste ilirski narod koji je iskazao svoju odanost i povjerenje.⁶⁴

Zahvaljujući utjecaju helenizma, čiji će nosioci postati na ovom području, Daorsi su doživjeli najveći razvojni stepen od svih ilirskih zajednica sa prostora današnje Hercegovine. To se očituje i u pojavi prvog autohtonog kovanja novca na našim prostorima koga su već u 2. st.p.n.e ostvarili upravo Daorsi.⁶⁵ Grčki utjecaj na materijalnu kulturu Daorsa naročito se ogleda u razvijenoj novčanoj privredi, keramici i urbanizmu Ošanića.⁶⁶

Arheološki ostaci iz rimskog doba ukazuju na gustu mrežu naselja koja su se odlikovala dobrom naseljenošću i ekonomskom razvijenošću, te svoj opstanak zasnivala na uzgoju stoke za tržište. Više naseobina evidentirano je na predjelu Bišće polja kod Mostara, a vrlo su česti i na prostranom području Stoca i okolice, te dalje na istok i jugoistok.

Centar Daorsa u vremenu rimske vladavine nalazio se na području Vidovog polja i današnjeg grada Stoca i poznat je pod nazivom Dilluntum. U nauci se dugo vremena

---

⁶² Marić, 1973, 111.

⁶³ Prema Gabričevićevoj formuli, populacija Daorsa brojala je 2550 – 3400 duša, dok osnovom Mesihovićevih zaključaka ta brojka ide i do oko 4000 osoba; Mesihović, 2011b, 68, Tbl. 1.

⁶⁴ Marić, 2015, 47.

⁶⁵ Pet bronzanih novčića, kovanih na Ošanićima najvjerojatnije oko 170. god.p.n.e., na jednoj strani nose portret nepoznatog vladara, a na drugoj lađu sa grčkim natpisom ΔΑΟΡΣΩΝ. Pojava imena Daorson na novčićima sa Ošanića potvrđuje svjedočanstva starih pisaca o tome da su Daorsi živjeli oko Neretve; Basler, 1971, 333 – 336; Marić, 1972 – 1973, 237 – 251.

⁶⁶ Vrijeme i uzrok uništenja grada Daorsona ne može se tačnije utvrditi. Prema vijestima antičkih pisaca, u većini je pretpostavljeno kako su daorsko središte, između kraja 2. i sredine 1. st.p.n.e., zapalili Delmati a stanovnike poubijali i odveli u ropstvo. Bilić-Dujmišić smatra mogućim da su Daorsi u ratnom sukobu između Cezara i Pompeja prešli na poraženu stranu, te je njihov grad uništen kao posljedica rimske srdžbe; Bilić-Dujmišić, 2004, 355.

raspravljalo oko ubiciranja municipija Diluntum⁶⁷, a važnijim pokušajima smatraju se oni Wilhelma Tomascheka i Antona Mayera (Hutovo Polje)⁶⁸, Moritza Hoernes (Vranjevo selo kod Neuma)⁶⁹, Esada Pašalića i Geze Alföldya (Trebimlja između mora i Popova polja)⁷⁰. Vremenom je ipak dominirao stav o lociranju Dilluntuma na područje današnjeg Stoca, koga su zastupali Arthur Evans i Ćiro Truhelka, a dokazala istraživanja Ive Bojanovskog.⁷¹ Teritorij municipija Dilluntum najvjerojatnije je obuhvatao područja koja su ranije pripadala narodnosnoj zajednici Daorsa. Prostirao se lijevom obalom rijeke Neretve, od današnjeg Salakovca, preko Bišće polja, Dubrava, Popova, Stoca sa okolicom i Ljubinja.⁷² Nalazio se na najznačajnijoj putnoj arteriji u regiji, i to cesti Naron – ad Turres – Dilluntum – Leusinum.⁷³

V. 2. Naresi

Prvi spomen Nareske narodnosne zajednice javlja se u djelu *Illyrike*.⁷⁴ Onomastika imena Naresa ukazuje na njihovu povezanost sa rijekom Naron⁷⁵ (Neretva) uz čiji su tok živjeli. Etničko ime *Narensioi* također se pojavljuje u dijelu Ptolomejeve „Geografije“ gdje je opisana Ilirija.⁷⁶ Podjelom Ilirika na tri sudbena konventa⁷⁷, Naresi su se našli pod

---

⁶⁷ Dilluntum se spominje u nizu putnih stanica koje su na Tabuli Peutingeriani i Itinerarumu Antonini obilježene na cesti Naron – Epidaurum. U Tabuli Peutingeriani spominje se kao *Dilunto*, a u Itinerarumu Antonini kao *Dallunto*; *Tab. Peut.: Naron XXII Ad Turres XII Dilunto XIV Pardua XVI Ad Zizo VIII Leusinio XII; Itin. Ant. (338,4 – 339,5): Naron XXV Dallunto XXVIII Andarvo XVIII...*

⁶⁸ Tomaschek, 1880, 548 – 549; Pašalić, 1960, 62.

⁶⁹ Hoernes, 1881, 146 – 150; Pašalić, 1960, 62.

⁷⁰ Osnovu ubikaciji Dilluntuma u Trebimlju, dao je epigrafski spomenik sa lokaliteta Grude (ILJug, 1740 =AE, 1980, 677); Pašalić 1960, 63; Alföldy, 1965, 144.

⁷¹ Bojanovski, 1969a, 147. Više o arheološkim otkrićima u Stocu: Truhelka, 1892, 350 – 359; Fiala, 1893, 511 – 517; Atanacković-Salčić, 1979, 7 – 40; Busuladžić, 2008, 22 – 24 i 45 – 50.

⁷² Ovo je većim dijelom bila zapadna granica peregrinske civitas Daorsa koja je u kasnijem vremenu postala administrativna granica između agera kolonije Naron i municipija Diluntum, dok je istočno dodirivala ager kolonije Epidaurum; Bojanovski, 1988, 93, fus. 26; *Ibid.*, 96 – 97.

⁷³ *Ibid.*, 1973, 137 – 189.

⁷⁴ *App. III*, 16; Na početku *Illyrike* gdje je navedeno mitološko porijeklo ilirskih zajednica centralnog i zapadnog Balkana, Apijan ne navodi Narese, iako se na istom mjestu spominju Daorsi, njihovi južni susjedi (*App. III*, 2).

⁷⁵ *Naron: Ps. – Skyl.*, 24; *Strab.* VII, 5, 5, 9; *Ptol.* II, 16, 3; *App. III*, 11; *Naron amne: Plin.* III, 143; *Nar: Mela* II, 57; *Narenum: Rav.* IV, 16. p. 55.

⁷⁶ *Ptol.* II, 16, 5.

jurisdikcijom Naronitanskog konventa gdje su bili druga po redu *civitas* nakon Dezidijata. Unutar ove sudsko-upravne jedinice, prema spisku Plinija Starijeg, bili su podijeljeni na 102 dekurije (*Naresi CII*).⁷⁸

Demografsku jedinicu dekurije iz *Naturalis Historia*, odnosno njen kvantitativni udio stanovništva, Gabričević i Stipčević izjednačili su sa veličinom jednog manjeg bratstva (150 – 200 osoba).⁷⁹ Prema ovakvom proračunu, nareska peregrinska *civitas* brojala je između 15 300 do 20 400 osoba. Iako je za Mesihovića ovakva procjena prihvatljiva, definiranje dekurije je ipak neodgovarajuće. Uzme li se u obzir da se radi o skupini od deset porodičnih zajednica koje su izmirivale izvjesne porezne i druge (vojne) obaveze, pretpostavljena brojnost članova ove *civitas* iznosila bi 25.500.⁸⁰

Slaba istraženost ilirskog naroda Naresa za posljedicu ima različite varijacije identifikacije područja kojeg su naseljavali. Povezujući etnonim njihove narodnosne zajednice sa rijekom koja se u antičkim izvorima naziva Naron, Wilkes⁸¹ i Bojanovski⁸² smjestili su Narese u dolinu rijeke Neretve. Ovakvo etnonimsko tumačenje ne omogućava definiranje egzaktnih geografskih granica rasprostiranja niti jasno pozicioniranje dužinom toka rijeke, s obzirom da dolina Neretve predstavlja dosta širok pojam.

Područje na kome su Naresi egzistirali moguće je determinirati na osnovu rasporeda drugih plinijevskih peregrinskih civitatesa u dolini rijeke Neretve.⁸³ Ovakvu logičku analizu iskoristili su Mesihović⁸⁴ i Šaćić⁸⁵, označivši nareski životni djelokrug na veći dio gornjeg toka Neretve i nešto manji udio njenog srednjeg toka. U savremenom kontekstu, misli se na

---

⁷⁷ Sjevernom konventu sa sjedištem u Scardoni (Skradin) pripadali su Japodi i 14 liburnskih civitatesa; na području srednjeg, sa centrom u Saloni, živjeli su Delmati, Dicioni, Mezeji i druga manja plemena, dok se južni nalazio u Naroni i pripadale su mu brojne zajednice u Bosni istočno od doline Vrbasa, te u cijeloj Hercegovini, Crnoj Gori i dijelovima Albanije; Bojanovski, 1988, 33 – 34 .

⁷⁸ *Plin. NH III*, 143; Plinijev spisak zasnovan je na službenim popisima rimske države.

⁷⁹ Metodu izračunavanja populacijskog kvantiteta, Gabričević je izveo na osnovu istraživanja delmatske narodnosne zajednice iz sredine 1. st.n.e.; Gabričević, 1956, 103 – 119; Stipčević, 1989, 129.

⁸⁰ Mesihović, 2011b, 66 – 72, Tbl. 1.

⁸¹ Wilkes, 1969, 165.

⁸² Bojanovski, 1988, 133.

⁸³ *Plin. III*, 143: ...*Cerauni decuriis XXIII, Daversi XVII, Desititates CIII, Docleatae XXXIII, Deretini XIII, Deraemistae XXX, Dindari XXXIII, Glinditiones XLIII, Melcumani XXIII, Naresi CII, Scirtari LXXII, Siculotae XXIII*...; civitatesi su navedeni po abecednom redu.

⁸⁴ Mesihović, 2011, 151.

⁸⁵ Šaćić, 2012, 101.

predio od izvora Neretve na sjeveru do Prenja na jugu, odnosno područja općina Kalinovik, Konjic, Jablanica, te dijelove ramsko-prozorske i nevesinjske općine.

Shodno tomu, prostor je ponešto sužen na gornji i srednji tok Neretve⁸⁶, dok mu se u pojedinim slučajevima pripisuje i okolica današnjeg Mostara skupa sa Bijelim Poljem⁸⁷. Radi se o pograničnoj zoni između Naresa i Daorsa koja je u različitim vremenskim instancama mogla djelomično pripadati jednom ili drugom narodu. Iako ovakve tvrdnje nisu arheološki potkrijepljene, prije njihovog konačnog odbacivanja treba se računati na priličnu neistraženost ovog kraja.

Teritorij nareske civitas presjecala je i značajna rimska putna komunikacija, koja je na putu iz Narone prolazila kroz Nevesinjsko polje i Konjic, prema Sarajevskom polju do antičke Argentarije.⁸⁸ Tok magistralne ceste kroz ovo područje može se smatrati jednim od aditiva tvrdnjama o postojanju municipalne jedinice kod Naresa.⁸⁹ Arheološki ostaci koji su otkriveni na prostoru gornje Neretve, uključujući i spomenike iz Bijelog Polja, pojavljuju se na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine samo u onim dijelovima za koje postoje pisani i materijali testamenti o egzistenciji veće urbane cjeline unutar municipalnog uređenja. Na ovakva i slična pitanja i probleme bilo bi moguće odgovarati slobodnije, kada bi se u mnogo većem obimu pristupalo arheološkim istraživanjima područja na kome je boravila peregrinska civitas Naresa.

---

⁸⁶ Bojanovski, 1985, 9.

⁸⁷ Alföldy, 1965, 47 – 48; Wilkes, 1969, 402; Grbić, 2014, 163.

⁸⁸ Njena izgradnja započela je u doba Dolabelinog namjesništva, što je dokazao miljokaz pronađen u Podorašcu kod Konjica (*CIL* III, 10164); Mesihović, Šačić, 2015, 119.

⁸⁹ Na području gornjeg i dijela srednjeg toka rijeke Neretve otkriveni su miljokazi, votivni i nadgrobni epigrafski spomenici koji sugeriraju postojanje značajnije urbane sredine; Više: Pašalić, 1960, 67; Šačić, 2012, 106; Grbić, 2014, 163.

VI. NASELJA I NASEOBINSKI ELEMENTI

Urbani razvoj grada koji se danas prepoznaje pod imenom Mostar, svoj je početak doživio tek u poznom srednjem vijeku.⁹⁰ Međutim, genezu naseljenosti ovog područja i njegove okolice, moguće je pratiti od vremena prahistorije. Kada je riječ o rimskom dobu, kao i razdobljima koja su prethodila i slijedovala, mostarski kraj važi za jedan od najneistraženijih arheoloških područja Hercegovine.

Naseobinske manifestacije iz ranorimskog razdoblja prepoznate su u sklopu terenskih rekognosciranja koja su se zbivala do početka 90.-tih godina 20. stoljeća, a najmanje rezultatom sistematskih kampanja istraživanja. Sudeći samo po identifikovanom broju ovih nalazišta, sa sigurnošću se može reći da su uži i širi predjeli Mostara u rimsko doba bili dosta dobro naseljeni. Kada je riječ o kasnoantičkom periodu i ranom kršćanstvu, područje bilježi drukčiju priču. Štaviše, na prilično gustom arealu nikli su reprezentativni starokršćanski objekti (bazilike) sa bogatim i raznovrsnim sadržajima, koji su kreirani po različitim vremenskim i geografskim modelima.

Iako se radi o lokalitetima koji zahtjevaju iscrpne reambulacije i konkretne istraživačke pothvate, pregled dosadašnjih evidencija neophodan je za prepoznavanje pojavnosti i značaja koji su imali, ne samo u vremenu svoga postojanja, nego i za identitete savremenog bosanskohercegovačkog društva.

Tragovi aglomeracija rimskog doba na području Mostara i okolice, u najvećem su broju zastupljeni na predjelima sjeverno i južno od grada, odnosno dijelovima ravnice koji se prepoznaju kao Bijelo Polje i Bišće polje. U posljednjim decenijama 19. stoljeća, priličan broj lokaliteta Bišće polja obišao je i prezentirao Vaclav Radimsky. Rezultati rekognosciranja ukazali su na postojanje tragova rimskih naselja i utvrđenja, pojedinačnih arhitektonskih struktura i sitnog arheološkog materijala na predjelima Gnojnica, Bačevića, Negočina, Hodbine, Jasenice, Slipčića, Malog Polja, Suhog Polja, Berberovića, Kosora i Blagaja.⁹¹

Naselje Gnojnice smješteno je na istočnim rubovima Bišće polja i prostire se od zračne luke Mostar pa sve do Blagaja sa naseljima Dračevica i Kočine. Na lokalitetu označenom kao Donje Gnojnice, evidentirani su tragovi rimske aglomeracije sa obiljem

---

⁹⁰ Prvi poznati izvor u kome se područje Mostara navodi u kontekstu značajnijeg utvrđenja, sa citadelom, kulama i lančanim mostom preko Neretve, predstavlja dubrovački izvještaj iz 1452. godine; Dinić, 1940, 231 – 232.

⁹¹ Arheološka studija *Bišće polje kod Mostara i Prahistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara*.

fragmenata rimske opeke, kamenih i keramičkih izrađevina. Koncentracija nalaza najveća je oko vrela Vrba, koje je ograđeno ulomcima rimskih spomenika sa reljefima. Nalazima je pridružen i jedan primjerak fibule sa lukovicama.⁹² Prema saznanjima Radimskog, u neposrednoj blizini lokalne džamije pronađeni su i rimski grobovi. Lokalitet je okvirno datiran u razdoblje od 1. do 4. stoljeća.⁹³

Oko 9 km južno od Mostara, na obalama Neretve i Jasenice, situirano je naselje Bačevići. Rimska prošlost mjesta prepoznaje se na lokalitetima Gradina i Vrtače. Oveće rimsko naselje na Vrtačama ležalo je u polju, uz desnu obalu Neretve, gdje su pronađeni temelji rimskih zgrada, arhitektonski komadi, obrađeno kamenje i stupovi, te množina ulomaka rimske opeke, crijepa i keramičkog posuđa.⁹⁴

Značajnim nalazima sa Vrtača pridružuju se i dva anepigrafska sarkofaga salonitanskog tipa s tabulom ansatom, pronađena 1892. godine (*Prilog, slika 2*).⁹⁵ Njihovo prisustvo i nedovršenost upućuju na egzistenciju klesarske radionice.⁹⁶ Iako su kreirani u formama koje su bliske klasičnom razdoblju, Basler je ove sarkofage uvrstio u proizvode kasne antike.⁹⁷ Bujak i Lepić smatraju da se radi o primjercima prvih pojavnosti inhumacijskog načina pokapanja, koje se na tlu provincije Dalmacije javlja već od 2. i 3. stoljeća.⁹⁸

Lokalitet Gradina smješten je na visokoj glavici eliptične zaravni, uz desnu obalu potoka Jasenice. Na platou, veličine 15 x 10 m, nalaze se temelji zgrada zidanih lijepom sa primjesama stucane opeke, te kameni nasip i množina ulomaka prahistorijske keramike.

---

⁹² Obzidano kamenim i keramičkim pločama, vrelo Vrba predstavlja konstrukcijski poduhvat koji sistemom podzemnih kanala prikuplja vodu iz okolnih izvora i distribuira je na više lokacija u Gnojnicama; Radimsky, 1891, 189; Pašalić, 1960, 66; Marijan, 1988, 293.

⁹³ Marijan, 1988, 293.

⁹⁴ Paškvalin, 1988, 308.

⁹⁵ Sarkofazi su bili udaljeni oko 40 m jedan od drugog i položeni u smjeru SZ-JI. Ornamentacija jugozapadne strane prvog sarkofaga sastoji se od profiliranog okvira bez natpisa kome je s obje strane pridružena po jedna traka ukrašena rozetom i palmetama (*tabula ansata*). Sačuvani poklopac s arkroterijima ukrašen je motivom vinove loze i grozdova. U unutrašnjosti je pronađena samo jedna oštrica željeznog noža i sudeći po tragovima nasilnog otvaranja, sarkofag je opljačkan a kosti izvučene. Drugi je sarkofag oblikom i ukrasom sličan prvome, osim što mu nedostaje poklopac i unutrašnjost je potpuno prazna; Radimsky, 1892, 334 – 336; Paškvalin, 2012, 445.

⁹⁶ Paškvalin, 1988, 308.

⁹⁷ Kasnoantičke elemente Basler je prepoznao u prikazima loze i grozdova na akroterijima; Basler, 1972, 146, sl. 159.

⁹⁸ Bujak, Lepić, 2014, 201.

Posvuda su pronađeni fragmenti rimskog građevinskog materijala (crijep, ćeremit) i keramičkog posuđa (naročito amfora), kao i ostaci manje rimske fortifikacije.⁹⁹ Prema ovome, bačevička Gradina bila je prahistorijska nasuta gradina koja je u rimsko doba pretvorena u utvrdu, te je služila za obranu prostrane naseobine ispod nje (Vrtače).

Na predjelu naselja Gornja Jasenica, smještenog između Bačevića i Rodoča, situiran je lokalitet Podvornice.¹⁰⁰ Naseobinska kultura rimskog doba na ovom je položaju posvjedočena ulomcima cigle i opeke, ali i ostacima temelja veće rimske zgrade (veličine 50 x 50 m). Prema Busuladžiću i Atanacković-Salčić, najvjerojatnije se radi o zidinama nekadašnjeg stambenog i gospodarskog objekta (*villa rustica*).¹⁰¹ Pored identifikacije objekta kao takvog, u opisu lokaliteta nisu navedene detaljne analize sadržaja, konteksta i prostornog rasporeda.

Nešto južnije od Bačevića, na desnoj obali Neretve, smješteno je naselje Slipčići sa markiranim lokalitetima Mala gradina¹⁰² i Slipčići¹⁰³. Na povišenom platou Male gradine, pozicionirane nasuprot ušća Bune u Neretvu, nalazi se suhozidom ograđen prostor sa tri velike kamene prahistorijske gomile (*Prilog, slika 3*). Uz rubove strmih stijena i dijelove suhozida pružaju se zidovi od lomljenog kamena vezanog malterom, koji su determinirani kao ostaci kasnoantičkog refugija. U unutrašnjosti gradine i na njivama ispod nje prepoznaju se fragmenti rimskog građevinskog materijala, naročito ulomci tegula i imbreksa. Rimski keramografski oblici pronalaze se u dužini od oko pola kilometra uz željeznicu u Slipčićima, što ukazuje na postojanje rimske naseobine sa svrhom podgrađa (*suburbum*) Male gradine.¹⁰⁴ Vučić smatra da navedene vremenske reference nemaju čvrsta i argumentovana uporišta, pa se i izričite manifestacije trebaju smatrati pretpostavkama.¹⁰⁵ Bojanovski je ukazao na mogućnost pridruživanja ove utvrde sistemu fortifikacija uz desnu obalu Neretve, koje su krajem 3. stoljeća bile dijelovima šireg obrambenog sistema.¹⁰⁶

---

⁹⁹ Radimsky, 1892, 333; Paškvalin, 1988, 296.

¹⁰⁰ Marijan, 1988, 304.

¹⁰¹ Atanacković-Salčić, 1979, 34; Busuladžić, 2011, 31.

¹⁰² Basler, 1988, 302.

¹⁰³ Marijanović, 1988, 305.

¹⁰⁴ Radimsky, 1891, 181 – 182.

¹⁰⁵ Vučić, 2012, 51.

¹⁰⁶ Pored Slipčića, navedena su i utvrđenja u Bačevićima i Žitomislčićima; Bojanovski, 1969, 195.

Na obalama rijeke Bune evidentirana su čak tri nalazišta rimskog doba – Gorica, Negočine i Suho Polje. Lokalitet označen kao Negočine¹⁰⁷ situiran je na lijevoj obali Bunice, u neposrednoj blizini njenog ušća u Bunu. Referirajući se na mnoštvo ostataka rimskog građevinskog materijala, kao što su cigla, crijep, obrađeno kamenje, te tragove substrukcija rimske zgrade (16 x 10 m), Radimsky je u Negočinama prepoznao raskrnicu četiri glavne ceste koje su vodile prema Naroni, Stocu, Nevesinju i Konjicu. Aglomeracija se odlikovala dobrom razvijenošću i položajem, te je predstavljala glavno mjesto Rimljana na Bišće polju.¹⁰⁸

Na jugozapadnom dijelu podnožja platoa Gorica¹⁰⁹, uz desnu obalu Bunice, pronađena su dva ulomka kamenih žrvnjeva, željezno pero rimskog ključa, šiljak oružja i brojni fragmenti rimskog građevinskog materijala, naročito opeke. Otkrivena materijalna građa ukazuje da je na ovom prostoru postojala rimska zgrada.¹¹⁰ Lokalitet Suho Polje nalazi se na lijevoj obali Bune i oko 300 m istočno od rimskog kosorskog mosta. U njegovim okvirima otkriveni su temelji pravougaone zgrade, dimenzija 9,6 m x 7,6 m, koja je poprečnim zidom u središtu pregrađena na dva dijela. Na rimsku pozadinu mjesta (1. – 3. stoljeće) ukazuju komadi rimskog crijepa i opeke, koji su pronađeni na okolnim njivama i unutar zidina građevine.¹¹¹

U naseljenom mjestu Hodbina, nedaleko od Bune, 1959. godine slučajno su otkriveni ostaci jedne veće građevine rimskog doba. Prilikom okopavanja njive na lokalitetu Alibegovina, iz zemljišta je izvađeno oko 10 m³ kamene građe među kojom su prepoznati ostaci pritesanih blokova, lomljene cigle i maltera, većih kamenih ploča, dva dijela

---

¹⁰⁷ Izuzevši arheološku literaturu, na savremenim mapama i popisima naselja ne postoji mjesto označeno kao Negočine. Lokacija koju je Radimsky markirao na predloženom nacrtu iz 1891. godine, danas nema niti drukčiju imensku referencu. Položaj se uglavnom prepoznaje u širem kontekstu kao Hodbina.

¹⁰⁸ Prema Radimskom, latinsko *negotior* i *negotium* (poslovanje, zanimanje, rad) moglo bi ukazivati na postojanje rimske trgovačke varoši u Negočinama; Radimsky, 1891, 171 i 190 – 192; Bojanovski, 1988, 97; Miletić, 1988, 303.

¹⁰⁹ Preko niskog sedla na istočnoj strani, brežuljak Gorica povezan je sa gorom Kičin; Radimsky, 1891, 175.

¹¹⁰ Lokalitet je okvirno datiran u razdoblje od 1. – 4. stoljeća; Marijan, 1988, 295.

¹¹¹ Radimsky, 1891, 174; Basler, 1988, 306.

polomljenog stuba (*Prilog, slika 4*), te bakreni novac iz 3. stoljeća.¹¹² Radnici su materijal izvukli iz samo jednog dijela temelja, koji se po prilici nastavlja i na drugi dio.¹¹³

Uz lijevu obalu Bunice i oko 100 m prije nego se odvaja put za Hodbinu, na lokalitetu označenom kao Hodbina 1¹¹⁴, 1888. godine slučajno je otkrivena nekropola s incineracijom. Grobište sa žarama potpuno je uništeno djelovanjem oruđa za sadnju vinograda. Spašeno je samo par ulomaka od oboda i dijela trbuha posuda, koji su ukrašeni valovnicama, te horizontalnim i vertikalnim linijama. Za moguće datiranje žarovišta Radimsky je izdvojio dva perioda – rimski i kasnoslavenski.¹¹⁵

Druga rimska nekropola otkrivena je u neposrednoj blizini, na lokalitetu markiranom kao Hodbina 2.¹¹⁶ U ovom slučaju radi se o ravnim grobovima sa inhumiranim ostacima pokojnika koji pripadaju razdoblju 3. – 4. stoljeća.¹¹⁷ Jedliček i Radimsky otkopali su, u toku 1888. i 1889. godine, 4 skeletna groba sa priložima rimske provenijencije (*Prilog, Tbl. 1*). Prvi je pokojnik bio položen u grobnu jamu bez opreme u kojoj su, pored nekoliko ulomaka rimskih tegula, pronađeni i sljedeći prilozi: brončana fibula, željezna oštrica noža, šiljak koplja i tri klina. U drugom je grobu pronađen dobro očuvan kostur, orijentiran SZ-JI, sa ulomkom keramičke posude na prsima i po 7 željeznih čavala kod glave i nogu. Uz lobanju i noge trećeg skeleta nađena su ukupno tri klina, a na prsima željezni srp¹¹⁸. Posljednji, dječiji grob bio je bez priloga, osim što je pod lobanjom i preko nje bio postavljen po jedan rimski crijep. Brojnost „priloženih“ klinova unutar grobova, Radimsky je uvažio kao značajan dio rituala pri obredu sahranjivanja.¹¹⁹

Na lokalitetu Kosorska glavica (naselje Kosor), uz desnu obalu Bune, nalazi se prahistorijski tumul kome su pri jugoistočnom podnožju evidentirani ostaci ruševina od oko 15 rimskih zgrada. Objekti su poredani jedan do drugog tako da očigledno čine ulicu duž

---

¹¹² Na novčiću je najvjerojatnije prikazan Klaudije II Gotik (oko 214. ili 215. god.n.e.); Zelenika, 1959, 181 – 182.

¹¹³ Uprava za zaštitu i održavanje spomenika, na čelu sa Zelenikom, obustavila je nestručna kopanja i upozorila na neophodnost sistematskih istraživanja na Alibegovini; Ibid.

¹¹⁴ Čremošnik, 1970, 100; Basler, 1988, 299.

¹¹⁵ Također, Radimsky je napomenuo da se vjerovatno radi o prvim pronađenim žarnim ukopima na prostoru Bosne i Hercegovine; Radimsky, 1891, 165 – 166.

¹¹⁶ Nalazište je pozicionirano u uglu kojeg tvore glavna cesta iz Mostara i put koji vodi prema Hodbini i Rotimlji.

¹¹⁷ Basler, 1988, 299.

¹¹⁸ Busuladžić, 2014, 178 i 300, Tbl. 71, sl. 225.

¹¹⁹ Radimsky, 1891, 166 – 168.

ceste. Zidani su malterom i opekom, u nekim slučajevima i na suho. Oko zidina leži množina ulomaka rimske opeke, keramičkih posuda i željeznih čavala. U par navrata otkriveno je i ponešto rimskog novca, što sugerira da se u Kosoru nalazila rimska naseobina.¹²⁰

Istočno od Kosora, na uzvišenjima iznad Malog Polja pozicionirana su dva rimska lokaliteta – Kičin i Gradina (*Prilog, slika 5*). Ruševine aglomeracije na Kičin-gori predstavljaju ostatke prahistorijskog gradinskog naselja. No, sudeći po tragovima zidanja karakterističnim rimskim malterom koji se pojavljuju na određenim sektorima, ali i ulomcima tipičnog rimskog keramičkog posuđa, gradina na Kičinu postojala je i u doba Rimljana.¹²¹ Iznad vrela Bunice, na grabenu Gradine, nalaze se ostaci utvrđenja zidanog rimskim malterom te mnoštvo ulomaka rimskog crijepa i keramičkih posuda.¹²²

Sjeverno od Malog Polja nalazi se selo Berberović gdje je na lokalitetu Orah, u ravnici uz lijevu obalu Bune, pronađeno mnoštvo malterom premazanog građevinskog kamenja, rimske opeke, tegula i fragmenata keramike. Sjeverno od Berberovića leže ostaci više rimskih objekata, zidanih malterom i komadićima opeke, oko kojih su rasuti ulomci crijepa, keramičkih posuda i željeza. Na Orahu je otkriveno i više primjeraka rimskog i grčkog novca.¹²³ Također, Imamović je zabilježio da se na lokalitetu Vračići, u blagajskom Podgrađu, nalaze ostaci rimskih vodovodnih cijevi za dopremanje vode sa obližnjeg izvora. Autor je naznačio kako se vjerovatno radi o ostacima veće vile, na čijim je temeljima u srednjem vijeku izgrađen ljetni dvor bosanskih vladara.¹²⁴

Na visokom i teško pristupačnom brdu iznad vrela rijeke Bune nalaze se ostaci dvaju rimskih utvrda.¹²⁵ Prvobitna utvrđena struktura koja je postojala na mjestu kasnijeg srednjovjekovnog Stjepangrada, upravo je rimski *castrum* formiran u 4. stoljeću (*Prilog, slika 6*).¹²⁶ Prirodno utvrđen sa tri strane, kastrum je imao pristup samo sa istoka. Usporedbom

---

¹²⁰ Radimsky, 1891, 180 – 181; Basler, 1988, 300.

¹²¹ Radimsky, 1891, 175 – 180; Čović, 1988, 300.

¹²² Radimsky, 1891, 180; Marijanović, 1988, 297.

¹²³ Radimsky, 1891, 180; Anđelić, 1988, 304.

¹²⁴ Imamović, 2010, 61.

¹²⁵ Konzervatorski radovi na lokaciji Stjepangrada vršeni su 1910. – 1914. godine pod nadzorom Vejsila Čurčića. Arheološkim iskopavanjem 1965. godine rukovodio je Pavao Anđelić u kooperaciji sa Zemaljskim muzejom BiH i Muzejem Hercegovine. Tokom 1990. godine sprovedena su arheološka ispitivanja u nadležnosti Aleksandra Ratkovića.

¹²⁶ U periodu 4. – 6. stoljeća, Rimsko carstvo nalazilo se u stanjima čistih nemira i opasnosti pred najezdom barbarskih plemena. Prije rata protiv Gota, car Justinijan je na granici blizu lijevih obala Neretve dao izgraditi

strukture zidova ustanovljene su brojne prenamjene i dogradnje izvorne građevine koje predstavljaju tragove najmanje četiri epohe. Prvobitno utvrđenje iz 4. stoljeća građeno je po sistemu slojevitog *opus incertum*¹²⁷. U ovom su razdoblju nastala tri lepezasta čeona tornja, dva manja istaknuta tornja zapadno od ovih konstrukcija, velika kvadratna građevina sa cisternom u središtu dvorišta, te dva objekta uz sjeverni zid.¹²⁸ Tehnika slaganja zidova, karakteristična za drugu fazu izgradnje, smješta postanak druge blagajske utvrde u period kasne antike.¹²⁹

Sa prostora današnjeg Blagaja poznata su i dva rimska republikanska novčića iz 1. stoljeća nove ere, te novac rimski careva iz 3. i 4. stoljeća: *Iulia Maesa* (+223), *Gallienus* (253. – 268.), *Aurelianus* (270. – 275.), *Licinius I* (308. – 324.) i *Constantinus I Valens* (364. – 378.).¹³⁰

Na području kotline Bijelo Polje, sjeverno od Mostara, tragovi rimskih naseobinskih elemenata zabilježeni su u naseljima Humilišani, Podgorani i Potoci. U sklopu probnih istraživanja koja je 1981. godine obavila Atanacković-Salčić na lokalitetu Kratine u Humilišanima, pored kasnoantičke bazilike otkriveni su i ostaci rimskih građevina.¹³¹ Sjeverno od Humilišana, na predjelu naselja Podgorani, registriran je lokalitet Gradina sa ostacima rimske utvrde. U pojedničanim literarnim opisima naveden je zid dužine 150 m i debljine 2,40 m, građen rimskim malterom.¹³² U neposrednoj blizini zida vidljivi su dijelovi suhozidnih građevina širine 4,5 m, dok su po okolnim površinama pronađeni fragmenti rimske cigle.

Pretražujući 1902. godine širi prostor lokaliteta Grčine u Potocima, Patsch je ustanovio kako se na ovom mjestu nekada prostirala oveća rimska naseobina. Potvrdu ovim

---

limes sa nizom utvrda sačinjenih od gradova Stolac, Koštur, Blagaj na Buni sa Malim gradom i Biograd kod Konjica. Nakon 535. godine, limes je produžen i učvršćen nešto manjim utvrđenjima; Basler, 1984, 313.

¹²⁷ Slojeviti *opus incertum* izveden je od grubo pritesanih blokova, vezanih krečnim malterom, koji su u uglovima pravilni i uredni. Zidovi su ožbukani i ispunjeni horizontalnim i kosim fugama; Ibid., 1972, 30.

¹²⁸ Debljina frontalnih zidova lepezastih tornjeva iznosi 190 – 200 cm, a bočnih 130 – 140 cm. Dva zapadna tornja štitila su zapadni dio utvrde, spriječavajući prodor neprijatelja (u sjevernijem od njih nalazio se ulaz). Objekat sa cisternom najvjerojatnije je funkcionisao kao stambena zgrada i posljednje uporište u slučaju prodora napadača; Basler, 1984, 47 – 48.

¹²⁹ Više o kasnoantičkim elementima na blagajskom Stjepangradu i tzv. Malom gradu, u poglavlju VII. 2.

¹³⁰ Kraljević, 1983, 15 – 28; Ibid., 1988, 290.

¹³¹ Atanacković-Salčić, 1997, 26 – 27.

¹³² Oreč, 1988, 298.

tumačenjima dali su brojni fragmenti građevinskog materijala (cigle, ćeremita, krovnih opeka sa žigovima tvornice i okruglih ploča za stupove hipokausta) koji potječu sa javnih i privatnih objekata.¹³³ Unikatnost pečata na 4 pronađena ulomka žljebastih opeka (*Ca...*, *Iuni Ba ...enae* i *Ne...*), ukazuje na postojanje domaće radionice.¹³⁴ Na predjelu Grčina otkriveni su i arhitektonski dijelovi starokršćanskog sakralnog objekta, Junonin žrtvenik i Mitrasova ploča. Spomenici iz Potoka koji su posvećeni perzijskom božanstvu Mitri i rimskoj boginji Junoni, jedina su zasada poznata epigrafska svjedočanstva sa područja današnje općine Mostar.

Bojanovski je naveo još dvije bjelopoljske lokacije sa ostacima rimskih naselja – Vrapčići i Sutina – ali bez naznaka o kakvim tragovima je riječ.¹³⁵ Na području Bijelog Polja otkrivena su i tri primjerka rimskog carskog novca iz 2. stoljeća nove ere: *Marcus Aurelius Antoninus* (161. – 180.), *Clodius Albinus* (195. – 197.) i *Caesaria Capadocia* (193.).¹³⁶

Kada je riječ o južnim krajevima mostarske općine, ostaci rimske naseobinske djelatnosti evidentirani su na položajima koji se nalaze uz pravac današnje magistralne ceste M 17. Izuzev temelja starokršćanske crkve u Žitomislčićima, na prostoru od oko 10 hektara identificirani su ulomci rimske cigle, keramike i građevinskog kamena. Lokalitet je situiran na lijevoj obali Neretve i označen kao Žitomislčići 1¹³⁷. Na blagom uzvišenju, u središtu vinograda Poljoprivrednog kombinata „Hercegovina“ – Mostar, evidentirani su tragovi veće četvrtaste građevine koja je vjerovatno predstavljala vilu. Prema Pašaliću, na ovom je mjestu postojalo važno naselje uz rimsku cestu.¹³⁸ S druge strane, Anđelić smatra da je i pored pogodnih uslova za život ovaj prostor bio relativno slabo naseljen.¹³⁹

---

¹³³ Paškvalin, 1988, 298.

¹³⁴ Antičke radionice (figline) počele su se otvarati već u drugoj polovini 1. stoljeća i bile su aktivne sve do 5. stoljeća. Njihovi vlasnici ili majstori često su bili novodoseljeni Italici i Grci. Prema Patschu, odlomci sa pečatima iz Potoka ukazuju na postojanje najmanje 3 ciglane na ovom području; Patsch, 1904, 33 – 34; Busuladžić, 2011, 38 – 39.

¹³⁵ Na Sutini su otkriveni ostaci kasnoantičke bazilike (lokalitet Crkvina), dok Vrapčići nisu uvršteni u popise Arheološkog leksikona BiH, niti se pojavljuju u radovima drugih istraživača antike (pored Bojanovskog); Bojanovski, 1978, 183.

¹³⁶ Kraljević, 1983, 15 – 28; Ibid., 1988, 290.

¹³⁷ Anđelić, 1988, 309.

¹³⁸ Pašalić, 1960, 64.

¹³⁹ Prosječnost naseobinskog intenziteta Anđelić je vidio u koncentraciji i pojavnosti materijalnih ostataka; Anđelić, 1978a, 308.

U susjednim Pijescima, na lokalitetu Kuparica blizu lijeve obale Neretve, otkrivena je ogromna količina deformiranih i skupa pečenih rimskih opeka u različitim položajima jedna na drugoj. Najvjerojatnije se radi o ostacima rimske ciglane koja je egzistirala u periodu od 1. – 4. stoljeća.¹⁴⁰

Na području grada Mostara, rimski elementi ustanovljeni su u naseljima Zahum i Podhum. U gradskom naselju Zahum, na predjelu Vukodol, 1900. i 1901. godine slučajno je otkrivena po jedna rimska urna sa spaljenim ostacima pokojnika (*Prilog, Tbl. 2, br. 1*). Sondažna ispitivanja lokaliteta obavio je 1901. godine Vincenz Hawelka. Pretraživanja okolnog terena nisu ponudila druge nalaze, izuzev usamljenog fragmenta rimske tegule. Kamene žare oblikom su dosta slične jedna drugoj, osim izvjesnih razlika u kvaliteti izrade.¹⁴¹ Pored pepela i komadića ljudskih kostiju, u kupasto izdubljenoj žari nalazila se mala keramička posuda. Druga je izrađena pažljivije i sa valjkasto oblikovanim udubljenjem za smještaj pepela pokojnika. Iznad spaljenih ljudskih ostataka položeni su sljedeći prilozi: brončani prsten (*Prilog, Tbl. 2, br. 2*), tanki brončani stilos (pisaljka), staklena čaša (*Prilog, Tbl. 2, br. 3*), te dupondius cara Gordijana III (238. – 244.), kovan u Viminaciju.¹⁴²

U periodu od 1963. – 1965. godine, na Vukodolu su izvršena zaštitna istraživanja pod rukovodstvom Atanacković-Salčić. Na dubini od 1,20 – 1,50 m otkrivene su dvije gotovo identične kamene urne čiji je sadržaj potpuno uništen. U istom rovu nalazile su se i dvije jame sa spaljenim skeletima i po jednom keramičkom posudom.¹⁴³ Na prostoru između jama evidentirano je kamenjem ograđeno žrtvište sa ostacima životinjskih kostiju, a u sloju iznad žara i brončani novac cara Aleksandra Severa (222. – 235.). Sudeći po nalazima novca, žarna grobišta iz Vukodola potječu iz 3. stoljeća. Numizmatička zbirka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, osim ovih novčića, posjeduje još nekoliko desetaka primjeraka rimskog novca za koje se navodi da potječu sa prostora Mostara i okolice.¹⁴⁴

U današnjoj ulici Kovačnice¹⁴⁵ u Mostaru, 1901. godine pronađeno je nekoliko ulomaka rimskog krovnog crijepa i ručno izrađenih keramičkih posuda. Također, prilikom

---

¹⁴⁰ Lokalitet je situiran oko 3 km nizvodno od pravoslavnog manastira u Žitomislčićima; Radimsky, 1895, 218; Paškvalin, 1988, 301.

¹⁴¹ Prema formi, mostarske žare dosta su slične primjerku urne iz Trnova kod Sarajeva; Patsch, 1902, 12 – 13.

¹⁴² Kompletan sadržaj druge urne pohranjen je u Zemaljski muzej u Sarajevu.

¹⁴³ Atanacković-Salčić, 1966, 159 – 162; Ibid., 1988, 308.

¹⁴⁴ Najraniji primjerak je iz 106. god.p.n.e., a najkasniji iz 375. god.n.e.; Kraljević, 1983, 15 – 28.

¹⁴⁵ Ulica se do 1946. godine zvala Kavazbašin sokak.

kopanja temelja u susjednoj Zahumskoj ulici (današnji Podhum¹⁴⁶), 1900. godine otkriveno je i 5 kvadratnih ravnih grobova, zidanih i pokrivenih kamenim pločama. Nedostatak priloga priječi približnu dataciju ovih grobnica.¹⁴⁷

Selo Miljkovići nalazi se oko 5 km zapadno od Mostara, na putu Mostar – Međugorje. Na isturenom brežuljku lokaliteta Novi evidentirani su zidovi rimske utvrde sa znatnim oštećenjima usljed naknadnih upotreba. Po padinama brijega nailazi se na ulomke tipične rimske keramike.¹⁴⁸ Položaj se prepoznaje i pod nazivom Grad.¹⁴⁹ Podaci o formaciji i nalazima prilično su oskudni, što očigledno predstavlja posljedicu neistraženosti lokaliteta.

Područje Kruševo¹⁵⁰ nalazi se oko 7 km jugozapadno od Mostara, na južnom dijelu Mostarskog blata. Na istoimenom lokalitetu, krajem 19. stoljeća, pri oranju zemljišta slučajno je pronađena ručica rimske posude od lijevane bronce (*Prilog, slika 7*). Donji kraj drške izrađen je u obliku muškog poprsja sa barbarsko-azijskom nošnjom i frizurom. Gornji je dio izvijen pod ostrim uglom i povezan sa tjemenom glave preko tri gužve. Radi se o uobičajenom motivu rimskih vrčeva sa drškama, i mnogi analogni primjerci pronađeni su na više italijanskih i njemačkih nalazišta.¹⁵¹

Kako se primjećuje iz predočenih opisa, disperzija nalaza uglavnom je koncentrisana na predjelima Bišće polja i Bijelog Polja, odnosno tok rijeke Bune, te dolinu Neretve sjeverno od Mostara. Pojavnost rimskih naseobinskih elemenata na ovim potezima može se objasniti njihovim smještajem uz putne komunikacije. Ove saobraćajnice povezivale su naselja međusobno, ali i sa okolnim područjima. Malobrojni rimski nalazi na užem prostoru grada Mostara svjedoče njegovu sporednu ulogu u ovom razdoblju. Otkriće žarnih grobova na predjelu Vukodola sugerira postojanje manjeg naselja, no kroz dosadašnja istraživanja njegovi stvarni tragovi nisu identificirani. Evidentirani primjerci rimskog novca ukazuju da je ono moralo postojati već u 3. stoljeću.

Za poznavanje društvenih prilika na teritoriji današnje Hercegovine, literarni izvori iz rimskog doba ne utjelovljuju značajan izvor informacija. Teme koje obrađuju uglavnom se

---

¹⁴⁶ Nekadašnja Kapetanova, Crkvena i Zahumska ulica svedene su pod zajednički naziv Podhum.

¹⁴⁷ Patsch, 1902, 13.

¹⁴⁸ Anđelić, 1988, 303.

¹⁴⁹ Bojanovski, 1978, 183.

¹⁵⁰ Područje Kruševa sačinjeno je od 5 sela: Podgorje, Selišta, Čule, Sretnice i Krivodol. Sudeći po markaciji koju je zapisao Fiala, tj. „južni kraj Mostarskog blata“, lokalitet bi se tražio nalaziti ili u Podgorju ili Čulama.

¹⁵¹ Fiala, 1895, 370.

odnose na različite ilirske narode¹⁵² i njihovu brojnost¹⁵³, te ratove s Rimljanima¹⁵⁴ i drugim ilirskim narodima za prevlast na određenom području¹⁵⁵. S obzirom na oskudnost relevantnih podataka o prvim stoljećima rimske vladavine, arheološki spomenici ostaju presudnim svjedočanstvima u stvaranju približne slike događaja i procesa kojima su nazočili. Istraživači antike koji su detektirali ili djelomično ispitali lokalitete mostarske općine, iza sebe su ostavili radove i osvrte koji su najčešće uskraćeni detaljnih analiza. Takve su vijesti i prilično usamljene, a opisi zasebnih nalazišta obično koncipirani u formama izvještaja o rekognosciranjima terena. S druge strane, podaci kojima se raspolaže rezultat su istraživačkih pothvata koji su se zbili u prethodnim stoljećima ili nikada nisu dovršeni, što po automatizmu iziskuje potrebu da se lokalitete iznova revidira i istražuje.

---

¹⁵² *Ptol.* II, 16, 5, 8.

¹⁵³ *Plin. NH* III, 142 – 143.

¹⁵⁴ *App.* III, 16.

¹⁵⁵ *Strab. Geo* VII, 5, 11.; *App.* III, 3.

VII. PROSTOR DANAŠNJEG MOSTARA I OKOLICE U KASNOJ ANTICI

Prema uvriježenim kriterijumima savremene historiografije, početkom vladavine cara Dioklecijana 284. godine nastupilo je razdoblje koje se u periodizaciji ljudske povijesti naziva kasnom antikom.¹⁵⁶ Iako se za konačan kraj ove turbulentne epohe i vrijeme stupanja na scenu ranog srednjeg vijeka, uzimaju različiti događaji kojima je označen prekid antičke influencije, općeprihvaćenu markaciju čini pad Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine. Ovakvo nesuglasje posljedica je egzistencije antičkih tekovina unutar Istočnog „fronta“ nekadašnjeg ujedinjenog Carstva i pokušaja njegove renovacije, te državnih tvorevina koje su kreirali narodi istrgnuti seobom iz svog starog zavičaja. Iako su antička kultura i duhovni svijet živjeli i dalje do u srednji vijek, pravim početkom medijevalnog razdoblja na ovom području mogao bi se smatrati pad glavnog grada rimske provincije Dalmacije 614. godine, kada se na historijskoj sceni pojavljuje novo stanovništvo – Slaveni.¹⁵⁷

Historijski pisani izvori o životu na ovom području u razdoblju kasne antike suviše su rijetki i gotovo nepostojani. Najveću izvijesnost razumijevanju prilika u kojima se našlo stanovništvo ovih krajeva daju ostaci kulturnih objekata i spomenika. Vremenski razmak događaja koji su se zbivali na području Bosne i Hercegovine od 4. do 6. stoljeća prati triepohalna podjela na razdoblje kasnog Carstva, doba barbarske dominacije, te period renovacije Carstva.¹⁵⁸

Od 284. – 437. god.n.e. područje današnje Bosne i Hercegovine vegetiralo je kao dio provincije Dalmacije unutar Zapadnog carstva, a potom u Istočnom carstvu do 454. godine. Provincija se zatim osamostalila ostajući takvom u okvirima zajednice sve do smrti Julija Nepota 480. godine. Nastupajući desetogodišnji period obilježen je vladavinom germanskog vojskovođe Odoakara (480. – 490.), nakon koga dolaze Istočni Goti koji se u ovim krajevima zadržavaju do 535. godine. Caru Justinijanu (527. – 565.) pošlo je za rukom obnoviti dominaciju u nekim dijelovima Zapada, pa tako i u većem dijelu zaleđa provincije Dalmacije

---

¹⁵⁶ Basler, 1984, 309.

¹⁵⁷ Ibid., 1972, 20.

¹⁵⁸ Više o političkim prilikama i društvenim odnosima u kasnoantičkom dobu: Ibid., 1984, 309 – 319; Ibid., 1990, 17 – 25.

535. godine. Ovakvo je stanje održano sve do prvih godina 7. stoljeća kada se na predjele južno od Save naseljavaju Slaveni, označivši prekretnicu ka razdoblju srednjeg vijeka.¹⁵⁹

Na prijelazu iz stare u novu eru, politička i socijalna previranja u Rimskom Carstvu stvarala su povoljnu klimu za predstavljanje i širenje vjerskih učenja. Istrošeno stanovništvo, naročito ono iz nižih slojeva društva, tražilo je sklonište unutar različitih vjerskih nauka koja su obećavala podnošljiviji život u okvirima različitih kulturnih obreda. Ulogu značajnih kulturnih i tranzitnih centara koji su apsorbirali i prenosili utjecaje iz Rima i ostatka Carstva na zaleđe provincije Dalmacije, imale su Salona i Narona. Kao glavni gradovi provincije, bili su situriani u središte onovremenih zbivanja, čime su zavrijedili i posredničku ulogu širenja novih vjerskih impulsa koja su u drugi plan potisnula dotadašnje kultove. U takvim su okolnostima svoje tragove na ovom području ostavili mitraizam i kršćanstvo.

O kršćanstvu¹⁶⁰ na tlu današnjeg Mostara i okolice, ali i Bosne i Hercegovine, u prva tri stoljeća naše ere nema gotovo nikakvih podataka. Govoreći u kontekstu provincije Dalmacije, prve literarne vijesti javljaju se tek sa Poslanicom Rimljanima (15, 19) u kojoj se spominje misionarka djelatnost u dijelu Ilirika, Poslanica Timoteju (4, 10) koja govori o sv. Titu koji je širio „Pavlovu evangelizaciju“ po Iliriku¹⁶¹, te martirij sv. Venancija.¹⁶² Nedostatak pisanih izvora razumljiv je zbog odnosa rimske vlasti prema ovoj religiji u vremenu kada je ona još uvijek bila bez prava javnosti i progonjena, naročito u doba Dioklecijana 304. godine. No, nova je vjera zasigurno dobijala na sve većem značaju, tako da je 313. godine proglašena slobodnom i ravnopravnom, a uskoro i državnom.¹⁶³ Dosta kasnije, oko 396. godine, značajne podatke ostavio je sv. Jeronim iz Stridona u pismu upućenom Heliodoru, spomenuvši jednu baziliku i njenog prezbitera u svom rodnom kraju.¹⁶⁴

Istovremeno sa pojavom kršćanstva, u Rimskom Carstvu širila se još jedna nova vjera – mitraizam. Njegovo primamljivo učenje brzo je prodiralo u sve dijelove i socijalne strukture Carstva. Ovaj je nauk kroz spasenje čovječanstva osiguravao carevima prijestolje, vojnicima

---

¹⁵⁹ Basler, 1971, 7 – 8.

¹⁶⁰ Kršćanstvo je nastalo na tlu monoteističke Palestine u 1. st.n.e.

¹⁶¹ Imamović, 1983, 38 – 39.

¹⁶² Prema legendi, Venancij je poginuo na putu iz Narone u Dunao oko 270. godine; Basler, 1982, 139.

¹⁶³ Zakonskim aktom, tzv. Milanskim ediktom, carevi Konstantin Veliki i Licinije proglasili su slobodu ispovijedanja svih religija u Rimskom Carstvu, te prestanak progana kršćana.

¹⁶⁴ Sv. Jeronim opisuje stradanje Stridona u vrijeme provale Zapadnih Gota krajem 4. stoljeća; *S. Hieronymus, Epistolae*, p. 600.

hrabrost i pobjede, a sljedbenicima mogućnost oprosta od grijeha.¹⁶⁵ Kult boga Mitre, nepobjedivog boga Sunca (*Deo Soli invicto Mithrae*), porijeklom je iz Perzije i zasnovan je na dualističkoj tradiciji mazdaizma – sukoba dobra i zla. Iako se pojavio u 2. st.n.e., mitraizam je svoj zenit na teritoriji današnje istočne Hercegovine doživio tek u 4. stoljeću.¹⁶⁶ Svjedočanstvo ovakvog tumačenja predstavljaju relativno brojni epigrafski votivni spomenici koji su otkriveni u Konjicu, Lisičićima, te Potocima kod Mostara. Prostora Mostara i okolice tiče se upravo posljednji, no njegov se značaj i povezanost sa ostalim manifestacijama ne smije isključivati, s obzirom da su najvjerojatnije činili izvijestan vid prostornog trougla u čijim je okvirima poštovano božanstvo Mitra.¹⁶⁷

S obzirom na podudarnost vjerskih novina kojima je težilo ondašnje stanovništvo, mitraizam i kršćanstvo su dugo vremena egzistirali kao suparničke vjere. Međutim, učestalost kriza i nezadovoljstva masa koje izlaz nisu pronalazile u oficijelnim kultovima Carstva ili misticizmu mitraizma, otvorila su put kršćanstvu koje je prevagnulo u teškim okolnostim kasne antike. Idejnim novitetima i stavom o jednakosti, poniznosti, ustrajnosti i strpljivosti, kršćanstvo je ukazalo na svoje prednosti, a Crkva kao krovna institucija osiguravala njegov opstanak kroz mnogo stoljeća.

O postojanju Crkve u ovim krajevima u rimsko doba govore malobrojni historijski podaci. Gro izvora čine izvještaji sa provincijalnih sabora lokalnih crkava koji su se održavali od 4. stoljeća. Prvi zabilježeni zasjedao je negdje u „Iliriku“ 375. godine i iako ga je moguće smjestiti u bilo koji dio Ilirika, njegove su se odredbe mogle ticati i hercegovačkih predjela.¹⁶⁸ Izuzetne informacije ipak su ostavili akti crkvenih sabora¹⁶⁹ koji su se odražali u Saloni 530. i

---

¹⁶⁵ Kult se u Rimskom Carstvu širi u doba Flavijevaca, a sa istoka su ga prenosili vojnici. Koliko je poznato, u njegove je misterije bio uključen i car Komod, a poznavali su ga i Dioklecijan, Galerije i Licinije; Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 99.

¹⁶⁶ Na područje Zapadnog Balkana mitraizam se proširio iz oblasti Akvileje, pa se i mitraički spomenici smatraju zapadnom grupom. Značaj mitraizma ogleda se i u činjenici da je nastavio postojati na području današnje Hercegovine nakon što je rimski vladar Teodozije I zabranio sve forme paganskih učenja 392. godine; Više: Šačić, 2014, 264 – 265.

¹⁶⁷ Osnovom arheoloških otkrića, Potoci kod Mostara bilo je najjužnije mjesto do koga je proširen kult Mitre u Hercegovini; Ibid., 272.

¹⁶⁸ Blažević, 1967, 8 – 9.

¹⁶⁹ Bulić, Bervaldi, 1912.

533. godine pod predsjedanjem salonitanskog nadbiskupa i metropolita Honorija II (528. – 547.).¹⁷⁰

Prvi salonitanski sabor zbio se 15. jula 530. godine i prema njegovim zaključcima razaznaje se kako je područje današnje mostarsko-duvanjske biskupije bilo razdijeljeno na nekoliko biskupija čiji su se centri nalazi izvan njenog savremenog teritorija.¹⁷¹ Najviše polemika u naučnom diskursu kreirale su odluke Drugog salonitanskog sabora, održanog 4. maja 533. godine. Na njemu je uspostavljena nova biskupija Sarsenterum, čije su sjedište, analizirajući područje dijeceze, različiti autori ubicirali na različitim lokacijama.¹⁷² Među gradovima (*civitates*) u Dalmaciji koji se navode u Kozmografiji Anonimnog Ravenjanina, na cestovnom pravcu od *Burzumona* do *Novas* to djelo bilježi i Sarsiteron (*civitas Sarsiteron, Sarsitheron*).¹⁷³ Prijedlozi ubiciranja Sarsiterona u dosadašnjoj naučno-istraživačkoj literaturi obuhvatili su predjele sljedećih mjesta: Stolac¹⁷⁴, Mostar¹⁷⁵, Aržano¹⁷⁶, Konjic¹⁷⁷, Roško polje (Duvno)¹⁷⁸, Šuica¹⁷⁹.

Nastojanje da se prozru približne istine o smještaju sjedišta Sarsenterske biskupije, često dovodi u situaciju da se grad spomenut na solinskom saboru traži na različitim mjestima. Razultat takvog lutanja leži u činjenici da različiti položaji često nude privlačne

---

¹⁷⁰ O Trećem salonitanskom saboru, održanom 590. godine, malo se zna. Neizvjesno je da li su njegove odredbe utjecale na vjerski život u Hercegovini, s obzirom da je sabor bio okupiran ličnim odnosima u upravi; Blažević, 1967, 11 – 12.

¹⁷¹ Radi se o biskupijama Epidaurum, Naron, Bistue i Martari; Ibid., 9 – 10.

¹⁷² Pored Sarsenterske, utemeljene su i biskupije u Mukuru i Ludru (*in Sarsentero, Muccuro et Ludro*) te posvećeni njihovi biskupi. Iz akata sabora saznaje se da su Sarsenteru dodijeljene bazilike sa područja municipija Delontina, Stantina, Rusticijarnih Novensa (Neuensa), Potuatika i Beuzavatika (Benzavatika), te još neke druge (*Sarsenterensis episcopus basilicas, quae in monicipiis Dellontino, Stantino, Nouense (Neuense) per Rusticiarum, Potuatico et Beuzavatiko (Benzavatiko) et supra constitutae sunt*); Dodig, Škegro, 2008, 18 – 22.

¹⁷³ *Item iuxta Burzumon est civitas quae dicitur Medione, Anderba, Ausustis, Emanio, Sarsiteron (Sarsitheron), Bistue betus, Montebulsi, Libros, Orbam, Naurtio (Naurcio), Epilentio (Epilencio), Novas (per Novas)*; Čače, 1993, 357; Cambi, Pasini, 1980, 290.

¹⁷⁴ Puljić (1996, 1997, 1999, 2006 a i b.)

¹⁷⁵ Mostar (Basler, 1982; Vučić, 2005); Cim (Bojanovski, 1978 i 1988; Anđelić, 1980); Žitomislići (Basler, 1991; Vidović, 1996); Zdinje-Ilići (Mandić, 1957); Goranci (Tomaschek, 1880); šire područje Mostara (Kolarić, 1993; Čače, 1993); sjeverno od Mostara (Chatolic Encyclopedia, 2006).

¹⁷⁶ Bulić, 1912; Barada, 1928; Wilkes, 1969; Goldstein, 1995; Kolarić, 1998; Cambi, 2002.

¹⁷⁷ Rupčić, 1957.

¹⁷⁸ Rački, 1894.

¹⁷⁹ Stržanj ili Strmica (Jelić, 1898).

pojediniosti koje daju osnove da ih se prepoznaje kao lokacije na kojima su se odvijale izrazite manifestacije. Ovakve su polazne osnovne i u prošlosti stvarale konfuzije, dopuštajući autorima da ponude mnoštvo varijacija na istu temu. Baveći se ovom problematikom, postaje izvjesno zašto se to često dešavalo. Pojedinačni položaji često su prezentovali jedinstvene predmete prošlosti i raskoš svog sadržaja, u tolikoj mjeri da im se nastojala dati i značajna uloga u poznatim historijskim procesima. S obzirom da do danas nije pronađen izričiti dokaz kojim bi se jasno identificirao položaj grada Sarsiterona, te bi svaki novi ili potvrđni prijedlozi ostajali u krugu postojećih pretpostavki, ovaj se rad nije upuštao u njegovu determinaciju.

Za istraživanje historijata crkve na teritoriji današnje Hercegovine, poseban značaj imaju brojna arheološka otkrića, od kojih se u prvom redu ističu kasnoantičke bazilike. Na području Mostara i okolice one su izrazito koncentrisane na predjele koji su se od 490. – 535. godine nalazili pod istočnogotskom vlasti. Razlog tako intenzivne gradnje crkava pod upravom Istočnih Gota leži u nastojanju indigene populacije za očuvanjem svoje privrženosti civiliziranom svijetu antike. One su i jasna potvrda da je manje ili više romanizirano autohtono stanovništvo, koje je živjelo na ovim prostorima prije dolaska Slavena, bilo kristijanizirano.¹⁸⁰

Sakralni starokršćanski objekti sa područja današnje Hercegovine, obično su građeni izvan naselja ali su ipak vezani uz veće stambene aglomeracije. Uglavnom se datiraju u razdoblje 5. i 6. stoljeća i najviše ih je pronađeno na teritoriji Mostara i okolice. Temelji bazilika, arhitektonska građa ili crkveni namještaj koji indiciraju postojanje bazilikalnih kompleksa, otkriveni su u Cimu, Žitomislčićima, Sutini, Potocima, Kutima i Humilišanima.¹⁸¹ Ove su crkve uglavnom bile male jednobrodne, jednoapsidalne građevine (izuzev cimske), koje su pored narteksa i naosa sa apsidom imale i nekoliko pomoćnih prostorija (pastorija) te krstionicu (baptisterij) sa piscinom (krstionički bazen). Uz manja odstupanja, u većini su bile orijentirane istok – zapad. Bogato ukrašavanje njihove unutrašnjosti, prema varijacijama i upotrebi određenih motiva čini ove spomenike posebnim i jedinstvenim.

Kriza Carstva 5. stoljeća kada sve češćeg udjela ostavljaju prodori novih barbara, napadi i pljačke, nepovratno su ugrožavali stabilnost Carstva uzrokujući reakcije nezadovoljstva koje su najavljivale kraj jedne epohe. Kada je 476. godine s prijestolja svrgnut posljednji rimski car, Romul Augustul, uslijedio je kraj slavnog Zapadnog Rimskog Carstva.

---

¹⁸⁰ Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 105.

¹⁸¹ Basler je naveo i mogućnost postojanja sličnih građevina u Kosoru i Bačevićima, no ova mjesta nisu posebno istraživana; Basler, 1982, 143 – 145.

Ipak, prethodno podijeljeno Carstvo nastavilo je živjeti kroz svoju istočnu polovicu – Istočno Rimsko Carstvo – koje će u svjetskoj historiji ostaviti trajan trag pod nazivom Bizant.

VII. 1. Bazilike

Crkvine, Cim

Cim je prigradsko naselje koje se nalazi oko 2,5 km sjeverozapadno od Mostara. Položaj se u arheološkoj nauci najčešće prepoznaje kao lokacija objekta identificiranog kao kasnoantički bazilikalni kompleks. U istraživačkoj kampanji, realizovanoj u periodu 1966. – 1970. godine, Muzej Hercegovine na čelu sa T. Anđelićem obavio je sistematska arheološka iskopavanja na padini lokaliteta Crkvine.¹⁸² Otkriće sakralne građevine, kao i raniji i kasnijih kulturoloških manifestacija, pozicionira Cim u red značajnih mjesta kasnog razdoblja antičke historije Bosne i Hercegovine.

Osnovom očuvanih zidova, do visine 1,30 m, stvoren je osnovni rekonstrukcijski obrazac izgleda i rasporeda prostorija objekta crkve (*Prilog, Tbl. 3*). U tlocrtnom rješenju ističe se jednobrodni prostor naosa sa prezbiterijem koji se na istoku završava u tri trinkonhalno koncipirane apside. Pored jezgre građevine, sastoji se i od sljedećih odaja: narteksa, baptisterija sa elipsoidnom piscinom, pomoćnih prostorija u ulozi đakonikona i protezisa, te dvije vanjske prostorije nedefinirane namjene. Čitav sklop ojačan je sa 23 kontrafora koji se naslanjaju na vanjsku stranu zidova. S južne strane bazilike smještena je trolisna memorija sa grobnicama, organski vezana za crkvu preko kontrafora đakonikona.¹⁸³ Jugozapadno od objekta bazilike istraženi su zidovi jednostavne pravougaone profane građevine.¹⁸⁴

Prema ukupnim vanjskim mjerama, bazilika orijentacije istok – zapad široka je 15 m i duga 24,80 m. Kada je riječ o tehnici gradnje zidova (debljine od 0,60 do 0,87 m), pojavljuju se dvije diferentne procjene: *opus incertum* i *opus quadratum*.¹⁸⁵ Podnice su izvedene od

---

¹⁸² Anđelić, 1988, 292 – 293.

¹⁸³ Ibid., 1976, 184 – 188.

¹⁸⁴ Ibid., 181 – 183.

¹⁸⁵ Iako se u oba slučaja radi o horizontalnom slijedu pritesanih slojeva kamena, *opus incertum* odlikuju nepravilni oblici i varijacije veličine kamenih odlomaka, dok je struktura *opus quadratum* sastavljena od pravilnih i uredno pritesanih blokova; Basler, 1972, 30 – 31; Anđelić, 1980, 257; Vučić, 2012, 131.

kvadratnih ploča muljike na tankom sloju vapna, a djelomično umetanjem oblutaka u vapnenastu žbuku kojima su postignuti različiti efekti u sistemu ukrašavanja.¹⁸⁶

Tokom četverogodišnjeg arheološkog istraživanja, na prostoru bazilike u Cimu otkriveno je oko 300 kamenih ulomaka arhitektonske skulpture i dijelova namještaja koji se odlikuju bogatom i raznovrsnom ornamentikom.¹⁸⁷ Iako svi pojedinačni fragmenti kamene građe zavrijeđuju partikularne osvrtne, u redu zanimljivih ostataka cimske bogomolje ističe se množina ulomaka dvaju oltara i oltarne pregrade, višedijelnih prozora, zidane klupe za kler, te različitih elemenata dekorativne plastike sa motivima uobičajene kršćanske simbolike, kao što su prikazi floralnog karaktera, te predstave križeva, jagnjadi, riba, golubova i dr. (*Prilog, Tbl. 4 – 7*).¹⁸⁸

Sitni arheološki materijal zastupljen je u znatno manjem obimu, a čine ga keramičke, staklene i željezne izrađevine¹⁸⁹, usamljeni primjerak nakita, te značajni predmeti otkrića u vidu moćnika i bronzanog rimskog novca. *Sepulcrum reliquiarum* (grob za moći) registriran je pod četvrtastom kamenom pločom baze oltara, u centralnoj apsidi bazilike, i sadržavao je 4 objekta moćnika u vidu koštane pikside sa poklopcem, koštane kutijice kvadratnog oblika, te dva moćnika od srebrenog lima u formi kocke sa predstavama križa, tordiranih traka i palminih grančica.¹⁹⁰ Pet očuvanih rimskih novčića pripada emisijama 3. i 4. stoljeća i nastali su za vrijeme vladavina Aurelijana, Konstantina I, Valensa, Konstancija I (?) i Licinijusa II.¹⁹¹

Izuzev sepulkruma sa moćnicima, na potezu cimskog sakralnog kompleksa otkriveno je još 7 zidanih grobnica koje vjerovatno potječu iz vremena postojanja bazilike i memorije. Prva je pronađena u unutrašnjosti sjeverne apside i sudeći po ispreturnim kostima pokojnika vjerovatno je služila kao kosturnica (*ossarium*). S vanjske strane crkve i oko 3,5 m sjeveroistočno od centralne apside pozicionirana je grobnica na svod, u čijoj je unutrašnjosti zatečen osteološki materijal životinjskog porijekla. U desnoj polovini narteksa crkve otkrivene su 3 grobnice: dvije su sadržavale skeletne ostatke po dva pokojnika, dok je u trećoj

---

¹⁸⁶ Vučić, 2012, 131.

¹⁸⁷ Oko 600 – 700 m sjeverozapadno, na lokalitetu zvanom Zdinje, ranije je pronađeno par ulomaka arhitektonske plastike koji su, sudeći po bliskom ornamentalnom karakteru sadržaja, izvorno pripadali Crkvinama; Anđelić, 1976, 215.

¹⁸⁸ Fragmenti spomenika iz Cima, koji se danas nalaze u depou Muzeja Hercegovine, digitalizirani su i objavljeni u najnovijoj publikaciji u izdanju ovog Muzeja. Katalog svih do sada identificiranih ulomaka iz kamene arheološke zbirke vidjeti kod: Mulović, 2018.

¹⁸⁹ Busuladžić, 2014, 13.

¹⁹⁰ Anđelić, 1980, 257 – 258.

¹⁹¹ Anđelić, 1988, 292 – 293; Vučić, 2012, 48.

sahranjena jedna individua.¹⁹² Preostala 2 groba registrirana su u narteksu memorije (vanjske dimenzije kapele: 11,80 x 5,50 m). U lijevoj grobnici ukopano je jedno lice, dok su u desnoj evidentirane kosti triju osoba.¹⁹³ Svi utvrđeni kasnoantički grobovi prate orijentaciju istok – zapad, osim groba desno od ulaza u narteks bazilike koji leži okomito na ovaj pravac. U ranom srednjem vijeku nad ruševinama cimske bazilike formirana je nekropola, o čemu svjedoči 36 otkrivenih grobova.¹⁹⁴

Kada je riječ o dataciji objekta u Cimu i ovdje je, poput glavnine bosanskohercegovačkih kasnoantičkih bazilikalnih građevina, prisutna neizvjesnost konačnih sudova i apsolutnih datuma historije. Vodeći se pojedinačnim manifestacijama čiji se koncepti analogno smještaju u ovo ili ono stoljeće, više autora ponudilo je vremenske reference u kojima je materijalna građa različito egzistirala.

Iako njegova uporišta nisu našla realnu potvrdu na terenu, Anđelić je u više navrata iznio pretpostavku o postojanju starije i mlađe bazilike na Crkvinama. Povod za ovakvo stanovište autor pronalazi u otkriću ulomaka dvije menze i groba na svod, klasičnim floranim motivima arhitektonske plastike, nalazima moćnika, spomenicima otkrivenim u funkciji spolija, te datiranju kamene skulpture i rimskog novca. U konačnici svojih razmatranja, Anđelić razdvaja zasebne građevinske pothvate: stariju baziliku izgrađenu u drugoj polovini 4. ili prvoj polovini 5. stoljeća, te mlađi objekat koji pripada 6. stoljeću.¹⁹⁵ Anđelićevo mišljenje dijeli i Veletovac, oslanjajući se prvenstveno na nalaze novca i ornamentiku kamene plastike.¹⁹⁶ S druge strane, Vučić dosta promišljeno revidira Anđelićeve pretpostavke, sugerirajući da potpuni nedostanak sitnih nalaza iz prvih stoljeća nove ere, kao i upitno izdvajanje starije faze skulpture, osporava pomisao o ranijoj građevini. Stoga bi se bazilika mogla smatrati rezultatom cjelovitog projekta koji je najvjerojatnije realizovan u prvim

---

¹⁹² Središnja grobnica u narteksu bazilike ima dvoslivni krov i po obliku je slična antičkom sarkofagu; Anđelić, 1976, 189.

¹⁹³ Na pločama poklopnicama grobnica u narteksu memorije zatečene su željezne alke sa privjeskom; Ibid., 188 i 205.

¹⁹⁴ Vučić, 2012, 130.

¹⁹⁵ Presudne elemente starije crkve Anđelić prepoznaje u ulomcima mramorne menze, moćnicima od kosti, ornamentima kamene plastike (akuntus, vinova loza i kasnoantička pletenica), nalazima novčića iz 4. stoljeća, te više antičkih spomenika u funkciji spolija (ulomak are posvećene Jupiteru, četvrtasti kamen sa predstavom 5 riba i dr.). Nasuprot njima, mlađoj fazi pripadao bi gro nalaza kamenog namještaja, klasični motivi podvrgnuti jakoj stilizaciji, te tipični kršćanski sadržaji (riba, jagnjadi, golubovi, križevi), menza od muljike, srebreni moćnici, kao i osnovni plan same bazilike; Anđelić, 1980, 258 – 261.

¹⁹⁶ Veletovac, 2013, 128 – 129.

desetljećima 6. stoljeća.¹⁹⁷ U isto stoljeće Cambi¹⁹⁸ datira karakterističnu trolisnu apsidalnu formu, dok Basler¹⁹⁹ ovaj vremenski odnos bazira na sličnosti ukrašavanja cimskog crkvenog namještaja sa kamenim ulomcima bazilike u Žitomisljima.

Stariji sakralni objekt u Cimu, naročito onaj trolisne forme apsida, ipak se ne bi trebao tražiti pod očuvanim ostacima bazilike. U ukupnosti svoje forme i sadržaja, cimska građevina sadrži elemente tzv. bosanskohercegovačkih bazilika koji su isprepleteni različitim kulturnim i građevinskim utjecajima Salone i Narone. Crkve sličnog tlocrta u BiH²⁰⁰ i susjednim zemljama²⁰¹ datirane su u 6. stoljeće, prema čemu bi se i cimska bogomolja anologno smjestila u jednak vremenski okvir. Hipoteza o postojanju ranije trokonhalne crkve koju je presložila kasnija jednake forme, na ovom se mjestu susreće sa kontradiktornošću, jer Anđelić nije računao da objekat u unutrašnosti rimske provincije Dalmacije nije mogao preduhitriti svoj centar utjecaja u oblikovanju karakteristične realizacije.

Prisustvo više ranijih antičkih spomenika, otkrivenih u funkciji spolija, moglo bi se tumačiti i egzistencijom izvjesnog kultnog položaja na ovom mjestu, koji je progresom kršćanstva održao svoju svetost u nešto izmijenjenoj sakralnoj percepciji.²⁰² S druge strane, njihovo bi se porijeklo možda pronašlo na drugoj lokaciji starije rimske tradicije, sa koje su preneseni u procesu iskorištavanja kamena za izgradnju bazilike na Crkvinama.

Iako najčešće predstavljaju važan datacijski oslonac, nalazi novca morali bi se posmatrati kroz historijske pojave i procese u čijim su kontekstima služili kao sredstva, a ne nužno kao direktna aluzija na stoljeće u kome su nastali. S rezervom se stoga uzima i datiranje cimske bazilike u 4. stoljeće. Usljed opće političke i ekonomske situacije, emisije novca iz 4. stoljeća ostajale su u opticaju i naredna dva stoljeća, pa njihovo prisustvo na mjestima kasnijih manifestacija ne treba čuditi. Ovakvo stanje u Cimu potvrđuje potpuni nedostatak emisija 5. i 6. stoljeća, te oštećenost i istrošenost novca 4. stoljeća.²⁰³

---

¹⁹⁷ Vučić, 2012, 306.

¹⁹⁸ Cambi, 1984, 45 – 54.

¹⁹⁹ Basler, 1982, 143.

²⁰⁰ Na teritoriji BiH, prezbiterijalni dio u obliku trikonhosa ima samo starokršćanska bazilika u Založju kod Bihaća; Više: Čremošnik, 1958, 123.

²⁰¹ Na jadranskom području, oltarni trolisni dio ima nekoliko bazilika: u Bilicama kod Šibenika, Pridrazi kod Novigrada i Sutivanu na Braču; Anđelić, 1976, 208.

²⁰² Ovo se naročito očituje na ulomku are posvećene Jupiteru, kojoj je pagansko značenje poništeno izmjenom izvornog natpisa IOVI u ION+.

²⁰³ Anđelić, 1976, 220.

Računajući na činjenicu da je većina kamenih ulomaka bazilike pronađena u šutu, na prostoru između bazilike i memorije, njihov je izvorni kontekst u pojedinačnim slučajevima prilično neizvjestan. Među ovim nalazima našli su se i ostaci dvaju oltarnih menzi.²⁰⁴ Različita vrsta kamena od kojeg su načinjene ne bi trebala biti presudna da ih se definira kao oltare ranije i kasnije crkve. Vrlo je moguće da je mramorna menza stajala u prezbiteriju bazilike, dok je menza od muljike pripadala memoriji. U prilog ovakvoj pretpostavci mogli bi govoriti četvrtasti kamenovi muljike uglavljeni u podnicu centralne apside memorije, koji vjerovatno predstavljaju ostatke oltarske pregrade.

Bliskost tekovina 5. i 6. stoljeća pronalazi se i u dataciji nekoliko nalaza sa prostora označenog kao zgrada za stanovanje. Smještena oko 150 m jugozapadno od bazilike, pravougaona građevina orijentacije istok – zapad (unutrašnje dimenzije: 11,90 x 7,40 m) dala je nešto sitnog arheološkog materijala, u prvom redu keramografskih ulomaka i par bronzanih objekata (*Prilog, Tbl. 8*). Od vremenski opredjeljivih nalaza ističu se keramička svjetiljka tipa Atlante X/ Hayes II (2. polovina 5. – 6. stoljeće) i bronzana pojasna kopča srolikog oblika (6. stoljeće).²⁰⁵

Pored njene očite uloge u duhovnosti zajednice koju je okupljala, cimsku baziliku odlikuje i ceterijalni karakter. Otkriće grobova, kao i trolisna kapelica sa južne strane, čini je istaknutim primjerkom ovakve vrste. Prema Anđeliću, monumentalnost, bogata i raznovrsna dekoracija, nalazi relikvija, te pravilna i solidna gradnja, upućuju na crkvenu važnost mjesta koju ne treba zanemarivati u raspravama o ubikaciji središta biskupije Sarsenterum.²⁰⁶ No, iako je riječ o reprezentativnom i jedinstvenom spomeniku kasnoantičkog razdoblja, prilično male dimenzije broda, namijenjenog manjem broju učesnika u liturgijskim obredima, čine se neadekvatnim za potrebe katedrale biskupije.

U posljednjim mjesecima sistematskih istraživanja, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu u saradnji sa Muzejom Hercegovine u Mostaru izveo je konzervaciju i djelomičnu restauraciju objekta bazilike. S obzirom na način gradnje i tlocrtno rješenje, te obilje raznovrsnog kamenog dekora, bazilika u Cimu spada u najljepše primjerke bosanskohercegovačkih ranokršćanskih crkava. Fizički testamenti njene prošlosti sigurno će ostati predmetima neiscrpnih istraživačkih pothvata u duhu otkrivanja i tumačenja kulturnohistorijske baštine Bosne i Hercegovine.

---

²⁰⁴ Anđelić, 1976, 192, br. 9, T. IV, sl. 2 i br. 10, sl. 7; Ibid., 195 – 196, br. 27 i 29, sl. 9.

²⁰⁵ Ibid., 1976, 181 – 183.

²⁰⁶ Ibid., 1980, 261 – 262.

Crkvina, Žitomislíci

Na lokalitetu Crkvina, u plodnoj ravnici na lijevoj obali rijeke Neretve i u sklopu aktivnog seoskog pravoslavnog groblja u Žitomislícima, nalazi se kasnoantički građevinski kompleks koji čini dvojna bazilika (*basilica gemina / basilica geminata*) i zgrada za stanovanje. Prva zabilježena iskopavanja lokaliteta izvršili su koncem 19. stoljeća redovnici obližnjeg Manastira u Žitomislícima.²⁰⁷ Za potrebe izrade arheološke karte, položaj je 1962. godine obišao Veljko Paškvalin i na osnovu površinskog pregleda konstatovao obrise objekta koji su upućivali na postojanje starokršćanske bazilike. Osam godina poslije, u kampanji 1970. – 1973., stručni tim Muzeja Hercegovine i Zemaljskog muzeja u Sarajevu izvršio je sistematska arheološka iskopavanja i konzervaciju nalazišta.²⁰⁸

Tlocrt objekta, istraženog u cjelosti, svrstava ga u red dvojnih crkava kome je sa sjeverne strane pridružen stambeni sklop jednostavne pravougaone osnove (*Prilog, Tbl. 9, sl. 1*). Bazilika je bila podijeljena na sjevernu i južnu crkvu, a svaka od njih okupljala je više sastavnih dijelova. Sjevernoj je pripadao jednobrodni prostor naosa sa prezbiterijem, baptisterij sa kružnim krsnim zdencem (piscina) i oktogonalnim okvirom, narteks sa protironom, te dvije prostorije koje su vjerovatno imale funkciju pastoforija (protezis i đakonikon). Južna crkva, organski povezana sa sjevernom, sastojala se od naosa i narteksa kojima se uzduž desne strane nižu tri prostorije bez očigledne komunikacije sa samom crkvom. Naos i baptisterij sjeverne crkve na istoku se završavaju polukružnim apsidama, dok je na istočnom kraju glavne prostorije južne crkve apsida oblikovana potkovičasto.²⁰⁹ Cijeli sklop, vanjskih dimenzija 25 x 21 m, opasan je zidom koji na pročelju bazilika tvori veliko, a na istočnoj strani manje dvorište.²¹⁰ Zgrada za stanovanje, dimenzija 19,85 x 6, 50 m,

---

²⁰⁷ Amaterska djelovanja žitomislíčkih isposnika imala su negativan odraz na rezultate kasnijih sistematskih naučnih istraživanja. U prvom redu to se odnosi na nemogućnost shvatanja konteksta pojedinih nalaza unutar bazilikalnog kompleksa (centralni dio sjeverne crkve). Više o radovima kaluđera: Simeonović, 1891, 9.

²⁰⁸ Istraživanja su implementirana pod rukovodstvom Tomislava Anđelića u saradnji sa Pavlom Anđelićem, dok je na čelo konzervatorskih radova imenovan Ivo Bojanovski; Anđelić, 1988, 292.

²⁰⁹ Pri definiranju apsidalnih završetaka, ne treba zanemariti osnovne razlike koje se javljaju između polukružnih i potkovičastih formi. Kako su na to ranije upozorili Basler i Vučić, potkovasto oblikovana apsida južne crkve u Žitomislícima jasno je izražena; Basler, 1984, 327; Vučić, 2012, 296, fus. 1110.

²¹⁰ Iako je Anđelićev podatak o ukupnim vanjskim dimenzijama crkvenog sklopa (25,57 x 17 m) kasnije preuzimala većina autora, Vučić je u svojoj disertaciji iz 2012. godine revidirao ove mjere, tako da ukupna širina iznosi 25 m, a dužina 21 m. Jednake dimenzije ima trobrodna starokršćanska crkva u Zmijavcima na Imotskom polju; Vučić, 2012, 133. Više o bazilici u Zmijavcima: Cambi, Gamulin, Tonković, 1999.

smještena je petnaestak metara sjeverno od bazilike. Pregradnim zidom podijeljena je na dva dijela. S južne strane nalazi se aneks koji teče čitavom dužinom objekta, dok je u sjeverozapadnom čošku dodana mala prostorija neutvrđene namjene.²¹¹

Tokom istraživanja sakralnog kompleksa pronađena je množina fragmenata crkvenog namještaja i arhitektonske skulpture, od kojih se ističu dijelovi oltarske pregrade (bazamenti, stupovi i pluteji), prozorskih tranzena te bogat i raznovrstan repertoar dekorativnih kamenih ulomaka (*Prilog, Tbl. 10 – 14*).²¹² Sitni arheološki materijal zastupljen je u manjem broju i uglavnom se radi o keramičkim i metalnim izrađevinama, te ponešto stakla.²¹³ Prema sačuvanim ostacima podnica, bazilika je bila popođena riječnim oblucima i krečnim malterom (vapnenasta žbuka). Zidovi, debljine 0,60 – 0,65 m, građeni su tehnikom *opus incertum* (*Prilog, Tbl. 9, sl. 2*).²¹⁴

Na lokalitetu nisu utvrđeni grobovi koji bi bili istovremeni sa postojanjem crkve, niti nalazi ranijih građevinskih zahvata. Ruševine bazilike u srednjem su vijeku poslužile kao groblje, o čemu svjedoči nekropola stećaka²¹⁵ uz zapadnu stranu crkve, nalazi ranoslavenske keramike i naušnica, te kasnosrednjovjekoni ukopi nad ostacima sklopa. Zidovi starokršćanskog objekta, sačuvani i do 0,90 m visine, konzervirani su i djelomično restaurirani.

Posmatrana u širem smislu, kasnoantička bazilika u Žitomislčićima više nego jasno ocrtava svoj sakralni kontekst. No, polemike o samom zdanju, odnosno namjeni dvaju istodobnih crkava i njihovih pojedinačnih prostorija, izazvao je neobičan tlocrt građevine.

Dvojna bazilika slovi za usamljeni primjer ovakve vrste, kome izostaju direktne analogije, kako na prostoru Bosne i Hercegovine tako i šire.²¹⁶ O statusu ovakvih građevina raspravljano je u više navrata. Kandlerovo mišljenje o tome da je jedna crkva (u ovom slučaju sjeverna) služila redovnoj liturgiji a druga kultu mrtvih, prihvatila je većina autora. Prema Basleru i Imamoviću, južna je crkva bila namijenjena redovnicima, a sjeverna većem broju

---

²¹¹ Anđelić, 1978a, 294 – 297.

²¹² Dio kamene građe pohranjen je u arheološkoj zbirci Muzeja Hercegovine. Više o digitaliziranim i publikovanim fragmentima: Mulović, 2018.

²¹³ Više o analizi nalaza: Ibid., 298 – 308.

²¹⁴ *Opus incertum* bez ikakvog reda i slojeva, vezan je slabim krečnim malterom sa znatnom primjesom pijeska i šljunka, te ožbukana dosta škrto; Basler, 1972, 30.

²¹⁵ Bešlagić, 1971, 341.

²¹⁶ Dvojne kasnoantičke crkve otkrivene su i u Zenici, Mogorjelu kod Čapljine i Turbetu kod Travnika, no njihov je plan znatno različit. Slične crkve, izvan granica BiH, nalaze se u Srimi kod Šibenika, Nazakciju kod Pule, Trstu, Solinu, Korčuli, Ajdovskom Gracu (Vranje) u Sloveniji i drugdje; Anđelić, 1978a, 308 – 309.

vanjskih vjernika.²¹⁷ Osim toga, Basler je isticao i episkopalni karakter kompleksa u kojemu prepoznaje ranokršćanski Sarsiteron, dok stambenu zgradu izvan ogradnog zida interpretira kao hospicij.²¹⁸ Referirajući se na ambijentalnu izdvojenost lokaliteta Crkvina, Tomislav Anđelić iznio je pretpostavku o samostanskoj prirodi sklopa kojemu se sa sjeverne strane nalazi objekat za smještaj klerika.²¹⁹ Popović ovome dodaje i misionarski prizvuk, tumačeći hospicijumu kao centralnu lauru i središte djelatnosti redovničke zajednice.²²⁰

Kada je riječ o pojedinačnim prostorijama, već pri rezultatima istraživanja Anđelić je izvijestio o postojanju odaje nepoznate funkcionalnosti koju je sa baptisterijem povezivao ulaz u njegovom sjeverozapadnom uglu. S obzirom na njen položaj i direktnu komunikaciju sa baptisterijem i vanjskim dvorištem, vrlo je moguće da je služila kao pomoćna ili pripremna soba (apoditerij) pri obredu krštenja. Za tri naknadno dodane prostorije koje su prislonjene uz južni zid južne crkve, uglavnom se dvoji da li su služile kultu ili za stanovanje.

U namjeri da se ponude adekvatna rješenja koja bi popunila praznine u poznavanju društveno-historijskih manifestacija, ne treba se zanemariti položaj Žitomislića u sferama današnjeg životnog djelokruga. Prirodno-geografski prostor naselja nije doživio znatne modifikacije i kulturološki prevrat, pa se savremeni Žitomislići odlikuju plodnim ravnicama sa neznatnim brojem domaćinstava²²¹, u čijim granicama djeluje i lokalni pravoslavni manastir²²². Iako se radi o ortodoksnoj vjerskoj i crkvenoj doktrini, egzistencija ovog manastira mogla bi sugerirati izvjesnu samostansku tradiciju. Ako bi se k tomu upustilo i u slobodnu komparaciju nacрта i namjene pojedinih objekata, moguće je da bi se identificirali nasljeđeni modeli ranokršćanskih graditelja.²²³

---

²¹⁷ Basler, 1972, 139; Imamović, 1983, 55.

²¹⁸ Basler, 1982, 143; Ibid., 1984, 339; Ibid., 1990, 101 – 102.

²¹⁹ Anđelić, 1978b, 638; Ibid., 1980, 264.

²²⁰ Popović, 1999, 137 i 139.

²²¹ Prema posljednjem popisu iz 1991. godine, broj stanovnika u Žitomislićima iznosio je 198.

²²² Graditeljska cjelina Manastira Blagoveštenja Presvete Bogorodice proglašena je Nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Odluku o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom vidjeti na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1815 (pristupljeno: 21.09.2018.)

²²³ Smještaj i namjena pratećih objekata pravoslavnog manastira, kao što su konaci sa južne strane crkve, te devastirana zgrada nekadašnje štale u zapadnom podnožju, indiciraju dosta sličnosti sa položajem i funkcionalošću pojedinih prostorija žitomisličke dvojne bazilike. To se naročito odnosi na tri prostorije uz desni zid južne crkve i sjevernu stambenu zgradu. U tom slučaju, trostruko podijeljen prostor predstavljao je ćelije za smještaj redovnika, dok je sjeverna zgrada bila namijenjena osnovnoj djelatnosti bratstva.

Prigodom sistematskih iskopavanja i pregleda zidova dvojne bazilike u Žitomislčićima, tri prostorije koje se vežu uz južni zid južne crkve Anđelić je ocijenio rezultatom kasnijih dogradnji. Ovakva praksa vjerovatno je za cilj imala osposobljavanje većeg broja spavaonica ili odaja za privatni boravak rezidenata.²²⁴ Ako je vremenski odnos građevinskih pothvata tačan, postavlja se pitanje: Kako je moguće da se ogradni zid bazilike, istovremen samim crkvama, organski spaja sa tri prostorije a ne direktno s južnom crkvom? Prema ovome, one su ili djelo cjelokupnog projekta izgradnje, ili je prostor na kome su kasnije dozidane prvobitno predstavljao otvoreni koridor koji je omogućavao komunikaciju između istočnog i zapadnog dvorišta.

Izolirani položaj kompleksa kome na širem radijusu nedostaju tragovi većih naseobina, dozvoljava njegovo izjednačavanje sa samostanskim ustrojstvom. Puk koji je okupljao u svojim okriljima nije se isticao naročitom brojnošću: *Mali brod i krstionica upućuju na župsko-kongregacijsku ulogu usmjerenu na manju zajednicu koja je živjela u blizini samostana.*²²⁵ Imajući u vidu da na užem arealu lokaliteta nisu pronađeni tragovi privrednih aktivnosti, izvijestan prosperitet samostana mogao bi se definirati u kontekstu njegova položaja na tački prelaza pretpostavljene rimske komunikacije.²²⁶ Kada se u konačnici povežu sve premise, žitomislčićka *basilica gemina* može se smatrati posebnom kreacijom sa posebnom namjenom čiji se samostanski karakter, u vremenu i prostoru, čini gotovo indikativnim.

Datacija sakralno-profanog kompleksa u Žitomislčićima, kao i većine tzv. bosanskih bazilika, egzistira unutar poznatih zakonitosti 5. i 6. stoljeća.²²⁷ Posmatrana kao zaseban fenomen, utvđivanje apsolutnih datuma njenih neimarskih poduhvata otežava odustvo nalaza novca, natpisa, kao i grobnica na svod. Elemente prepoznavanja vremenskog odsjeka 5. i 6. stoljeća Anđelić je opazio u neobičnom planu objekta i ulomcima kamene plastike sa

---

²²⁴ S obzirom da ove prostorije, duž obje svoje dužine i zapadnom širinom, nemaju otvore koji bi ih povezivali sa južnom crkvom i velikim dvorištem, čini se nepraktičnim da su funkcionisale kao pomoćne prostorije pri liturgijskim obredima.

²²⁵ Vučić, 2012, 301.

²²⁶ Radimsky navodi kako je na ovome mjestu, u sklopu trase puta koji je od Bišća polja vodio u Naronu, postojao određeni vid prelaza preko Neretve. Osnovu takvim pretpostavkama daju ostaci rimskih razvalina na obje strane rijeke; Radimsky, 1891, 190.

²²⁷ Neznatan broj konstatovanih sakralnih građevina kršćanskog nauka potječe iz 4. stoljeća. Uzimajući u obzir geografsku odsječenost ovih prostora od primorja i njegovih centara, te izvijestan otpor na vanjske impulse, svoju potpunu dominaciju kršćanstvo je doživjelo u 5. i 6 stoljeću; Veletovac, 2013, 140.

osebnim kasnoantičkim stilskim i ornamentalnim karakterom.²²⁸ Ovome bi se mogla dodati i tehnika građenja (*opus incertum* bez ikakvog reda i slojeva) koja, prema Basleru, ulazi u običaj i traje tokom istog perioda.²²⁹ Dovodeći je u vezu sa odlukom Drugog salonitanskog sabora 533. godine i osnivanjem Sarsenterske biskupije, Basler je baziliku datirao u 6. stoljeće.²³⁰ Na drugom pak mjestu, izjednačava je sa objektima koji još uvijek pulsiraju duhom antike, pa bi ih se moglo smatrati realizacijama nastalim prije propasti Zapadnog Rimskog Carstva (476.).²³¹ Iako Vučić odbacuje Baslerovo tumačenje Crkvine kao biskupskog središta, izvedbu cjelovito osmišljenih građevinskih zahvata približava prvim desetljećima 6. stoljeća, i to vremenu između 533. i 535. godine.²³²

Sudeći po uobičajenom slijedu kreiranja dvojnih bazilika, sjeverna crkva bivala je starijom, dok je južna predstavljala kasniju dogradnju. No, ako su obje žitomisliske crkve djelo istovremenog pothvata, bazilikalni je kompleks prihvatio uobičajene elemente dvojnih crkava koje su već postale takvima. Računajući na analogne primjerke koji su nastali u 5. i 6. stoljeću, cjelokupni plan zdanja u Žitomislicima izveden je nešto kasnije, kada se dvojna forma ustalila kao poseban fenomen. Tako bi Crkvina predstavljala građevinski zahvat 6. stoljeća, i to njegove prve polovine, jer se prema poznatim historijskim događajima razaznaje kako je dopala u vlast Istočnorimskog carstva kada je već postojala. Ipak, da bi se donosili ovakvi zaključci, potrebno je prije svega jasno utvrditi da li su crkve u Žitomislicima zaista istodobne ili je sklop pratio valove utjecaja sa juga, pa je postepeno formirao kasniji cjeloviti dvojni karakter.

Grčine, Potoci

Naselje Potoci nalazi se oko 10 km sjeveroistočno od Mostara, u središnjem dijelu Bjelopoljske kotline. Na lokalitetu Grčine, situiranom uz desnu obalu potoka Potoci i s lijeve strane puta za Rujište, 1902. godine C. Patsch evidentirao je nekoliko ulomaka građevinskog

---

²²⁸ Anđelić, 1978a, 313.

²²⁹ Basler, 1972, 30.

²³⁰ Bazilika je samo dvije godine poslije dopala u ruke Istočnorimskog carstva. Ako je u novim prilikama produžila svoj vijek, ona se sigurno ugasila u prvoj polovini 7. stoljeća; Ibid., 1982, 143.

²³¹ Ibid., 1991, 2.

²³² Referirajući se na pretpostavljenu dataciju ogradna svetišta u period između 533. i 535. godine, te njihovu istovremenost sa elementima arhitektonske dekoracije, Vučić i podizanje crkava razmatra u jednakom vremenskom okviru; Vučić, 2012, 306.

materijala koji pripadaju ranokršćanskoj bazilici.²³³ Terenski pregled nalazišta obavila je 1959. godine i N. Miletić, u okvirima zaštitnih iskopavanja srednjovjekovnih grobova na lokaciji Omiš.²³⁴ Otkriće novih dekorativnih kamenih odlomaka kao i množine sitnog rimskodobnog materijala, dodatno je proširilo spoznajne horizonte o postojanju kasnoantičkog sakralnog objekta.

Pretražujući širi teren Grčina, početkom 20. stoljeća, Patsch je utvrdio ostatke veće rimske naseobine i prikupio niz vrijednih spomenika među kojima se ističu natpisi posvećeni Mitri i Junoni, te po dva ulomka starokršćanskih pluteja i palastara (*Prilog, Tbl. 15*).²³⁵ Na kasnoantičkim fragmentima očuvani su reljefni ukrasi sa motivima vinove loze sa grozdovima i pticama, te različite varijacije isprepletenih vitica sa cvjetovima i tzv. virovite rozete.²³⁶ Nakon više od pet decenija, Miletić je kod vlasnika pašnjaka Grčine zatekla dva impost kapitela i monolitni odlomak stuba sa bazom, a u zidu sporedne zgrade Osmogodišnje škole u Potocima po jedan uzidani ulomak kapitela i pluteja (*Prilog, Tbl. 16*). Imposti predstavljaju dijelove prozorskih tranzena i ukrašeni su uklesanim motivima latinskog križa proširenih krakova. Kapitel sa djelomično očuvanim tijelom stuba reljefno je ukrašen lišćem akantusa, a ulomak pluteja motivima loze sa grozdovima i nizom virovitih rozeta.²³⁷

Karakter i prisustvo različitih tradicijskih elemenata u Potocima, očituju pojedinačne kulturološke fenomene i supstrate na kojima su kontinuirano stvarane kultne, sakralne i cemeterijalne manifestacije. U kontekstu ovakvih hipoteza, kasnoantički objekat na Grčinama izgrađen je na mjestu jednog mitreja, dok su u neposrednom okruženju i sumraku njegovog postojanja nastajale istočnogotske grobne kreacije²³⁸, a potom i nekropola srednjovjekovne populacije.

Tačna pozicija objekta bazilike na Grčinama nije ubicirana i jedini oslonac njegovom postojanju čine oskudni kameni ostaci konstrukcije i plastične arhitektonske dekoracije. Pronađeni crkveni inventar predstavlja uobičajene i već prepoznate realizacije starokršćanskih

---

²³³ Patsch, 1904, 34 – 41.

²³⁴ Miletić, 1962, 153 – 157.

²³⁵ Postojanje rimskih javnih i profanih objekata posvjedočeno je substrukcijama zgrada i množinom građevinskog materijala u vidu dijelova hipokaustalnih cijevi, ulomaka cigle i krovnih opeka sa tvorničkim pečatima; Više: Patsch, 1904, 33 – 34.

²³⁶ Ibid., 39 – 41, sl. 8 – 11.

²³⁷ Svi kameni predmeti dopremljeni su u Zemaljski muzej u Sarajevu; Miletić, 1962, 154 – 155, T. II – III.

²³⁸ Na lokalitetu Vrba u Potocima otkrivena su dva istočnogotska ukopa u sarkofazima; Više: Radimsky, 1890, 337 – 342.

bazilika 5. i 6. stoljeća, kako istočnih tako i zapadnih provincija Rimskog Carstva.²³⁹ Crkva je pripadala naselju koje se na indigenoj osnovi razvilo u podnožju Gradine, pored puta koji je od područja današnjeg Mostara vodio prema unutrašnjosti Balkana.²⁴⁰ Patsch je tvrdio kako je crkva sa ovog lokaliteta postojala u periodu ranog srednjeg vijeka, osiguravši svoj opstanak i prosperitet živim cestovnim komunikacijama i povoljnim privrednim prilikama.²⁴¹

Sadržaj arhitektonske građe nesumnjivo podupire teoretski obrazac srodnih ranokršćanskih građevina koje se, u odsustvu neposrednih informacija, pripisuju tekovinama 5. i 6. stoljeća. No, ovakve se pretpostavke moraju uzimati s rezervom, jer se u slučajevima složenih nalazišta sa opsežnim kulturno-historijskim kontinuitetom kakvi su Potoci, obično kriju izdanci osebujnih pojava i mnogo kompleksnijih istina. Determinaciju približnih ili jasnih obilježja postojanja osporava činjenica da se radi o još jednom u nizu lokaliteta na kojima nisu implemetirani sistematski projekti arheoloških istraživanja.

Crkvina, Sutina

Krajem 70-tih godina prošlog stoljeća, na lokalitetu Crkvina u Sutini otkriveni su ostaci ranokršćanske crkve.²⁴² Nalazište je smješteno u ravnici na lijevoj obali Neretve, oko 4 km sjeveroistočno od Mostara. Istraživanjima koja su sprovedena od 1978. – 1979. godine rukovodila je V. Atanacković-Salčić. Temeljni zidovi kasnoantičke građevine pronađeni su u humusnom sloju do dubine 0,40 m i na užem prostoru od 30 x 20 m.

Objekt crkve, skromnih dimenzija 23,10 x 14,50 m, orijentiran je u smjeru istok – zapad (*Prilog, Tbl. 17, sl. 1*). Centralni jednobrodni prostor na istoku se završava potkovičastom apsidom koja je s vanjske strane ojačana dvama kontraforima. U građevinu se ulazilo sa zapadne strane, preko narteksa. Duž sjevernog zida naosa nadovezuju se dvije

---

²³⁹ Miletić, 1962, 155.

²⁴⁰ Trasa rimskog puta išla je od Bijelog Polja, preko Porima, Boraca i Konjica, pa sve do Sarajevskog polja i dalje; Bojanovski, 1988, 97.

²⁴¹ Patsch, 1904, 40 – 41.

²⁴² Crkva je otkrivena slučajno, prilikom zaštitnih intervencija na spašavanju manje kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka, situirane na lokaciji buduće tvornice HEKOM u Sutini. Postojanje objekta nagovijestili su obrađeni kameni tesanici na površini zemljišta.

prostorije, a uz južni i jedan masivni poprečni zid koji naglašava novu prostoriju čiji se ostaci nisu očuvali.²⁴³

Zidovi objekta, debljine 0,60 m, odlikuju se dosta solidnom izradom u vidu fino klesanih kamenih kvadera (*opus incertum*) koji su najizrazitiji u apsidalnom dijelu (*Prilog, Tbl. 17, sl. 2*). Nejasna forma prezbiterialnog prostora sa podovima od nepravilnih tankih kamenih pločica, upućuju na mogućnost kasnijih građevinskih intervencija.²⁴⁴ Prostorija u sjevernom odijeljenom prostoru, koja je najvjerojatnije predstavljala krstionicu, bila je popođena hidrauličnim malterom.²⁴⁵

Na predjelu naosa i oko njega zatečena je množina sedrenih kvadera i kamenih arhitektonskih ulomaka s lučnom profilacijom, koji govore u prilog pretpostavci da je centralni dio crkve bio nadsvođen. *In situ* je, na ulazu iz nartekse u naos, otkriven i jedan profilirani kameni prag sa rupom za uglavljivanje vrata. U kratkom izvješću o rezultatima istraživanja nisu navedeni elementi dekorativnog arhitektonskog i crkvenog namještaja, niti pokretni arheološki nalazi. Vučić prenosi informaciju o nalazu ranokršćanskog pilastra, pronađenog u ruševinama utvrde Starog mosta, koji bi mogao potjecati sa Sutine.²⁴⁶

Tokom istraživanja lokaliteta Crkvina, uz južnu stranu bazilike otkriveni su neznatni ostaci dugačkih paralelnih zidova. Vjerojatno se radi o tragovima profanih objekata, s obzirom da se u plitkom kulturnom sloju ispod humusa našlo dosta rimske grube keramike i krovne cigle. Usljed slabe očuvanosti i raskrčenosti prostora, raspored ovih pratećih objekata nije bilo moguće utvrditi. Kamene kvadere su većim dijelom razneseni sa lokaliteta i sekundarno iskorišteni za gradnju kuća.²⁴⁷

Kada je riječ o dataciji kasnoantičke građevine, osnovom svih prikupljenih podataka, Atanacković-Salčić je crkvu u Sutini pripisala tekovinama perioda 4. i 5. stoljeća.²⁴⁸ Istovijetan vremenski slijed preuzeo je i Vučić, dodajući da se vjerojatno radi o objektu

---

²⁴³ Iako nije naznačen na predlošku tlocrta objekta, voditeljica istraživanja navela je egzistenciju ogradnog zida koji je opasavao baziliku; Atanacković-Salčić, 1997, 25 – 26; *Ibid.*, 1988, 292.

²⁴⁴ Prema Atanacković-Salčić, izvjesne nedefinirane konture kakav je uski hodnik na južnoj strani naosa, mogle bi sugerirati trodjelnu diobu prostora; Atanacković-Salčić, 1997, 26.

²⁴⁵ *Ibid.*

²⁴⁶ Djelomično oštećen prozorski stub oblika kvadera ukrašen je reljefnim motivom latinskog krsta proširenih krakova koji počiva na peterougaonoj bazi. Prikaz je uokviren jednostavnom uskom istaknutom letvom. Spomenik je otkriven u gomili materijala uz kulu Taru i ne postoje jasne indicije o njegovom porijeklu; Vučić, 2012, 49; Milošević, Peković, 2006, 8, bilj. 16.

²⁴⁷ Atanacković-Salčić, 1997, 26.

²⁴⁸ *Ibid.*

izgrađenom prije bizantsko-gotskog rata (535. – 552.).²⁴⁹ Naglašavajući činjenicu da nekompletni istraživački pothvati i nedostatak konkretnih materijalnih dokaza priječe neposredan datacijski apsolutizam, Veletovac je objekat izjednačio sa srodnim ranokršćanskim kreacijama 5. i 6. stoljeća.²⁵⁰ Ovakav relativan datacijski nagovještaj mogao bi biti najbliži stvarnosti, računajući na prilično solidnu tehniku zidanja i prezbiterijalne renovacije kojima nedostaju skepticizam i oklijevanje u građevinarstvu ranijih stoljeća.

O namjeni crkvenog sklopa Atanacković-Salčić nije raspravljala mnogo i uglavnom se zadržala na osnovama tradicijskih pamćenja koja su sakralni kontekst mjesta očuvala u toponomastici imena Crkvina. S druge strane, Vučić ističe i mogućnost njene župno-kongregacijske uloge, kao i postojanje nekropole koja upućuje na cemeterijalni karakter lokacije.²⁵¹ Više pažnje posvećeno je toponimu Sutina, u kome Chevalier i Atanacković-Salčić pronalaze titular crkve Sv. Ivana (St. Ivan – Sutivan).²⁵² Onomastički podaci ukazuju na prilično čestu pojavu ovog toponima na prostoru zapadne Hercegovine i uz rijeku Neretvu.²⁵³

Nedostatak finansijskih sredstava, u kampanji 1978. – 1979., onemogućio je kompletiranje započetih arheoloških istraživanja i konzervaciju arhitektonskih ostataka starokršćanske bazilike u Sutini. Predratni zahvati nikada nisu dovršeni, niti su na lokalitetu vršene kasnije naučno-istraživačke intervencije. Objekat je ostao nezaštićen unutar dvorišta tvornice HEKOM i prema posljednjem izvješću njegovi ostaci nisu vidljivi. Iako se radi o značajnom doprinosu za istraživanje ranokršćanske arheologije na području Mostara, necjelovitost istraživanja onemogućuje jasne uvide u sadržaj i egzistenciju građevine unutar historijskih događaja koji su ih oblikovali.

Kratine, Humilišani

Lokalitet Kratine (njiva Dabičevina) situiran je u naselju Humilišani u Bijelom Polju, oko 17 km sjeveroistočno od Mostara i uz cestu koja od Potoka vodi prema Rujištu. Probna

---

²⁴⁹ Vučić, 2012, 132 i 306.

²⁵⁰ Veletovac, 2013, 127; Ibid., 2014a, 294.

²⁵¹ Vučić, 2012, 299.

²⁵² M. Vego je porijeklo imena tražio u slavenskom glagolu *suti* (osnovati, utemeljiti, nasuti), dok za P. Skoka ono znači uvalu; Chevalier 1996/1, 393; Ibid., 1996/2, 39; Atanacković-Salčić, 1997, 24; Vego, 1964, 100; Skok, 1950, 241 – 242, bilj. 3.

²⁵³ Vučić, 2012, 332.

arheološka iskopavanja, pod pokroviteljstvom Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Mostaru, izvršila je 1981. godine Vukosava Atanacković-Salčić. Na istraženom prostoru, površine 25 m², evidentirani su fragmenti karakteristične arhitektonske plastike i tragovi građevinskog objekta identificiranog kao kasnoantička bazilika.²⁵⁴

Pronađene arhitektonske odlomke čine dva imposta prozorskih tranzena ukrašena reljefnim latinskim križevima proširenih krakova i ramom u vidu cik-cak ornamenta, ulomak pluteja i baza okruglog stuba, te kamena skulptura u obliku lavlje glave.²⁵⁵ Na dubini od 3,60 m otkriven je dio veće prostorije sa estrihom od fino obrađenih ploča. Sitne nalaze čine ulomci rimskog krovnog crijepa (tegula).²⁵⁶

U neposrednoj blizini istraživane građevine nalaze se ostaci drugih neidentificiranih rimskih objekata. Sudeći po kamenim formacijama i arhitektonskoj plastici, koji su rekonstruirani na predjelu od oko 500 m², riječ je o monumentalnim zdanjima. Uz ranokršćansku crkvu pozicionirana je manja srednjovjekovna nekropola stećaka, a na udaljenosti od oko 3 km zračne linije i veliko rimskodobno naselje na Grčinama.

Kasnoantičku baziliku u Humilišanima Atanacković-Salčić datirala je u 4. i 5. stoljeće.²⁵⁷ S druge strane, Veletovac vrlo razumno pomjera ovaj vremenski okvir stoljeće unaprijed, referirajući se na ranokršćanske sakralne objekte 5. i 6. stoljeća koji su već poznati sa ovog područja.²⁵⁸

Zaštitni arheološki zahvati na Kratinama, kojima je rukovodila Atanacković-Salčić, zbili su se pred sami rat (1992. – 1995.) i nikada nisu finalizirani.²⁵⁹ Kako bi se razumjeli i povezali svi elementi, odnosi i prilike kulturohistorijske izgradnje na Kratinama, neophodno je prikupiti novu arheološku dokumentaciju u sklopu sistematskih projekata istraživanja i očuvanja lokaliteta.

---

²⁵⁴ Nalazište je otkriveno slučajno, prilikom izgradnje stambenog objekta. Vlasnici parcele bagerom su iskopali više kamenih ulomaka sa 2-4 m dubine.

²⁵⁵ Atanacković-Salčić izvorno je definirala ovaj nalaz kao kanal za vodu sa završetkom u formi lavlje glave; Atanacković-Salčić, 1997, 27.

²⁵⁶ Ibid., 1988, 300 – 301; Ibid., 1997, 27.

²⁵⁷ Ibid., 1997, 27; Ibid., 1988, 300 – 301.

²⁵⁸ Veletovac, 2013, 130.

²⁵⁹ Atanacković-Salčić, 1997, 27.

Crkvina, Kuti

Selo Kuti smješteno je oko 10 km sjeveroistočno od Mostara, u uglu udoline koju sa triju strana okružuju brdo i vrhovi planine Velež (Šljeme, Pločno, Orlinka). U neposrednoj blizini nalazi se selo Livač sa kojim tvori zajedničku imensku odrednicu naselja, pa se češće prepoznaju i pišu kao Kutilivač ili Kuti-Livač.

Na kamenitom zemljištu lokaliteta Crkvina u Kutima, Atanacković-Salčić registrirala je ruševne ostatke građevine i nekolicinu pokretnog materijala koji sugeriraju rimsku provenijenciju. Nalazište nikada nije sistematski istraživano i indicije o njegovom porijeklu najčešće se pronalaze u tipološkom i funkcionalnom karakteru nalaza u vidu fragmenata rimske opeke (tegula), keramike i obrađenog kamena. Nešto bliži identifikacijski obol predstavlja malterom popođena polukružna piscina. Uz nekoliko sekundarno iskorištenih rimskih kamenih ploča i reljefa s figurom u crkvenom ornatu i biskupskim štapom, otkriće krstioničkog bazena glavni je oslonac pretpostavci o postojanju kasnoantičkog bazikalnog objekta.²⁶⁰

Sakralni rimski moduli mogli bi ponešto govoriti o strujanju kršćanstva na ovim prostorima i ranokršćanskoj vremenskoj instanci, čime bi se objekat u Kutima pridružio gustoj mreži rasprostiranja sličnih građevinskih produkcija na užem arealu mostarske okolice. No, polemisanje o kontinuitetu identificiranih manifestacija, njihovim ranijim ili kasnijim društveno-historijskim subjektima, bila bi stvar apsurdna i nametnuti pokušaj uklapanja u poznate sheme. Isuviše velike informacijske praznine kao i činjenica da se posredstvom pojedinačnih pokretnih i nepokretnih testamenata kulturne baštine ne mogu donositi konačne istine, tlocrt i priroda objekta kao i kontekst pratećih nalaza ostaju predmetom sistematičnijih naučno-istraživačkih operacija.

VII. 2. Pojedinačni nalazi i strukture

Izuzev ostataka zidina starokršćanskih bazilika, njihovog inventara i prateće pokretne arheološke građe, na ovom se području dosta rijetko susreću drugi nalazi i elementi kasnoantičke tradicije. To svakako ne znači da nisu postojali, jer se na izmaku antike, tokom 5. i 6. stoljeća, strateški zaklonjena mostarska kotlina intenzivnije naseljava. Ovakva situacija

---

²⁶⁰ Atanacković-Salčić, 1988, 292.

nagovještava i prilično neizvjesno vrijeme istočnogotske prisutnosti, kada se stanovništvo okreće gradnji crkava i organizaciji života oko njih.

Na širem području Mostara, uz ono u Vukodolu, egzistiraju još najmanje četiri naselja, i to na položajima Sutina, Potoci, Cim i Žitomislići. Tragovi ovih naseobina do danas nisu pronađeni, a indiciraju ih tek ostaci starokršćanskih bazilika koje su im pripadale. Pored ruševina crkvenih kompleksa, na položajima Crkvina u predjelu Sutine te Grčine u Potocima, pronađeni su i neznatni fragmenti bazilici istovremenih zgrada za stanovanje čije se konstrukcije nisu očuvale. Dijelovi stambenih građevina sa ostacima kućnog inventara, novca i drugog sitnog pokretnog arheološkog materijala, ukazuju da je naselje na lokalitetu Crkvine u Cimu nastalo u drugoj polovini 3. i trajalo kroz čitavo 4. stoljeće nove ere.²⁶¹ U novije vrijeme, identifikovan je i publikovan jedan kameni ulomak iz Cima sa plastičnim prikazom ljudske glave s gustom, kratkom kosom (*Prilog, slika 8*). Spomenik se datira u vrijeme rimske vladavine i dio je kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine u Mostaru.²⁶²

Kada je riječ o vilama i stambenim zgradama, odnosno ulozi koju su imale u razvoju i širenju kršćanstva, njihov bi se odnos sa crkvenim zdanjima mogao naslućivati na lokalitetima Cima i Žitomislića. Sudeći po smještaju uz sakralne objekte, moguće ih je definirati kao integralne dijelove crkvenog kompleksa ili samostana, a ne isključivo kao stambene objekte.²⁶³

S druge strane, elementi gradnje koji su identificirani na pojedinim lokalitetima prahistorijskih i rimskih utvrda, sugeriraju iskorištavanje njihovih fortifikacijskih prednosti i u kasnijem vremenu, kada se u funkcionalnom smislu prepoznaju kao kasnoantički refugiji (pribježišta). Ovakve karakteristike sadrži blagajski Stjepangrad u jednoj od svojih građevinskih faza, dok se za Malu gradinu u Slipčićima²⁶⁴ samo naslućuje kasnoantička pozadina.

Determinacijom građevinskih tehnika na očuvanim zidinama tzv. Stjepanграда u Blagaju, ustanovljeno je iskorištavanje ovog uzvišenja nad vrelom Bune u svim historijskim

---

²⁶¹ Anđelić, 1976, 179 – 226.

²⁶² Skica iz stare inventarne knjige Muzeja Hercegovine prikazuje ovaj ulomak u spoju sa još jednim, izgubljenim komadom. Dimenzije sačuvanog dijela spomenika su: visina 47 cm, širina (gore) 26 cm, debljina 12 cm; Mulović, 2018, 41, A – sl. 8 (Inv. br. 103).

²⁶³ Busuladžić, 2011, 102.

²⁶⁴ Radimsky je utvrdi u Slipčićima dao kasnoantički kontekst osnovom pojedinačnih karakteristika. Ipak, nedovoljna suma egzaktnih potvrda, osporava donošenje konačnih sudova; Radimsky, 1891, 181 – 182.

periodima. U drugoj fazi, adaptaciju postojeće strukture karakteriše tehnika *opus spicatum*.²⁶⁵ Datira se u period 6. stoljeća, kada je blagajska fortifikacija predstavljala jednu od utvrda na Justinijanovom limesu prema istočnogotskoj državi.²⁶⁶ Opravljeni su i ojačani postojeći bedemi, te dograđen jedan objekat uz sjeverni zid utvrde.

Kompleks Stjepangrada bio je upotpunjen još jednim utvrđenjem, smještenim oko 1,5 km istočno od naselja (*Prilog, slika 9*). Na pašnjaku Crna ljut nalazi se tzv. Mali grad, znatno manjih dimenzija i dosta slabo očuvan. Od nekadašnje fortifikacije koja je štitila pristup Blagaju, danas je očuvano samo prizemlje stambenog objekta i dijelovi tornja. U temeljima zidova evidentirani su blokovi slagani po sistemu druge faze grada Blagaja (*opus spicatum*), što ukazuje na 6. stoljeće kao vremensku referencu.²⁶⁷

Na širem području lokaliteta, odnosno obroncima ispod blagajske tvrđave, pronađena je velika količina rimske opeke, keramike i tegula. Iskopavanja su potvrdila da se na predjelu između dva kastruma nalazilo civilno naselje.²⁶⁸ Dvije utvrde sa naseobinom činile cjelinu značajnog vojnog uporišta, koje je najvjerojatnije izgrađeno po nalogu neke centralne vlasti, da bi služilo prvenstveno za smještaj vojske, osiguravanje magistralne saobraćajnice ili kao limitno utvrđenje.

Sa nepoznatog nalazišta iz okoline Blagaja potječe i jedan odlomak kasnoantičkog kamenog stuba s ukrasima, koji se nalazi u arheološkoj zbirci Muzeja Hercegovine. Spomenik je znatno oštećen i s gornje strane ima probijenu rupu od udaraca alatkama.²⁶⁹

O sarkofazima kao kasnoantičkom običaju sahranjivanja ili kršćanskoj simbolici koja se na njima pojavljuje, raspravljalo je nekoliko autora. U konkretnom slučaju, radi se o spomenicima pronađenim u Bačevićima i Ilićima. Kako je ranije navedeno, sarkofage iz Bačevića Basler je uvrstio u razmatranje kasne antike na ovom području, što je Vučić ocijenio dvojbenim iako se ne navode niti konkretni nalazi iz 4. stoljeća.²⁷⁰ O osam sarkofaga koji su

---

²⁶⁵ Tehnika tzv. riblje kosti, izvedena je na način slaganja blokova kamena u kosom položaju i u redovima; Basler, 1972, 30 – 31.

²⁶⁶ Basler, 1972, 48 – 49.

²⁶⁷ Mujezinović, 2000, 58.

²⁶⁸ Imamović, 2010, 61.

²⁶⁹ Strane spomenika variraju u dužini između 26,5 i 27 cm, dok je približna visina 28 cm; Mulović, 2018, 177, KA – sl. 1 i 1a.

²⁷⁰ Basler, 1972, 146, sl. 159; Vučić, 2012, 49 – 50.

navodno otkriveni u Ilićima ne bi trebalo mnogo polemisati, s obzirom da se radi o još neutvrđenim oblicima i ukrasima, okolnostima nalaza, te uopće istinitosti navoda o otkriću.²⁷¹

Historijske informacije o prisustvu Istočnih Gota na ovom području potkrijepljene su i arheološkim dokazima, a najznačajnije otkriće predstavljaju dva istočnogotska ukopa u rimskim sarkofazima iz Potoka kod Mostara. Veći sarkofag opljačkan je prilikom slučajnog otkrića, dok su u drugom manjem pronađeni u svjetskim razmjerima vrijedni artefakti karakteristični za ovaj germanski narod. Istraživanja na lokalitetu Vrba obavio je 1890. godine Vaclav Radimsky.²⁷² Testna sonda koju je 1959. godine otvorila Nada Miletić, nije ponudila nikakve rezultate.²⁷³

Sarkofazi, izrađeni od kamena vapnenca, položeni su paralelno na udaljenosti od oko 15 – 20 cm jedan od drugog i orijentirani istok-zapad. Forma im je posve jednaka, i u osnovi se razlikuju samo po dimenzijama.²⁷⁴ Poklopci su im u obliku krova, gdje je sa obje strane po dužini i u središtu smješteno po jedno trokutasto poprečno čelo, a u svakom uglu po jedno malo začelje sastavljeno od kružnog isječka (*Prilog, Tbl. 18, sl. 1*). Spomenici su anepigrafski i bez ornamenata.

Kosturi pronađeni u unutrašnjosti, predstavljaju posmrtno ostatke po jedne ženske individue. U manjem sarkofagu, pored dječijeg skeleta, pronađen je luksuzni istočnogotski nakit, i to par zlatnih naušnica s filigranskom jagodom i privjeskom s ulošcima smaragda i almandina, dvije srebrenne pozlaćene lučne fibule, dio lančića od zlatnih cjevčica i almandinske perle, te brončana bula sa dvije jantarne perle (*Prilog, Tbl. 18, sl. 2*). Velikom sarkofagu najvjerojatnije je pripadao zlatni pektoral sa 5 klaozoniranih privjesaka i dvije

---

²⁷¹ Iako značajan izvor informacija, pri istraživanju arheoloških lokaliteta, predstavljaju upravo podaci iz usmenih tradicija i sjećanja lokalnog stanovništva, oni svakako ne bi trebali biti presudni u određivanju historijskih koncepata i karaktera spomenika.

²⁷² Nakon otkrića većeg sarkofaga 1882. godine, na terenu je iskopavao Hugo Jedliček. Prilikom ovih radova, krajem 19. stoljeća pronađen je i otkopan i drugi sarkofag.

²⁷³ Sonda je postavljena na uzvišenju iznad današnje ambulante, sjeveroistočno od lokacije na kojoj su pronađeni sarkofazi; Miletić, 1962, 154; Ibid., 1988, 308.

²⁷⁴ Dimenzije većeg sarkofaga: vanjska dužina: 2,12 m, vanjska visina: 0,81 m, širina: 0,48 – 0,50 m (sužavanje pri dnu). Dimenzije manjeg sarkofaga: vanjska dužina: 1,18 m, vanjska visina: 0,50 m, širina pri uzglavlju: 0,52 m (podnožje izbijeno).

agrafe na krajevima lanca koje su izrađene u obliku ptica grabljivica (*Prilog, Tbl. 18, sl. 3*).²⁷⁵ Nedaleko od ove lokacije, 1936. godine otkriven je još jedan zlatni lančić koji je posve uništen (ili izgubljen), a potjecao je iz grobova smještenih u neposrednoj blizini bazilike na Grčinama. Osnovom analognih primjeraka, sva garnitura iz sarkofaga datirana je u prve decenije 6. stoljeća.²⁷⁶

Sarkofazi sa lokaliteta Vrba predstavljaju jedine do danas pronađene istočnogotske sarkofage na prostoru Bosne i Hercegovine. Ovakav način sahranjivanja pokojnika Istočni Goti preuzeli su od autohtonog stanovništva. Način pokapanja i skupocijena oprema mrtvaca, te njihov položaj uz samu baziliku, ukazuje na činjenicu da se radilo o dosta uglednim pokojnicima.

Koncentracija crkava i ukopi višeg sloja populacije Istočnih Gota mogli bi se objasniti mogućnošću postojanja jake ekonomske zajednice na potezu od Mostara do Potoka. U kontekstu iznimno slabe istraženosti ovog prostora, nepostojanje znatnijeg zbira arhitektonskih ostataka ostavlja nejasnim da li se radilo o organiziranom većem naselju ili više imanja razbacanih na širem prostoru, te da li se ono nalazilo na prostoru Cima ili u Potocima.

---

²⁷⁵ Pektoral iz Potoka otkupljen je za Arheološki muzej u Zagrebu 1933. godine. Postoji mogućnost da iz istog sarkofaga potječe i jedan zlatni prsten ukrašen orlovskom glavom, koji se nalazio u zbirci kipara Vanje Radauša; Vinski, 1954, 307 – 313.

²⁷⁶ Prema izvjesnim pojedinostima nakita, Radimsky je ove predmete smjestio u vrijeme seobe naroda i to kraj 4. stoljeća. Usporedbe su izvršene osnovom istovremenih nalaza koji su rasprostranjeni na cijelom srednjeevropskom području. Treba imati na umu da se istovijetni nalazi ne javljaju i istovremeno na tako širokim područjima njihove pojavnosti; Radimsky, 1890, 341 – 342; Miletić, 1966, 366 – 375; Ibid., 1984, 384 – 390; Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 107 – 108.

VIII. KOMUNIKACIJE

Podjela Ilirika na dvije provincije, tj. Gornji Ilirik (*Illyricum Superior*) i Donji Ilirik (*Illyricum Inferior*), pokazala se presudnim potezom rimskog upravno-administrativnog sistema, u vremenu još aktivnog Batonovog ilirsko-panonskog ustanka. Prema ovoj segregaciji, područje današnjeg Mostara i okolice inkorporirano je unutar granica provincije *Illyricum Superior*, odnosno Dalmacije.

U vremenu koje je uslijedilo nakon Velikog ustanka, svoju značajnu namjesničku ulogu odigrao je istaknuti Publije Kornelije Dolabela (14. – 20. god.n.e.). Aktivno djelujući u ovom za Provinciju delikatnom postratnom razdoblju, Dolabela se pokazao izvrsnim strategom i ključnim posrednikom u približavanju dva različita svijeta. Sudeći po natpisima pronađenim u Solinu²⁷⁷, ovaj je carski legat zaslužan za implementaciju jednog od najvećih građevinskih pothvata u historiji Zapadnog Balkana. Zahvaljujući radu pripadnika VII. i XI. legije, auxilijarnih jedinica, te većeg broja domaćih radnika, Dolabeli je uspjelo za samo 5 godina izgraditi cestovnu mrežu u dužini većoj od 400 rimskih milja (oko 588 – 600 km).

Na sreću po kulturnohistorijsku izgradnju, usvajanje tekovina i vrijednosti razvijenih civilizacija, Dolabelin infrastrukturni projekat nije zaobišao teritorij današnje Hercegovine. Naprotiv, svoj esencijalni udio u protoku robe, ljudi i ideja na ovom su području ostavile značajne rimske komunikacije.²⁷⁸ Za prostor Mostara i njegove okolice, to se prvenstveno odnosi na dio saobraćajnice Naron – Argentaria, ali i manje, priključne puteve od lokalnog i regionalnog značaja (*via vicinales*).

Iako nije zabilježena u čuvenim antičkim itinerarima (*Itinerarium Antonini, Tabula Peutingeriana*), putna komunikacija Naron – Nevesinjsko polje – Borci – Konjic – Sarajevsko polje dobro je potvrđena materijalnim ostacima miljokaza i naselja koja su uz nju bila situirana (*Prilog, slika 10*). Na čitavoj svojoj dužini, ova je cesta građena kao saobraćajnica (*via munita*) sa ravnim planumom, kadkada usječena u stijenu ili nasuta (*agger*).²⁷⁹ Podatak o početku izgradnje cestovnog pravca za vremena vladavine cara Tiberija, dao je najstariji poznati epigrafski spomenik sa prostora provincije Dalmacije. Radi se o

---

²⁷⁷ Više o analizi Solinskih natpisa: Mesihović, 2010, 108 – 120.

²⁷⁸ Više o antičkim komunikacijama u Bosni i Hercegovini: Pašalić, 1960; Bojanovski, 1974.

²⁷⁹ Sigurnost ceste u početku je najvjerojatnije nadzirala vojska (*via militaris*), a kasnije policija (*stationarii*); Bojanovski, 1978, 64.

miljokazu sa natpisom *Divo Augusto*²⁸⁰ iz 14. god.n.e., pronađenom u dolini Trešanice, u Podorašacu kod Konjica.²⁸¹

Osnovom terenskih obdukcija i podataka ranijih istraživača, Ballif je u svom radu o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini utvrdio da je rimska cesta iz predjela Narone pratila dolinu Neretve sve do Konjica, a zatim preko Ivan sedla stizala u Sarajevsko Polje.²⁸² Otvoren i pogodan komunikacijski prolaz dolinom Neretve, od Narone do Hana Orlice (sjeverno od Mostara), za Ballifa predstavlja gotovo prirodnu putanju ceste. Potvrdu ovim premisama daju brojni ostaci rimskih naseobina i sporednih puteva koji su se spajali sa glavnim saobraćajnicama. Na potezu Han Orlica – Han Počelje – Crno Vrelo – Drežnica, u dužini od oko 15 km, susreću se već sigurni tragove ceste u vidu kolotečina, planuma i podzida.²⁸³ Isto mišljenje o toku ove ceste dolinom Neretve zastupao je i Patsch, pozivajući se na već iznesena Ballifova stajališta kao i miljokaze kod Han Viteka.²⁸⁴

U svojoj arheološkoj studiji²⁸⁵ posvećenoj Bišće polju kod Mostara, Radimsky je 1891. godine sumirao rezultate evidencija i istraživanja značajnog broja lokaliteta i pojedinačnih ostataka rimskog porijekla, dajući im kontekste unutar složene mreže puteva. Zavidan kartografski nacrt prikazuje niz položaja kojima je osnovom materijalne građe pretpostavljena uloga u okvirima prahistorijskog, antičkog i srednjovjekovnog života.

Glavnu naseobinu Rimljana u Bišće polju, Radimsky je označio u Negočinama uz rijeku Bunicu, ističući joj karakter putne stanice i raskrsnice četiri glavne ceste. Riječ je o pravcu koji se na svom putu iz Narone u unutrašnjost provincije, na potezu Negočina granao u tri različita smjera: jedan je vodio jugoistočno prema Stocu, drugi sjeveroistočno preko Blagaja prema Nevesinjskom polju, a treći sjeverno preko Dračevica i Mostara prema

---

²⁸⁰ *CIL* III, 10164.

²⁸¹ Sudeći po posthumnoj titulaturi *Divo*, spomenik je podignut neposredno nakon Augustove smrti. Izgradnja ceste Narona – Sarajevsko polje vjerovatno je većim dijelom ili parcijalno pratila osnovne starog epihorskog puta sa jadranske obale u Gornju Bosnu; Mesihović, 2014, 850; Mesihović, Šaćić, 2015, 119.

²⁸² Ballif, 1893, 32 – 36.

²⁸³ Jedine prepreke za tranzit koritom Neretve nalaze se na području između Čapljinje i Bune, te Hana Orlice i Jablanice, gdje je uzak i nepristupačan kanjon rijeke nepogodan za saobraćaj. Ballifovo prevođenje ceste sa jedne na drugu obalu Neretve, od Vida (Narona) do Ivan sedla, pretpostavlja postojanje čak tri mosta (prelaza) preko rijeke; *Ibid.*, 33.

²⁸⁴ Otkrićem miljokaza cara Tita (*ILJug* 2974), u Prudu kod Vida, Patsch je zaključio da 15 km duga dionica puta, od Vida do Mogorjela, zapravo ne predstavlja segment ceste Narona – Sarajevsko polje, nego odsjek magistrale *a Tilurium Scodram*; Patsch, 1910, 207.

²⁸⁵ Radimsky, 1891, 159 – 192.

Konjicu. Za geografsku podlogu ovog rada, opisani dio cestovnog pravca značajan je na onom potezu koji je od Žitomislića pratio dolinu rijeke Neretve u pravcu sjeveroistoka do Negočina, odakle je jedan smjer preko naseobine u Kosoru i Blagaju vodio do Nevesinja, a drugi na sjever prema Mostaru.

Utvrdivši u Žitomislićima ostatke po jedne rimske putne stanice s obje strane Neretve, koje nadvisuje ruševina nekadašnje rimske utvrde Kozmaj-grad, Radimsky je pretpostavio kako je cesta na ovome mjestu prelazila sa lijeve na desnu obalu rijeke. Put je uz žitomislički klanac pratio liniju današnje željeznice, dotičući rimsku naseobinu ispod Male gradine u Slipčićima koja je na suprotnoj strani rijeke imala svoj parnjak – utvrdu koja je štitila ulaz u klanac. Ovakvo rješenje u sistemu zaštite sugerira postojanje novog prelaza preko Neretve, ovaj put na lijevu obalu rijeke i prema Negočinama. Na negočinskom je raskršću okrajak ceste vodio sjeveroistočno, prelazeći preko jednog mosta Bunicu, a zatim Bunu preko Kosorske ćuprije²⁸⁶, te kroz naseobine Kosor i Blagaj vodio sve do Nevesinja.²⁸⁷

Cesta koja je prema Radimskom od Negočina vodila na sjever, pratila je po prilici pravac današnje ceste pored ruševina rimske zgrade kod Mukoš-hana²⁸⁸, te klancem Neretve stizala do Mostara. Ovakvi su prijedlozi poslužili Ballifu da sa sigurnošću pretpostavi postojanje ceste dolinom Neretve, od Narone do Bišće polja. Povrh toga, Ballif je obilježio i jedan planinski put (*Bergweg*) koji se od ceste dolinom Neretve odvajao kod Potoka u Bijelom Polju, a zatim preko Porima, Bijele i Rujišta vodio pored Bahtijevice i Lipete Karaule do Boraka i Konjica.²⁸⁹

---

²⁸⁶ Dosta oštećen kameni rimski most, dužine 57 m i širine 4,1 m. Ima 7 okana približnog raspona od 6 m i polukružne svodove koji se blago uzdižu prema sredini; Radimsky, 1891, 173 – 174; Celić – Mujezinović, 1969, 211 – 212; Basler, 1988, 300.

²⁸⁷ Osnovu svojih pretpostavki Radimsky je pronašao u mnoštvu rimskih nalaza koji se susreću na položajima Žitomislića, Male gradine, Bune, Jasenice, Hodbine, Negočina, Kičin-gore, Malog Polja, Suhog Polja, Berberovića, Kosora, Blagaja i dr. Evidentirane arheološke spomenike antike čine: podori građevina i pojedinačni arhitektonski ulomci, rimska grobišta, te značajna količina sitnog pokretnog materijala; Radimsky, 1891, 190 – 192.

²⁸⁸ Na lijevoj obali Neretve, u uglu gdje se cesta iz pravca Mostara odvaja za Blagaj, Radimsky je evidentirao temelje rimske zgrade sa ostacima ukrašenih arhitrava, kapitela i odlomaka stupova, koji su najvjerojatnije pripadali hramu. Lokalitet je u Arheološkom leksikonu BiH zabilježen pod nazivom Mukoš; Radimsky, 1891, 163 – 164; Marijanović, 1988, 303.

²⁸⁹ Ballif je ovaj priključni pravac potvrdio otkrićem kolotečina u Velikoj dragi na Rujištu, kod Bahtijevice i između Lipeta i Kule (Boračko jezero); Ballif, 1893, 36.

Pašalić je napravio izvijesne preinake Ballifovog prijedloga, smatrajući tjesnac Grabovica – Jablanica neadekvatnim za trasiranje rimske ceste. Autor se svakako slaže sa dijelom puta koji je dolinom Neretve vodio do ušća u Drežanku, ali se njen nastavak, s obzirom na neprohodnost i nenaseljenost terena od Drežnice i Grabovice do Jablanice, može očekivati samo po liniji Potoci – Porim – Lipeta Karaula – Borci.²⁹⁰

Posvetivši joj izvijesnu pažnju u svome radu, Ballif je pretpostavio da je cesta koja je s mora iz Narone tekla u pravcu jugozapad-sjeveroistok (Klepci – Čelarevina – Dubrava – Opijač – Dupci – Gromila – Jasena), presjecala Nevesinjsko polje po liniji Udrežnje – Kifino Selo (Drenovik).²⁹¹ Za produžetak ovog pravca od Kifinog Sela, Ballif je ponudio dvije mogućnosti: dolinom Zalomske Rijeke prema Gacku ili preko Morina u Kalinovik. Ipak, Ballif je odsjek od Tasovčića do Udrežnja ustanovio u uvjerenju da se radi o jednoj drugoj cesti koja je do Sarajeva vodila zaobilaznicom preko Morina i Kalinovika.

Poveden neizvijesnošću ovih informacija, Sergejevski je kroz dvogodišnji terenski obilazak (1946. – 1947.) ispitao nove trase i ishodišta, oslanjajući se prvenstveno na materijalne ostatke rimske infrastrukture. Izbjegavajući smjer prema Morinama, Sergejevski se fokusirao na putanju koja pod gotovo pravim uglom skreće od Drenovika prema sjeveru. Rezultati rada pokazali su se plodonosnima, jer je na potezu do Kruševljana (sjeverni kraj Nevesinjskog polja) evidentirano čak 11 miljokaza.²⁹² Zahvativši i jedan kraj južno od Drenovika, Sergejevski je ustanovio da se Ballifov prijedlog dionice Udrežnje – Žiljevo (Šehovina) – Kifino Selo – Morine, ne poklapa sa trasom novoistraženih položaja. Revizija

---

²⁹⁰ O produženju ceste preko Ivan sedla, kao i za lokalne puteve koji su postojali na ovom području, svjedoče i tri miljokaza iz Konjica koji su datirani u 3. st.n.e. (*CIL* III, 10165; *CIL* III, 10166; *CIL* III, 15102). Natpisi na spomenicima vjerovatno se odnose na popravke ceste za vrijeme careva Maksimina, Filipa i Decija; Pašalić, 1960, 60 – 61.

²⁹¹ Ballif je približan pravac ceste do Nevesinjskog polja odredio osnovom kolotečina u kršu (*Spurrillen*) i usamljenog miljokaza iz Stjepankrsta u stolačkim Dubravama. Milijarne stupove iz Podorašca smatrao je oznakama ceste koja je iz Narone do Sarajevskog polja vodila dolinom Neretve; Ballif, 1893, 36 – 37.

²⁹² Pri identifikaciji lokacije ovih spomenika Sergejevski se u više navrata poslužio uvidom u popise katastarskih čestica, naročito one položaje koji su označeni kao „Nišan“ ili „Nikšan“. S druge strane, kao oslonac prihvatljivom usmjerenju, u obzir su uzeti i konfiguracija i struktura tla, prisustvo savremenih puteva na određenim dionicama, ostaci rimske naseobinske djelatnosti, te komunikacija sa lokalnim stanovništvom; Sergejevski, 1948, 46 – 51, sl. 1 – 6.

podataka otkriva da je cestovni pravac zapravo vodio od Zovog Dola, preko Odžaka i Drenovika do Kruševljana, i dalje do Konjica.²⁹³

Od ukupno 11 otkrivenih miljokaza, na samo dva primjerka očituju se tragovi natpisa. Na cjelovitom spomeniku, lociranom u podnožju Ilijina Brda, nalaze se 4 vertikalne crte, dok je na odlomku miljokaza iz Donjeg Bijenja (Bijeline) očuvana nešto složenija inskripcija. Natpis spominje cara Maksimina Tračanina i njegovog sina Maksima, kao i važne pojedinosti titulacije i vladarske ovlasti koje spomenik datiraju u period 3. st.n.e.²⁹⁴ To svakako ne znači da je cesta izgrađena za vladavine ovog cara, ali je u 3. stoljeću igrala značajnu ulogu. Cesta je vjerovatno postojala i ranije, o čemu svjedoče dvije vrste miljokaza (ovalnog presjeka i oblika pravilnog cilindra). Poznato je da su Rimljani strogo vodili računa o obliku miljokaza, stoga i ove dvije forme pripadaju različitim vremenima.

Potvrdu relevantnosti novoodređene ceste, u dužini od oko 29 – 30 km (20 rimskih milja), Sergejevski je pronašao u tragovima rimskih naseobina i ostacima antičkog života²⁹⁵ koji se susreću na potezu od Kruševljana na sjeveru, do linije Knežak – Odžak – Ovčiji Brod na jugu. Topografskim ispitivanjima Sergejevskog u konačnici je povezana linija cestovnog pravca od Tasovčića preko Stjepankrsta, Nevesinjskog polja i Konjica do Podorašca.²⁹⁶

Terenska rekognosciranja Bojanovskog pokazala su ispravnost Ballifove pretpostavke o putanji rimske ceste iz Udrežnja u Žiljevo, koja je potvrđena otkrićem 5 novih miljokaza. Tragovi antičkog života na predjelu Udrežnja svjedoče o postojanju značajne raskrsnice na ovom mjestu, dok je pravac od Drenovika prema jugu predstavljao samo priključni put koji se vezivao za magistralnu cestu prema Sarajevskom polju.²⁹⁷

---

²⁹³ Sergejevski priznaje da Ballif možda i nije pogriješio u svojoj pretpostavci koja se tiče pravca ceste, ali se vjerovatno radi o drugoj trasi koja je od Zovog Dola vodila na istok, a ne jug; Sergejevski, 1948, 52.

²⁹⁴ *AE* 1980, 0681 = *ILJug* 1022.

²⁹⁵ Izuzev 11 miljokaza, Sergejevski je identificirao množinu ulomaka rimskog crijepa i cigle, temelje i zidine različitih objekata, dvije grobnice, te pojedinačne arhitektonske i sepulkralne spomenike u vidu kamenih reljefnih ploča sa antropomorfnim prikazima, odlomaka stupa, profilisane baze are, pragova, žljebastih ploča, cippusa i dr. Iako se radi o objektima koji su predmet autorovog terenskog zapažanja i lokalnog tradicijskog sjećanja, a ne sistematskih arheoloških istraživanja, njihovo prisustvo i koncentracija dozvoljavaju segregaciju 4 povećā naselja rimske provenijencije: Drenovik, Presjeka, Bojište i Kruševljani; Sergejevski, 1948, 52 – 59, sl. 7 – 10.

²⁹⁶ Pored niza otkrivenih miljokaza i antičkih naselja na Nevesinjskom polju, prirodnu putanju preko Zaborana i Lipeta – Karaule do Konjica potvrdio je i nalaz miljokaza cara Tacita u Bijeloj kod Konjica (*ILJug* 2973); Sergejevski, 1934, 25 – 26.

²⁹⁷ Bojanovski, 1978, 60.

Kako je to pozitivno ocijenio Bojanovski, istraživanja Sergejevskog dala su ogroman doprinos razumijevanju putnog pravca preko Nevesinjskog polja, napominjući pak izostanak pregleda dionice do Dubrava, kao i njenog nastavka prema sjeverozapadu preko Zaborana, Lipeta, Boraka, Konjica i Ivan sedla do Ilidže kod Sarajeva. Prazninu između Nevesinjskog polja i Konjica popunila su kasnija istraživanja Pavla Anđelića, koji je na potezu Lipeta – Podorašac otkrio značajne arheološke potvrde ove komunikacije.²⁹⁸

Sumirajući rezultate istraživanja Ballifa i Sergejevskog, Pašalić je zaključio kako je rimska cesta polazeći iz Narone preko Klepaca, Dubrave i Jasene vodila prema Zovom Dolu, a potom se pored Odžaka, Drenovika, Bijenja, Presjeke i Kruševaljana nastavljala na Lipeta Karaulu i Borke, odakle se spuštala u Konjic. Otkriće miljokaza u selu Polje (jugoistočno od Konjica) ukazivalo je na postojanje rimske ceste koja je iz Mostara kroz Borke vodila u Konjic, pravcem kojim prolazi „Mostarska džada“.²⁹⁹ Bojanovski je utvrdio da se zapravo radi o osmanskome putu koji je samo jednim dijelom nastao na antičkom supstratu.³⁰⁰

Kao pandan savremene ceste Metković – Mostar – Sarajevo, putni pravac Narona – Sarajevsko polje predstavljao je veliku saobraćajnu arteriju koja je prolazila kroz područje istočne Hercegovine, povezujući ga brojnim priključnim putevima. Jedna od većih raskrsnica nalazila se u Tasovčićima kod Čapljine, odakle je cesta vodila na sjever prema Mostaru i srednjoj Bosni, te na istok prema Stocu i Nevesinjskom polju.³⁰¹ Na suprotnoj strani, vicinalni pravac spuštao se od raskrsnice na Velikoj poljani pod Bahtijevicom niz Porim u dolinu Neretve i povezivao naselja u Bijelom Polju, Cimu i oko Mostara i Blagaja. Put je u rimsko doba očito imao vezu sa antičkim naseobinama u Bačevićima i Cimu, te bio povezan sa komunikacijama na desnoj obali Neretve.³⁰²

Rekonstrukcija slojevite mreže rimskih kolskih saobraćajnica predstavlja složen i dugotrajan istraživački proces. Njihovo poznavanje, s druge strane, zadatak je koji obavezuje nauku da mu se *ad hoc* pristupa sistematično, sa samosvjesnošću da se radi o nasljeđu na čijim su osnovama izrastali modeli savremenog društva.

---

²⁹⁸ U prvom redu ističu se nalazi miljokaza na Borcima i Boračkom polju, u Kuli i na Bahtijevisi; Anđelić, 1960-61, 333; Ibid., 1975, 55 – 58.

²⁹⁹ Pašalić, 1960, 61.

³⁰⁰ Mostarska džada ne uklapa se u osnovni pravac prema Sarajevskom polju; Bojanovski, 1978, 59.

³⁰¹ U Tasovčićima su se stjecale dvije ceste: jedna je dolazila sa zapada Trebižatom, a druga sa juga iz Narone; Imamović, 2010, 62.

³⁰² Predstavljao je i prvi priključak na puteve u zapadnoj i južnoj Hercegovini; Ibid., 110.

S ciljem vojničkog, političkog i ekonomskog povezivanja pokorenih zemalja sa Italijom, Rimljani su gradili značajane priključne puteve koji su se nadovezivali na glavne magistralne ceste. Dionice njihovih pravaca još uvijek nisu u konačnici determinirane, i uglavnom se temelje na predrimskim i rimskim nasebinskim elementima. Potreba za proučavanjem antičkih naselja proporcionalna je istraživanju komunikacija koje su kroz njih prolazile. Sudeći po važnosti i mnoštvu kako prahistorijskih tako i antičkih aglomeracija sa prostora Mostara i okolice, u ovim je krajevima cirkulisao dosta živ promet.

Modernizacija dobrog dijela putnih pravaca kao posljedicu je ostavila neizvjesnost njihovih sigurnih trasiranja po rimskim obrascima. U nedostatku infrastrukturnih tragova, većina istraživača u prošlosti se vodila evidencijama ostataka rimskih naselja koja svoj postanak i razvoj duguju položaju uz važne putne pravce. Ovakva prosuđivanja sigurno imaju svoje pozitivne strane, ali se treba imati na umu da su mnogi odsjeci rimske cestovne mreže prolazili kroz nenaseljene predjele, ili su shodno pretpostavkama o nepovoljnosti terena izvjesnih dionica ostajali neispitanima. Iako su istraživači poput Bojanovskog, Ballifa, Radimskog, Sergejevskog, Pašalića i dr., zadužili nauku rekognoscirajući zavidan broj komunikacijskih elemenata, ovakvi i slični problemski slučajevi zahtijevaju aktivne, sistematske i revizione projekte kojima će se potkrijepiti ili izmijeniti rezultati ranijih arheoloških studija.

IX. RELIGIJA

Osvajanjem Ilirika od strane Rimljana, autohtono stanovništvo uvedeno je u novi kulturno-civilizacijski krug i obuhvaćeno procesom romanizacije. Preobrazbom društvenog života kroz različite institucionalne organe, nerimskom su se stanovništvu nastojali približiti rimska kultura, jezik i religija. Iako je postojala izvjesna tolerancija Rimljana prema religijama i kultovima osvojenih zemalja, različite interferencije kroz pojavu izjednačavanja domaćih i rimskih božanstava (*interpretatio Romana*), te prodor grčkih i orijentalnih kultova, bilježe drukčiji ishod.

Religijska promjena i istovremeni kulturno-politički preokret nastupio je sa razdobljem kasne antike. Rezultat tog dugotrajnog procesa bila je jedna nova stvarnost čije su elemente obrazovali rimski i grčki supstrat sa primjesama kršćanskog Orijenta, uz učešće novopridošlih naroda koje je seoba naroda približila provincijama mediteranskog carstva.

S obzirom na nedostatak literarnih izvora o ovoj tematici, istraživanje religijskih prilika na području današnjeg Mostara i okolice moguće je prvenstveno na osnovu spomeničke materijalne građe. U prvom redu to se odnosi na epigrafske spomenike, votivne are, reljefe i kultne predmete koji su posvećeni određenim božanstvima, te građevine i pojedinačne manifestacije koji su služile vjerskim obredima i odražavale simboliku duhovnog opredjeljenja.

IX. 1. Domaća božanstva

Prema dosadašnjoj istraživačkoj evidenciji, tragovi domaćih božanstava na području Mostara i okolice bilježe minimalnu materijalnu potkrijepu. U relativno malom obimu javljaju se i na širem prostoru Hercegovine, no dotične lokacije izlaze iz geografskih okvira ovog rada.³⁰³ Nedostatak ovih spomenika ne znači da domaće stanovništvo nije izražavalo religioznost i štovalo svoje bogove, niti odbijalo naklonost parnjacima rimskog panteona. Naprotiv, sudeći po nalazima otkrivenim u neposrednom okruženju, bogoštovne su prakse bile svakodnevna pojava. Njihov fizički manjak najvjerojatnije predstavlja rezultat propusta otkrića ili posljedicu prenamijena i uništenja u kasnijim vremenskim epohama.

Pored izravnih potvrda štovanja pojedinih kultova kao što su votivni žrtvenici i natpisi, hramovi, svetišta ili arhitektonska plastika, religioznost čovjeka manifestirala se i na likovnim

---

³⁰³ Više o spomenicima domaćim božanstvima na području Hercegovine: Marić, 2015, 196 – 201.

izrađevinama za svakodnevnu upotrebu.³⁰⁴ Usamljeni primjerak takve vrste predstavlja nalaz zlatnog prstena iz Drežnice kod Mostara, na kome je prikazana Dijana s psom (*Prilog, slika 11*).³⁰⁵ Na gemi od poludragog kamena (korneola) urezan je motiv božice Dijane u kratkoj lepršavoj haljini i povezom preko glave. U desnoj ruci drži luk, dok je druga povijena u laktu i uzdignuta prema glavi. Uz noge božice predstavljen je pas, kao personifikacija lova.³⁰⁶ Zbog svoje karakteristične crvene boje, korneol je bio dosta zahvalan materijal za izradu gema, no one su češće izrađivane od staklene paste. Geme sa prikazima božanstva nošene su kao amuleti ili kao izraz religijskog opredjeljenja ljudi.

Kao drugo najvažnije ilirsko božanstvo, pored Silvana, Dijana je bila zaštitnica lova, divljači i divlje prirode. Njen je kult bio široko rasprostranjen u provinciji Dalmaciji i na spomenicima je najčešće prikazana u svom karakterističnom stavu i pojavi.³⁰⁷ Gema iz Drženice ne odstupa od ovog standarda, jer lik božice prate uobičajeni atributi koji omogućuju njenu identifikaciju.

IX. 2. Rimska božanstva

Od spomenika rimskim bogovima, na razmatranom su području pronađena samo dva epigrafska žrtvenika koja ukazuju na štovanje glavnog rimskog božanstva Jupitera, te božice Junone. U prvom slučaju radi se o još uvijek nesigurnoj determinaciji i jasnoći zavjetnog teksta, dok je natpis iz Potoka direktna potvrda Junonina kulta.

U zidu desne apsida kasnoantičke bazilike u Cimu kod Mostara, 1970. godine otkriven je ulomak gornje polovine žrtvenika od muljike, širine 0,36 m i debljine 25,5 m. Ara predstavlja spoliju na čijem je licu, između dvije paralelne crte, urezan natpis ION+ (*Prilog, slika 12*). Iznad natpisnog polja izvedena je profilacija i ukrasi u vidu voluta i cik-cak linija. Nekompletnost inskripcije, ali i evidentne kasnije modifikacije pojedinih slova, podijelile su tumačenja sadržaja spomenika. U sažetom opisu žrtvenika, Anđelić je ocijenio solidnom izradu prva dva slova natpisa, a slovo N reprezentom ligature AN.³⁰⁸ S druge strane, Vučić

---

³⁰⁴ Sanader, 2008, 180.

³⁰⁵ Patsch, 1910, 207.

³⁰⁶ Predstave psa na gemama mogle su označavati i kućne ljubimce; Kaić, 2013, 108.

³⁰⁷ Više o Dijani i njenim kulturnim zajednicama: Imamović, 1977, 64 – 73 i 83 – 91.

³⁰⁸ Anđelić, 1977, 191, T. III, sl. 1.

smatra da se nesumnjivo radi o nalazu are posvećene Jupiteru na kojoj je izvorno pisalo IOVI.³⁰⁹

Vizuelna percepcija natpisa odaje kako se slovo N solidnošću izvedbe ne izdvaja od I i O, ali u slučaju kada se posmatra kao V (bez atribuirane kose haste). Upravo je ovaj pretvorbeni potez učinio da slovo N izgleda nazgrapno u novom ruhu, što sugerira da je na izvornom natpisu zaista stajalo V. Da se radilo o ligaturi AN teško je moguće, jer urezi više nalikuju obliku slova V. Kada je riječ o križu na kraju natpisa, čini se očiglednim da se radilo o slovu I, na što upućuju blago istureni horizontalni krakovi na krajnjim obodima gornje i donje ivice slova, kojih na poprečnoj hasti nema. Stoga se pretpostavlja da je ovaj spomenik prvobitno bio posvećen božanstvu Jupiteru, ali je u vremenu kada je iskorišten kao spolij dobio novo značenje, u skladu sa konceptima i simbolikom ranokršćanskog objekta. Žrtvenik iz Cima danas se nalazi u kamenoj arheološkoj zbirci Muzeja Hercegovine.

Rimska oficijelna religija, prakticirana kroz Jupitera, Junonu i Minervu, na području Hercegovine³¹⁰ posebnu pažnju poklanjala je bogovima koji su ugrađeni u temelje rimske države, naročito Jupiteru kao oličenju snage i moći. Žrtvenici sa natpisom I O M (*Iovi Optimo Maximo*) predstavljaju svjedočanstvo takvoj pojavi. Ako se zaista radi o ispravnom čitanju inskripcije, žrtvenik iz Cima bio bi tek treći poznati primjerak sa prostora Bosne i Hercegovine na kome se Jupiterovo ime javlja u skraćenom obliku *Iovi*.³¹¹

Potvrda štovanja samostalnog kulta božice Junone nalazi se na votivnom spomeniku sa lokaliteta Grčine u Potocima kod Mostara (*Prilog, slika 13*).³¹² Riječ je o žrtveniku od bijelog vapnenca, visine 0,465 m, širine 0,22 m i debljine 0,23 m, na čijoj je stražnjoj strani usječena zavjetna formula u pet redova: *Deae Iunoni sanctae aram posuit Iunia Varena*. Dedikant je žena imena *Iunia Varena*, što nije neobična pojava jer je Junona bila zaštitnica žena, porodice, braka i porođaja, a s Jupiterom i Minervom pokroviteljica Rima i rimske države.³¹³ Po identifikaciji spomenika, početkom 20. stoljeća, Patsch je ustanovio da

³⁰⁹ Očigledno su graditelji bazilike dodali slovu V jednu kosu liniju pretvorivši ga u N, a slovo I poprečnom hastom u križ. Tako je spomeniku paganskog sadržaja, u novom razdoblju, data kršćanska simbolika; Vučić, 2012, 48.

³¹⁰ O ostalim hercegovačkim spomenicima posvećenim rimskim božanstvima vidjeti: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 90 – 93 i Marić, 2015, 201 – 208.

³¹¹ Na spomeniku iz Pecke (Mrkonjić Grad) javlja se u obliku *Iovi optimo Maximo* (*CIL* III, 13983), a na spomeniku iz Letke (Duvno) kao *Iovi Inturbato* (*CIL* III, 14976, 3); Više od Jupiterovom kultu: Imamović, 1977, 126 – 138.

³¹² *ILJug* III, 1742 = *AE* 1906, 0185; Imamović, 1977, 384 – 385, br. 130.

³¹³ Više: Imamović, 1977, 140 – 141.

nedostatak tragova utjecaja atmosferilija sugerira izvorni položaj are u pokrivenom prostoru.³¹⁴ Iz ovoga bi se dalo naslutiti da se radilo o kulturnom mjestu rimske božice.

Prema dosadašnjem stepenu otkrića, Junona se na području Bosne i Hercegovine štovala u kulturnoj zajednici sa Jupiterom i Minervom (kapitolijska trijada). Spomenik iz Potoka predstavlja jedan od samo dva primjerka njenog samostalnog kulta.³¹⁵ Šaćić je ovaj žrtvenik pridružila redu značajnih svjedočanstva čije bi se prisustvo moglo povezati sa postojanjem municipija na teritoriji Naresa.³¹⁶ Iako je autorica svoje stanovište predstavila sa dozom rezerve, ovakva promišljanja imaju sasvim opravdana uporišta. Ne samo da se radi o jedinstvenim primjercima kulturne adoracije, nego je riječ o božanstvima koja se nalaze u samom vrhu rimskog penteona. Njihovo prisustvo najčešće pretpostavlja postojanje organizovane upravno-administrativne kreacije.

U rezultatima rekognosciranja terena Bišće polja, Radimsky je izvijestio o postojanju temelja stare rimske zgrade na položaju Mukoš (Han-Mukoš, Mukoš-han). Prilikom vađenja građevinskog materijala za gradnju mostarskih kuća, početkom 80.-tih godina 19. stoljeća, evidentirane su zidine rimskog objekta sa arhitektonskim komadima stupova, ukrašenih kapitela i arhitrava, koji su vjerovatno pripadali izvijesnom hramu.³¹⁷ Uzme li se obzir da se radi o pojedinačnim arheološkim nalazima, Marijanović je okvirnu dataciju od 1. – 3. stoljeća vjerovatno zasnovao ili na pojavnosti antičkih ornamentalnih ukrasa na fragmentima ili tehnicima gradnje zidina.³¹⁸

Kratkim osvrtom Radimsky je ponudio šture informacije o prepozavanju objekta kao religijskog ili kulturnog mjesta. Nije naznačeno na čemu autor zasniva svoje tumačenje, niti su identificirani arheološki predmeti fotografski zabilježeni i detaljno analizirani. Mjesto je očigledno izgradilo svoje ime smještajem uz ogranak važne rimske saobraćajnice. Ipak, o kulturnoj pozadini građevine teško je dati više podataka, jer je za potrebe jasnijeg razumijevanja nužno iznova proučavati podatke i baviti se sistematičnijim analizama i arheološkim

---

³¹⁴ Baza je kasnije sekundarno iskorištena za gradnju savremenog stambenog objekta, pri čemu su odlomljeni dijelovi donjeg i gornjeg korniča; Patsch, 1904, 38 – 39, sl. 7.

³¹⁵ Drugi spomenik pronađen je u Življanovićima kod Rogatice (*CIL* III, 14616).

³¹⁶ Šaćić, 2012, 105 – 106.

³¹⁷ Lokalitet je situiran u polju, uz lijevu obalu Neretve, na mjestu gdje se cesta iz Mostara grana prema Buni i Blagaju. Pored evidencije nalazišta i lociranja prenesenih građevinskih ulomaka, Radimsky nije ponudio više detalja o manifestacijama i prirodi objekta; Radimsky, 1891, 163 – 164.

³¹⁸ Ni ove zabilješke ne ukazuju o kakvim je ornamentima ili tehnikama riječ, niti na kojim osnovama je pretpostavljena relativna datacija; Marijanović, 1988, 303.

istraživanjima. Voditi se pak onomastikom imena (Mukoš-han) u kontekstu tradicijskog nasljeđa bilo bi apsurdno, jer se radi o hiljadugodišnjoj razlici historijskih momentuma.

IX. 3. Orijentalna božanstva

Potvrdu glorifikacije orijentalnih kultova na predjelu današnje općine Mostar dao je epigrafski spomenik posvećen perzijskom božanstvu Mitri. Kamena vapnenačka ploča, visine 0,78 m, širine 0,325 m i debljine 0,163 m, pronađena je početkom 20. stoljeća na lokalitetu Grčine u Potocima (*Prilog, slika 14*).³¹⁹ Predstavlja izrazit primjerak kasnoantičke provincijalne epigrafije koji se ne uklapa u klasične forme posvetnih ara.³²⁰

Dogmatska posebnost spomenika očituje se iz njegovog natpisa, na kome se Mitrino ime javlja u karakterističnom obliku METERI. Jednako koncipirana zavjetna formula *Deo Soli Invicto Meter* navedena je i na reljefu iz Konjica.³²¹ Nepravilna forma imena perzijskog božanstva, sudeći po geografskoj bliskosti ovih područja, upućuje na autohtonu verziju koja je karakteristična za dolinu Neretve.

Kompleksnost spomenika iz Potoka izražena je i kroz pojavu graffita na panelu. Graffit su izradile dvije ruke: jedna je nesigurno uklesala ime *Ruman*, dok je druga dosta vješto i sa šiljastim oruđem urezala *Marcianus....IV...p]in[us] II, ficus X*. Kako je to primjetila Šačić, riječi *pinus* (bor) i *ficus* (smokva) otkrivaju kako graffit nema destruktivnu pozadinu nego votivni karakter. *Ruman* i Marsian vjerovatno su 4 bora i 10 smokava smatrali manirom žrtvenog rituala za Mitru.³²² Figuralni prikaz suda na panelu iz Potoka Patsch je interpretirao kao simbol vode, koja je kao jedan od 4 elementa imala izrazito značenje u mitraičkom vjerovanju i ritualu.³²³

---

³¹⁹ *ILJug* I, 112 = AE 1906, 0184 = CIMRM 1892.

³²⁰ Sudeći po 3,5 cm dubokom udubljenju na donjoj strani ploče, votivni je spomenik počivao na kamenoj osnovi. Prednja strana podijeljena je na tri polja, preko kojih je u jednom redu i pri vrhu usječena zavjetna formula. Središnje polje ukrašeno je s gornje strane trbušastom posudom iz čijeg grla izlazi snop parotina, a lijevo i desno po jedna brazda koja se valovito spušta u pokrajnja polja. Asimetrično su preko vaze uklesana imena trojice dedikanata, a iznad donjeg ruba polja i dvije paralelne linije; Patsch, 1904, 34 – 35.

³²¹ *CIL* III, 14617 = CIMRM 1896; fig. 490 u. 491. O Mitrasovim spomenicima iz Konjica i Lisičića vidjeti; Marić, 2012, 35 – 38; Šačić, 2014, 266 – 272, fig. 1 – 5.

³²² Drvo smokve predstavlja priličnu rijetkost na Mitrinim spomenicima, i u ovom je slučaju povezano sa legendom o rođenju perzijskog božanstva; Šačić, 2014, 274.

³²³ Vodu personificiraju brazde koje izlaze iz posude; Patsch, 1904, 37.

Gentilicij dedikanata ploče iz Potoka (*Flavii*) ukazuje na njihovu pripadnost dinastiji Flavijevaca, osnovanih od strane Konstancija Klora (293. – 306.) i Konstantina Velikog (306. – 377.).³²⁴ Patsch je na osnovu gentilnih imena pretpostavio da se kult Mitre štovao u Potocima već u 4. stoljeću.³²⁵ Međutim, Marić ukazuje kako je ovom gentiliciju svakako trebalo izvjesno vrijeme da se proširi rimskom državom, pa je realnije pomišljati da je do podizanja spomenika došlo sredinom, ili čak u drugoj polovini 4. stoljeća.³²⁶

Sudeći po provincijskoj izradi ploče i poznavanju imena božanstva u izobličenoj formi, zavještači (*Maximinus*, *Marcellinus* i *Marcellus*) nisu pripadali uglednim socijalnim strukturama.³²⁷ Vrlo je moguće da je po njihovom odlasku došlo do klesanja graffita, čiji autori pokazuju minimalnu jezičku naobrazbu, ali ipak pismenost nižih slojeva u kasnoantičkom dobu. Nijedan dedikant nema prezime koje bi ukazivalo na njegovo istočnjačko porijeklo, što navodi na pomisao da je ovo božanstvo poštovano i od strane neorijentalnih stanovnika, naročito u nižim društvenim slojevima.

Oko 700 m jugoistočno od lokaliteta Crkvine, u Hodbini kod Mostara, krajem 19. stoljeća otkrivena je brončana statua koja prikazuje Asklepija, grčkog boga medicine. Statueti su polomljene noge, tako da joj dužina u ostatku iznosi 6,5 cm. Božanstvo je prikazano u prepoznatljivom stavu i sa uobičajenim atributima. Prilikom proučavanja grčkih kultova na prostoru provincije Dalmacije, treba se voditi računa o tome da li je izvjesni kultni ili votivni spomenik zaista posvećen grčkom božanstvu ili adekvatnom rimskom pandanu.³²⁸

Sudeći po nalazima koji su evidentirani na okolnom zemljištu, Radimsky je pretpostavio da se na ovom položaju nalazilo rimsko naselje.³²⁹ Iako zidine nisu fizički registrirane, Imamović je obilježio mjesto pronalaska statue unutar ruševina rimskog

---

³²⁴ Onomastički elementi, poput skraćenog gentilicija i nedostatka praenomina također ukazuju na kasnoantičke flavijevce; Gabričević, 1987, 188.

³²⁵ Patsch, 1904, 36.

³²⁶ Marić, 2015, 211 – 212.

³²⁷ Sasvim je evidentno da spomenik nije izrađen u klesarskoj radionici, nego je djelo amatera. Sačić ipak smatra da su dedikanti pripadali gornjoj klasi društva, samo su vjerovatno ostali kratak period u dolini Neretve; Šačić, 2014, 274; Marić, 2015, 212.

³²⁸ Na rimski parnjak Asklepijevog kulta ukazivao bi latinski oblik njegova imena Eskulap (*Aesculapius*). Poteškoće se nerijetko javljaju pri determinaciji da li je neki Grk, podigavši spomenik Eskulapu, mislio na Asklepija ili na rimsko božanstvo; Imamović, 1977, 210; Bojanovski, 1988, 79.

³²⁹ Pored brončane Asklepijeve statue, vlasnik parcele iskopao je i po jedan primjerak fibule, ključa i brončanog rimskog novčića. Na njivi se posvuda susreću ulomci rimskog krovnog crijepa; Radimsky, 1891, 168 – 169.

objekta.³³⁰ Nijedan od ova dva autora nije ponudio fotografski prikaz kulturnog predmeta, niti podatak o lokaciji na kojoj je statua pohranjena po otkriću.

IX. 4. Kršćanski spomenici

Jačanje kršćanstva i njegovo prerastanje u glavnu religiju Rimskog carstva, na prostoru današnjeg Mostara i okolice najbolje je potvrđeno materijalnim ostacima kasnoantičkih sakralnih objekata, tipskih nadsvođenih grobnica, kao i pojedinačnih spomenika sa kršćanskom simbolikom.

Na kartografskom prikazu pojavnosti bazilika na području Bosne i Hercegovine, mostarsko područje izdvaja se po brojnosti evidentiranih ostataka na jednom užem arealu. Jedan od osnovnih modela za izražavanje umjetničkih stremljenja kasnoantičkog perioda predstavlja upravo inventar bazilika. Forme i prateći elementi evidentiranih crkava, ukazuju na njihovu vezu sa tzv. bosanskim bazilikama, uz neizostavne kulturne i građevinske utjecaje Narone i Salone. Kao i većina bosanskohercegovačkih bazilika, otkriveni ostaci ovih objekata uglavnom su datirani u period 5. ili 6. stoljeća. Temelji građevina, ili prateći konteksti koji upućuju na njihovo postojanje, pronađeni su na predjelima Žitomislića, Cima, Potoka, Kuta, Humilišana i Sutine.³³¹

Jedina do sada poznata kasnoantička grobnica na svod, sa područja današnje općine Mostar, otkrivena je sjeveroistočno od centralne apside bazilike u Cimu. Pojava ovog tipa grobne komore uz bazilikalne građevine ne predstavlja rijetkost, jer su slični slučajevi potvrđeni na više mjesta u Bosni i Hercegovini. Kao i ostali grobovi ovog tipa, cimska bačvasta grobnica okvirno je datirana u vremenski period od 4. do 6. stoljeća.³³² Prema Paškvalinu, izgradnju grobnica na svod moguće je povezati sa širenjem kršćanstva u zaleđu istočnojadanske obale, preko provincijskih centara Salone i Narone.³³³

Nešto rjeđi način sahranjivanja predstavljaju sarkofazi od vapnenca i muljike, koji se uglavnom smatraju tekovinama kasnoantičkog perioda. Kršćanstvo je preuzelo njihovu upotrebu, izmijenivši im ikonografski sadržaj i reljefne dekoracije. Ovakvim kreacijama Basler je približio dva sarkofaga otkrivena u Bačevićima kod Mostara.³³⁴ S druge strane, u

---

³³⁰ Imamović, 1977, 430, br. 202.

³³¹ Objekti su opisani u poglavlju VII. 1.

³³² Anđelić, 1976, 213.

³³³ Paškvalin, 1959, 159; Ibid., 2003, 93.

³³⁴ Basler, 1972, 146.

selu Ilići na lijevoj obali Radobolje, navodno je prilikom okopavanja zemljišta 1917. godine pronađeno 8 sarkofaga u nizu koji su kasnije zakopani. Detaljnih podataka o njima nema, što je očigledna posljedica neposrednog zatrpavanja spomenika po otkriću. Ipak, Vučić je sa dozom rezerve uvrstio ove sarkofage u svoju sintezu o materijalnoj građi kasne antike.³³⁵ Kako navodi Paškvalin, ovi sarkofazi svojom vanjštinom ne očituju starokršćanski karakter, ali im se kulturno-historijska pripadnost najčešće otkriva osnovom arheološkog konteksta, tipa sarkofaga ili ornamentalnih detalja.³³⁶

O prvim stoljećima kršćanstva na ovom području ne zna se mnogo i o njemu je moguće govoriti samo u kontekstu provincije Dalmacije. No, ova je vjera zasigurno tkala put i pridobijala mase, dobijajući na sve većem značaju. Njen progres kulminirao je 313. godine, kada je proglašena slobodnom i ravnopravnom vjerom, potiskujući u drugi plan dotadašnje paganske kultove i postajući glavnom vjerom Rimskog carstva.

---

³³⁵ Mandić, 1957, 67; Vučić, 2012, 47.

³³⁶ Paškvalin, 2012, 455.

X. OBILAZAK ARHEOLOŠKIH LOKALITETA

Terenski obilasci 35 lokaliteta koji su obrađeni u ovom radu, desili su se u razdoblju od aprila do augusta 2018. godine na području Mostara i njegove okolice. Služeći se prikupljenim informacijama svih ranijih istraživačkih evidencija, nastojalo se pronaći lokalitete ili njihove približne položaje, te predstaviti najobjektivnije tumačenje stanja u kojima danas egzistiraju. Opisi terenskih obilazaka nude informacije o situiranosti lokaliteta unutar današnjih okvira, prepoznaju njihove sadržaje koji su vidljivi golim okom, ili preispituju ranija tumačenja u kontekstu predodžbi o stanju i prilikama iz perspektive savremenog posmatrača. Rad je nastojao predstaviti sva nalazišta rimskog doba koja su u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine navedena pod općinu Mostar (*Prilog, slika 15*).

Terenskim obilascima pokušalo se:

1. Izvršiti detaljan vizuelni pregled terena kako bi se izbjegli mogući propusti pri ubikaciji položaja ili izostavljanje pojedinačnih spomenika i objekata;
2. Opisati lokalitete, njihove sadržaje i uslove u kojima se nalaze, te ustanoviti približne markacije prema savremenim orijentirima;
3. Izraditi što više fotografskih snimaka kao svjedočanstvo trenutnog stanja;
4. Utvrditi tačne ili približne koordinate lokacija korištenjem programa „Map Coordinate“ i „Google Earth“.
5. Odrediti orijentaciju pojedinačnih formacija korištenjem kompasa;
6. Izmjeriti dimenzije pojedinačnih primjeraka korištenjem ručnog metra;
7. Vršiti razgovore sa lokalnim stanovništvom, u onoj mjeri u kojoj se nailazilo na susretljivost i otvorenost.

Alibegovina (Hodbina)

Oko 2 km jugoistočno od bunskog raskršća, na mjestu gdje cesta prema Stocu skreće pod pravim uglom, odvaja se sporedni put ka južnim predjelima Hodbine. Nakon cca. 1,5 km ovom dionicom, makadamski put s lijeve strane ceste uspinje se do kuće nekadašnjeg vlasnika

Muje Gozdera. Posjed na kome je Gozder kopao 1959. godine³³⁷, lokacija tzv. Alibegovine, napušten je i zarastao.

Štala preminulog Gozdera, kao i okućnica i poljski zahod koje koristi susjedna porodica Sijeran, izgrađeni su od kamene građe koja očigledno potječe od ostataka rimske zgrade (*Prilog, slika 16*). Na pojedinim fragmentima koji vire iz konstrukcija objekata vidljivi su pravilno izdubljeni kružni kanali, koji su vjerovatno predstavljali rupe za usađivanje kamena. Sa lijeve i desne strane prilaznog puta, prepoznaju se manje gomile šuta u kojima je vidljiva množina kamenih ulomaka, te ostataka krovnih crijepova sa plastičnim ukrasima.

Lokalno stanovništvo ne poznaje položaj pod imenom Alibegovina. Iznad lokaliteta nalazi se tzv. Mahala, dok se čitav predio općenito naziva Hodbina.

Koordinate: 43°13'21.30" N / 17°51'43.31" E

Gradina i Vrtače (Bačevići)

Naselje Bačevići smješteno je na desnoj obali rijeke Neretve, i prostire se istočno i južno od postrojenja Aluminijskog kombinata Mostar. Na mjestu gdje se cesta račva lijevo trasom stare Ćirine pruge i pravo drumskim putem, jedan kraj odvaja se desno asfaltiranim putem prema južnim dijelovima Bačevića. Nešto manje od 1 km ovim pravcem, na samom završetku puta, pristizhe se do istočnog podnožja Gradine. Na povišenom platou brežuljka vidljiva je nasuta prahistorijska gomila, a na sjevernim rubovima neidentificirane kamene formacije. Obilaskom terena nije utvrđen pogodan prilaz vrhu uzvišenja. Usljed nepristupačnosti terena, onemogućen je detaljniji opis lokaliteta.

Plato Gradine uočava se i sa zapadne strane, sa povišenih predjela makadamske ceste koja od Jasenice vodi ka Slipčićima. Sa ove pozicije očituje se još jedna veća prahistorijska kamena gomila, uz koju se paralelno i okomito pruža nekoliko suhozidnih struktura. Sjeverni i južni uzdignuti plato Gradine povezan je nešto nižim sedlom (*Prilog, slika 17*).

Egzaktan položaj lokaliteta Vrtače, na kome su otkrivena dva sarkofaga salonitanskog tipa, nije pronađen. Iz razgovora sa lokalnim stanovništvom doznaje se kako je jedini poznati sarkofag, sa prvobitne lokacije prebačen u Sarajevo. Na lokalitetu je nekada postojao i rimski most te srednjovjekovni stećci, no spomenička je građa razbijena i iskorištena za gradnju improvizirane brane preko potoka Jasenice. Mještani Bačevića navode kako prilikom okopavanja zemljišta u Bačevićima, na širokim predjelima nailaze na zidane grobove i ljudske

---

³³⁷ Kopajući zemljište za sadnju vinove loze, 1959. godine, Gozder je sa radnicima iskopao oko 10 m² kamena koji je pripadao ostacima veće građevine rimskog doba; Zelenika, 1959, 181. Prilikom obilaska terena, privatni posjed preminulog vlasnika nije posjećen. Na zapuštenost lokaliteta ukazala je porodica Sijeran.

kosti, pa je kod stanovništva izražena spoznaja da se na ovom području nekada prostiralo veliko groblje.

Koordinate: 43°15'26.09" N / 17°49'7.17" E (Gradina)

Crkvina, Kuti

Obilaskom terena i razgovorom sa starijim stanovništvom naseljenog mjesta Kuti, lokacija na kojoj su otkriveni ostaci pretpostavljene kasnoantičke crkve nije pronađena. Literarni podaci koji opisuju položaj Crkvina, izrazito su uopćeni i oskudjevaju egzaktnim oznakama i informacijama koje bi ponudile jasan orijentir ili suzile područje potrage.³³⁸ Kuti se prostiru oko 1 km istočno od deponije Uborak u Vrapčićima, sve do zapadnih podnožja vrhova planine Velež (Šljeme, Pločno, Orlinka).

Koordinate: 43°23'31.88" N / 17°54'14.12" E (Kuti)

Crkvina (Mostar – Sutina)

Lokalitet Crkvina u Sutini nalazi se s lijeve strane magistralne ceste Mostar – Sarajevo, na položaju gdje je danas situirano trgovačko preduzeće BINGO. Prema informacijama Atanacković-Salčić³³⁹, objekat kasnoantičke bazilike nalazio se u dvorištu nekadašnje tvornice HEKOM iz Mostara, na čijim temeljima je izgrađen objekat savremenog prodajnog centra. Obilaskom terena, iza trgovačkog kompleksa uočava se nekoliko zaostalih željeznih konstrukcija HEKOM-a, oko kojih se pružaju gomile nabacanog šuta, raskopani dijelovi zemljišta i nekoliko improviziranih nasipa uz rijeku Neretvu. Temelji starokršćanske crkve nisu prepoznati.

Koordinate: cca. 43°21'59.13" N / 17°49'27.02" E

Crkvina (Žitomislići)

Obilaskom terena utvrđeno je kako se lokalitet Crkvina nalazi u okviru aktivnog seoskog pravoslavnog groblja u Žitomislicima, između magistralnog puta M 17 i rijeke Neretve.³⁴⁰ Groblje je sa sjeverozapadne i jugozapadne strane okruženo plantažama vinograda

---

³³⁸ Lokacija je opisana kao „kamenito tlo“ u Kutima. Za spomenike koji su otkriveni u funkciji spolija, nije imenovano mjesto sekundarnog položaja; Atanacković-Salčić, 1988, 292.

³³⁹ Atanacković-Salčić, 1997, 24; Vučić, 2012, 49, fus. 286.

³⁴⁰ Kasnoantička dvojna bazilika i nekropola sa stećcima u Žitomislicima proglašeni su nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine 20. januara 2004. godine. Odluku o proglašenju dobra nacionalnim

poljoprivrednog kombinata „Hercegovina“ (HEPOK) iz Mostara.³⁴¹ Sa istočne strane Crkvine situirano je rimokatoličko groblje od koga je odvojena dugačim zidom orijentacije S-J.³⁴²

Prilikom obilaska položaja uočeni su pojedinačni nedostaci i promjene stanja lokaliteta, te izvjesni elementi koji se ne susreću na predočenom nacrtu iz 1977. godine.³⁴³ Na prostoru između stambenog objekta i velikog dvorišta bazilike nalazi se omanja gomila sačinjena od kamenog građevinskog materijala bazilike, riječnih oblutaka i ulomaka rimskih tegula. Gomila je očigledno nasuta od ostataka koji su vremenom otpadali sa očuvanih temelja, ili izuzetog materijala prilikom iskopavanja i restauracije ruševina. Na gomilu se s južne strane nadovezuje i manji zemljani brijeg, koji prekriva gotovo čitavu dužinu sjevernog zida velikog dvorišta. Nekoliko metara od sjeveroistočnog ugla malog dvorišta crkve, s vanjske je strane smještena još jedna slična gomila nabacanog kamenja. Na više površinskih (restauriranih) dijelova zidina kompleksa primjećuje se „plivanje“ kamenja unutar ležišta ispuna.

Na lokalitetu su primjetni i dijelovi kompleksa koji se ne poklapaju sa planom iz 1977. godine. Kako se uočava na dronskoj fotografiji, objekat bazilike povezan je sa stambenom zgradom preko jednog zida koji dotiče jugoistočni ugao aneksa zgrade na jednoj strani, a sjeverozapadni ćošak četvrtaste prostorije uz baptisterij bazilike na drugoj strani (*Prilog, slika 18*). Temelji ovog zida dosta su niži, ali i nešto širi, od ostalih zidina kompleksa. Vrlo je moguće da se radi o dijelovima koje je Anđelić označio kao „nejasne konture zidova“ sa vanjske, sjeverne strane baptisterija.³⁴⁴ No, iz Anđelićevog opisa i iscrtane putanje pružanja zida, jasno se očituje oblik slova L koji se ne poklapa sa stanjem na terenu.

U kamenoj arheološkoj zbirci Muzeja Hercegovine u Mostaru nalazi se dio arhitektonske građe sa Crkvine, pohranjene u Muzej nakon iskopavanja 1970. – 1973. godine.³⁴⁵

Prema podacima iz literature, lokalitet označen kao Žitomislići 1 situiran je u ravnici na lijevoj obali Neretve, u središtu vinograda HEPOK-a iz Mostara.³⁴⁶ Parcele Kombinata

---

spomenikom vidjeti na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1914
(pristupljeno: 21.09.2018.)

³⁴¹ Anđelić je plantaže vinograda HEPOK-a locirao sa istočne i zapadne strane groblja; Anđelić, 1978a, 293.

³⁴² Prigodom obilaska lokaliteta, posjećen i lokalni pravoslavni Manastir Žitomislići. Seosko pravoslavno groblje i starokršćanska bazilika u zemljišnim se knjigama vode kao vlasništvo manastira.

³⁴³ Anđelić, 1978a, sl. 1.

³⁴⁴ Ibid., 296.

³⁴⁵ Digitalizirane kamene spomenike vidjeti kod: Mulović, 2018, 127 – 172, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 1 – 46.

danas su ograđene i predstavljaju privatno zemljište kome je moguće pristupiti samo uz odgovarajuće dozvole. Lokalitet stoga nije posjećen. Sjeveroistočno od vinograda nalazi se seosko pravoslavno groblje sa lokalitetom starokršćanske bazilike.

Koordinate: 43°12'47.22" N / 17°48'1.01" E (Crkvina) i cca. 43°12'42.75" N / 17°47'48.08" E (Žitomislići 1)

Crkvine (Cim)

Lokalitet Crkvine u Cimu situiran je u ulici III Cimske bojne. Temelji bazilike okruženi su sa svih strana stambenim objektima i danas ne postoji otvoren pristup položaju. Kroz razgovor sa stanovnicima obližnjih kuća doznaje se kako je do nacionalnog spomenika moguće doći samo preko jednog od privatnih posjeda. Uz dozvolu vlasnika porodične kuće, bazilici se pristupilo preko kapijskog ulaza sa sjeverozapadne strane objekta.

Vizuelnim pregledom zidina kasnoantičkog objekta ustanovljeno je kako se na ulazu iz narteksa u protezis nalazi kameni prag u vidu ploče čije su bočne strane povišene za oko 10 cm. Prag je utvrđen i na ulazu iz protezisa u đakonikon, no u ovom se slučaju radi o pravougaonom kamenu kome po sredini i čitavom dužinom teče udubljenje u obliku kanala.³⁴⁷

Kako se primjećuje, zidovi bazilike građeni su po sistemu *opus quadratum*, a ne slojevitog *opus incertum*.³⁴⁸ Sa unutrašnje strane sjeverozapadnog ugla narteksa, parcijalno su očuvani tragovi maltera (*Prilog, slika 19*). Na nekoliko mjesta duž zidina objekta primjećuje se odlomljeno kamenje, čija je koncentracija najveća na predjelu četvrtastog prostora koga zatvara vanjski zid lijeve apside memorije i zapadna strana prostorije uz nju. Gotovo čitava južna strana memorije prekrivena je zemljanim nanosom uz ponešto fragmentiranih arhitektonskih komada koji leže na površini.

S vanjske strane objekta, duž desne i centralne apside bazilike te istočno uz memoriju, teče improvizirana ograda od užeta i kolaca, koja po svoj prilici predstavlja oznaku zemljišta jedne od okolnih kuća. Prema skici iz 1974. godine, na ovom „označenom“ prostoru trebali bi se nalaziti otkriveni srednjovjekovni grobovi.³⁴⁹ S obzirom da se radi o spomeniku pod

---

³⁴⁶ Anđelić, 1978a, 308; Ibid., 1988, 309

³⁴⁷ Anđelić je naveo postojanje ulaza preko kojih su komunicirale ove prostorije, ali ne i egzistenciju pragova; Anđelić, 1976, 185 – 187.

³⁴⁸ Basler i Anđelić ukazivali su na tehniku *opus quadratum*, ali se Vučić opredijelio za *opus incertum*; Basler, 1972, 31; Anđelić, 1980, 257; Vučić, 2012, 131.

³⁴⁹ Plan bazilike i memorije vidjeti kod: Anđelić, 1976.

pijetetom nacionalne baštine, ovakve bi aktivnosti trebalo sukcesivno provjeravati u cilju ispitivanja legalnosti izvijesnih radnji na zaštićenim zonama nalazišta. Da paradoks bude veći, na lokalitetu se nalazi legenda sa informativnim sadržajem i oznakom zaštićenog kulturnog dobra.³⁵⁰

Nakon arheoloških iskopavanja 1966. – 1969. godine, pokretni materijal iz Cima pohranjen je u Muzej Hercegovine u Mostaru. Tokom proteklog rata (1992. – 1995.) izgubljen je veliki postotak nalaza, tako da Muzej danas posjeduje arheološku postavku dosta skromnog kapaciteta.³⁵¹

Koordinate: 43°21'13.84" N / 17°46'29.42" E

Donje Gnojnice (Donje Gnojnice)

Oko 500 m sjeverozapadno i s desne strane puta koji se odvaja od ceste prema Dračevicama, smješten je objekat lokalne džamije u Gnojnicama. U neposrednoj blizini muslimanske bogomolje, nalazi se više stambenih objekata i ograđenih privatnih parcela. Obilaskom terena nije utvrđeno koji su to predjeli na kojima je Radimsky ustanovio ulomke rimske provenijencije.³⁵² Oko 20 m zapadno od džamije i poviše autobusnog stajališta, uz cestu se nalazi nasuti i nivelirani šut sa više ciglenih ulomaka i fragmenata rimskih tegula. Šut je vjerovatno nasut prilikom gradnje ceste u Gnojnicama, pa se sličan materijal može očekivati i ispod asfaltiranih površina.

Izvorište Vrba nalazi se oko 100 m sjeverozapadno od džamije i oko 15 m sjevernije od objekta Osnovne škole Kočine-Masline. Vrelo je prilično zaklonjeno iz vidokruga, pa mu izvjesnu markaciju predstavlja šehidsko spomen-obilježje, smješteno na blagoj uzvisini iznad vrela. Kao što je utvrđeno više od 100 godina unazad, vrelo Vrba ograđeno je rimskim spomenicima koji se očituju na frontalnoj strani konstrukcije.³⁵³ Uz česmu je uzidano i nekoliko kamenih fragmenata sa reljefnim ornamentima, koji su premazani bojama u činu savremenog ljudskog djelovanja. Prepoznatljive motive čine spiralni uvojcji loze, na čije se krajeve nastavlja listovi sa izraženim nervaturama (*Prilog, slika 20*).

---

³⁵⁰ Cimska bazilika proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 20. januara 2004. godine. Odluku o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom vidjeti na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1915 (pristupljeno: 21.09.2018.)

³⁵¹ Digitalizirane kamene spomenike vidjeti kod: Mulović, 2018, 75 – 126, KA – CIM – sl. 1 – 52.

³⁵² Radimsky, 1891, 189.

³⁵³ U literarnim podacima navedeno je kako se radi o reljefnim spomenicima, ali ne i o kakvim motivima je riječ; Radimsky, 1891, 189; Marijan, 1988, 293.

Koordinate: 43°17'37.34" N / 17°51'28.14" E (džamija); 43°17'40.13" N / 17°51'24.71" E
(vrelo Vrba)

Gorica (Buna – Suho Polje) i Kičin (Malo Polje)

Uzvišenja Kičin i Gorica nalaze se oko 2 km jugozapadno od Blagaja, s lijeve strane ceste koja vodi kroz Malo Polje. Kroz razgovor sa mještanima zaseoka Berberović, doznaje se kako su položaji Kičin i Gorica u prethodnom ratu (1992. – 1995.) predstavljali kote oružanih snaga Hrvatskog vijeća obrane (HVO). S tim u vezi, sa lokacija nerijetko odjekuju detonacije zaostalih aktivnih mina. Ne postoji službena obavijest da je područje zvanično deminirano, pa se sugerira izbjegavanje uspona na brežuljke.

Mještani obližnjih zaseoka prepoznaju čak dva tzv. Kičina. Jedan se uzdiže istočno od Gorice i naziva se Hadžajlića Kičin, dok je drugi smješten iza ovoga i nosi naziv Kajgin Kičin. Prema podacima iz literature³⁵⁴, prahistorijska gradina i rimsko naselje nalazili su se na tzv. Hadžajlića Kičinu. Od podnožja Gorice primjećuje se prahistorijska kamena gomila situirana na uzvišenju, uz koju je podignuta metalna rampa sa svrhom signalizacije i preusmjerenja aviona na obližnji aerodrom.

Koordinate: 43°14'21.48" N / 17°51'54.99" E (Gorica) i 43°14'21.72" N / 17°52'21.82" E
(Kičin)

Gradina (Malo Polje)

Lokalitet Gradina smješten je na povišenom grebenu istočno od Malog Polja i iznad izvora rijeke Bunice.³⁵⁵ Prilikom obilaska terena, posjećeno je vrelo rijeke Bunice do koga vodi kozja staza uz jugozapadno podnožje Gradine. Uspon do položaja nekadašnjeg rimskog utvrđenja izrazito je nepristupačan, stoga lokalitet nije posjećen.

Koordinate: 43°12'58.29" N / 17°53'38.45" E

Gradina (Podgorani)

Lokalitet Gradina nalazi se na istoimenom brdu koje nadvisuje Podgorane sa sjeverne strane. Zapadno je uzvišenje tzv. Kljenove Drage, dok se istočno pružaju brda Badnjena Draga i Osojnica. U južnom podnožju Gradine nalazi se mahala koju lokalno stanovništvo naziva Mejdan. Izgled brda Gradina podsjeća na oblik vodenog talasa, čiji vrh nema odlike

---

³⁵⁴ Radimsky, 1891, 176, sl. 18.

³⁵⁵ Ibid., 180.

terena uobičajenih gradinskih naselja (*Prilog, slika 21*). Odsustvo ravnog terena u vidu platoa, čini sasvim očekivanim smještaj arhitektonskih formacija na samoj polovici uzvišenja, do kojih se dolazi putanjom strme kozje staze.

Ostaci arhitektonskih struktura rimske utvrde znatno su prezidani krečom i pržinom. Ovu okolnost potvrdio je mještatin Mujo Šunje, ukazujući da se radi o savremenim radovima u cilju spriječavanja urušavanja zidina niz padine Gradine. Uz zidove utvrde nalaze se ostaci suhozidnih građevina kojih ima i u nižim nivoima. Pri jugozapadnom podnožju prepoznaje se nekoliko čitavih te mnoštvo fragmentiranih stećaka, koji bi mogli ukazivati na položaj srednjovjekovnog kamenoloma.³⁵⁶ U razgovoru sa stanovnicima Mejdana doznaje se kako se pri kopanju zemljišta podno Gradine posvuda nailazi na čitave ostatke ljudskih skeleta.

Koordinate: 43°28'22.21" N / 17°52'57.19" E

Grčine (Potoci)

Zaseok Grčine nalazi se uz tzv. Potočko raskršće, na oko 900 m udaljenosti od glavne magistralne ceste i s lijeve strane puta koji vodi do Rujišta. Istoimeni lokalitet situiran je u ravnici, na desnoj obali potoka koga lokalno stanovništvo naziva Sušica (nekadašnji Potok). Kao užu markaciju položaja mještani koriste naziv Gunjinovac. Obilaskom terena uočeni su pojedinačni komadi kamena koje, usljed utonulosti u zemlju, nije bilo moguće detaljnije opisati. Nije prepoznata izrazitija koncentracija arhitektonskih ostataka nekadašnjih rimskih građevina.

Spomenik perzijskom božanstvu Mitri koji je otkriven u Grčinama, izložen je u antičkom odjelu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine i dio je stalne postavke.

Koordinate: 43°25'14.08" N / 17°52'48.77" E

Hodbina 1

Lokalitet se nalazi s lijeve strane ceste Mostar – Stolac, uz raskrnicu na kojoj se odvaja put prema Domanovićima. Situiran je unutar vinograda maslinika i iza objekta Ispitnog laboratorija za kontrolu kvalitete poljoprivredno-prehrambenih proizvoda, duhana i duhanskih proizvoda, na adresi Buna bb (88202 Buna).³⁵⁷ Pristup položaju nije omogućen.

---

³⁵⁶ Prema Oreču, ispod Gradine nalazio se kamenolom srednjovjekovnih stećaka, u kome je jedan zaostao; Oreč, 1988, 298.

³⁵⁷ Odijeljenje za agrohemijska ispitivanja.

Koordinate: 43°14'31.95" N / 17°50'40.66" E i 43°14'34.40" N / 17°50'49.04" E (položaj žarovišta na dvije parcele, prema oznakama sa skice iz 1891. godine³⁵⁸)

Hodbina 2

Lokalitet se nalazi na raskršću, odnosno unutar oštrog ugla koga tvore cesta Mostar – Stolac i put prema Domanovićima. U vlasništvu je porodice Bovan iz Hodbine. Sjeverozapadno uz porodičnu kuću, na mjestu gdje je Radimsky označio položaj grobova na skici³⁵⁹, danas se nalazi privatni vrt u kome su posađena stabla šipaka. Vlasnici kuće ne poznaju nikakve podatke o pronalasku grobova na tom mjestu, niti su se lično susretali sa istima prilikom kopanja zamljišta za sadnju.

Koordinate: 43°14'29.59" N / 17°50'36.61" E

Kosorska ćuprija (Kosor)

Kosorska ćuprija na rijeci Buni srušena je. Od nekadašnjeg rimskog mosta očuvano je samo jedno okno uz desnu obalu Bune (*Prilog, slika 22*). Sudeći po širini rijeke na tom mjestu, a prema slici iz 1891. godine³⁶⁰, tok joj je vremenom dosta sužen. Prema nagibu ostatka mosta, koji se uspinje prema cesti uz desnu obalu rijeke, preostala arhitektura predstavljala je jedno od središnjih okana. Ostaci konstrukcije vidljivi su sa suprotne obale, gdje je smješten savremeni kompleks odmarališta LAKS.

Koordinate: 43°14'46.00" N / 17°51'27.98" E

Kosorska glavica (Kosor)

Obilaskom područja Kosorske glavice, položaj na kome su otkriveni temelji rimskih zgrada³⁶¹ nije pronađen. Po okolnom terenu viđa se mnoštvo rasutog kamenja koje možda potječe sa nekadašnje prahistorijske gomile i rimskih arhitektonskih sklopova. Na padinama prema rijeci Buni nikla je množina savremenih kuća čije su parcele ograđene, a pristup onemogućen. Lokalno stanovništvo nije upoznato sa egzistencijom podora antičkih objekata.

Koordinate: cca. 43°15'19.90" N / 17°52'23.67" E (Kosorska glavica)

---

³⁵⁸ Radimsky, 1891, 164, sl. 4.

³⁵⁹ Ibid., sl. 1.

³⁶⁰ Ibid., 173 – 174, sl. 16.

³⁶¹ Radimsky, 1891, 180 – 181; Basler, 1988, 300.

Kratine (Humilišani)

Obilaskom područja zaseoka Kratine u Humilišanima, doznaje se kako je ispravan naziv markacije položaja lokaliteta, koji je zapisala Atanacković-Salčić³⁶², zapravo Dabčevina ili Dabiča njive, a ne Dabičevina. Ipak, na ovom potezu nema prepoznatljivih ostataka kasnoantičke bazilike. Obilazak je proširen na neposrednu okolicu, gdje se u susjednim Bošnjacima doznalo kako je kod naroda izražena spoznaja o postojanju stare crkve na tom mjestu.

U kooperaciji sa mještanima pronađen je položaj srednjovjekovne nekropole sa ukupno 12 potvrđenih stećaka.³⁶³ Lokalitet je situiran oko 120 m jugozapadno od kapije Vodovoda Bošnjaci i s lijeve strane makadamskog puta. Radi se privatnoj parceli situiranoj desno od izvorišta Bošnjaci i u podnožju tzv. Bazena. Čitavo područje pripada Potocima. Prema pričanju stanovnika okolnih kuća, lokalitet pretpostavljene kasnoantičke crkve nalazio se na području južno od stećaka. Jugozapadno uz nekropolu, na blagoj uzvisini, smještena je nasuta kamena gomila s ponešto ulomaka rimskih tegula (*Prilog, slika 23*). Kameni fragmenti viđaju se i u improviziranim ogradama, te su rasuti puvuda na terenu. Živući član porodice Vujičić³⁶⁴, na čijem su posjedu otkriveni ostaci bazilike, trenutno ne boravi u Bošnjacima, pa su onemogućena znatnija saznanja o tačnoj poziciji lokaliteta.

Koordinate: 43°25'3.74" N / 17°53'33.51 E

Kruševo

Područje Kruševa danas je podijeljeno na 5 sela: Podgorje, Selišta, Čule, Sretnice i Krivodol. Sudeći po markaciji koju je zapisao Fiala³⁶⁵, tj. „južni kraj Mostarskog blata“, lokalitet bi se tražio nalaziti ili u Podgorju ili Čulama. Fialinom opisu nedostaju uže markacije mjesta, poput hedoloških informacija, toponima, imena parcela ili tada živućih mještana na čijem je zemljištu pronađen fragment rimske posude. Osim toga, radi se o usamljenom brončanom ulomku, a ne značajnijim arhitektonskim formacijama, koji je mogao biti pronađen na bilo kojem mjestu ovog šireg prostora.

---

³⁶² Atanacković-Salčić, 1988, 300.

³⁶³ Atanacković-Salčić zapisala je kako se neposredno uz crkvu nalazi manja nekropola stećaka, a u blizini vrelo Potoka. Najvjerojatnije se radi o lokalitetu koji je u Arheološkom leksikonu BiH naveden pod nazivom Crkvina (Potoci); Atanacković-Salčić, 1997, 27; Anđelić, 1988, 292.

³⁶⁴ Kamena arhitektonska plastika starokršćanske crkve otkrivena je prilikom gradnje stambene kuće na posjedu Milenka i Ljube Vujičića; Više: Atanacković-Salčić, 1997, 27, fus. 7.

³⁶⁵ Fiala, 1895, 370.

Kuparica (Pijesci)

Pijesci su naseljeno mjesto koje se nalazi oko 7 km jugozapadno od naselja Buna, pravcem ceste koja od Hodbine vodi prema Domanovićima. Lokalno stanovništvo ne poznaje lokaciju imena Kuparica, niti značajnu koncentraciju ulomaka opekarskih proizvoda koji bi se tradicijski vezali za egzistenciju rimske ciglane. Osim toga, opisu lokaliteta³⁶⁶ nedostaju uže markacije koje bi suzile područje potrage. Lokalitet nije pronađen.

Koordinate: cca. 43°11'13.00" N / 17°48'39.46" E (Pijesci)

Mala Gradina i Slipčići (Slipčići)

Lokalitet Mala gradina situiran je na povišenom platou brežuljka Gradina koji se pruža duž jugoistočnih rubova Slipčića i iznad desne obale rijeke Neretve. Do naseljenog mjesta vodi stara njemačka makadamska cesta iz pravca Jasenice, koju lokalno stanovništvo naziva Njemačka. Na širokim predjelima područja viđaju se ostaci građevina rađenih u suhozidu, te množina nasutih kamenih gomila. Od tzv. Mejdana u središtu Slipčića, okrajak ceste vodi jugoistočno do podnožja Gradine, gdje se s desne strane odvaja makadamski put koji se uspinje ka položaju nekadašnjeg prahistorijskog i rimskog naselja.

Prema saznanjima, u poteklom ratu (1992. – 1995.) na ovom se mjestu nalazio bunker Hrvatskog vijeća obrane. Usljed neinformiranosti o sigurnosti terena na kome je pozicioniran lokalitet, područje nije posjećeno.

Duž istočnog podnožja Gradine teče stara Ćirina pruga (rekonstruirana u biciklističku stazu) po kojoj se viđa mnoštvo keramičkih ulomaka rimske provenijencije. U podnožju utvrde nalazi se i prirodni fenomen na rijeci Neretvi – tzv. Bunski kanali.

Koordinate: 43°14'20.71" N / 17°49'30.89" E (Gradina)

Mukoš (Mukoš)

Lokalitet Mukoš-han nalazi se u uglu koga tvore glavna magistralna M 17 i cesta koja skreće jugoistočno prema Blagaju (M 6.1). U posljednjih nekoliko godina, na ovom je području podignut niz poslovnih objekata, koji predstavljaju dijelove tzv. industrijske zone grada Mostara.

S lijeve strane magistralne ceste i prekoputa prodajnog centra FIS, uočavaju su zidane strukture od nepravilnih manjih i većih komada kamena bez reda i slojeva koji su vezani krečnim malterom (*Prilog, slika 24*). Očuvani zidovi, u visini od oko 0,50 m, pružaju se

---

³⁶⁶ Radimsky, 1895, 218; Paškvalin, 1988, 301.

paraleno i okomito na magistralnu cestu, tako da im ostaci tvore oblik slova L. U unutrašnjem dvorištu, posvuda je razbacana množina kamenih fragmenata koji leže među gomilama šuta i otpada.

Kroz razgovor sa lokalnim stanovništvom doznaje se kako je na ovom položaju nekada postojao i osmanski han, čiji se spomen očigledno zadržao u samom nazivu lokaliteta. Koordinate: 43°18'18.83" N / 17°49'56.24" E

Negočine (Buna)

Iako je u ranijoj literaturi označen dosta veći predio na kome su pronađeni rimski ostaci u Negočinama, terenskim obilaskom utvrđena je samo srednjovjekovna nekropola sa stećcima.³⁶⁷ Osam stećaka situirano je unutar lokalnog pravoslavnog groblja, s lijeve strane ceste koja vodi prema Stocu i oko 400 m od raskrsnice prema Domanovićima.³⁶⁸ Kroz razgovor sa lokalnim stanovništvom doznaje se kako položaj danas nema naziv Negočine, nego se prepoznaje u širem kontekstu kao Hodbina. Pravoslavno groblje nosi naziv Glavaševo i Bovanovo, prema porodicama čiji se članovi u njemu pokopavaju.

Vizuelnim pregledom unutrašnjosti groblja utvrđen je jedan kameni odlomak koji se prema materijalu i površinskoj obradi potpuno razlikuje od postojećih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u groblju. Vrlo je moguće da se radi o arhitektonskom komadu koji je bio dijelom konstrukcije izvijesnog objekta iz ranijih epoha. Blago utonuo fragment evidentiran je uz sjeverozapadnu ogradu groblja i dimenzije su mu: dužina 65 cm, širina 40 – 48 cm (usljed oštećenja), a najveća izmjerena debljina 10 cm.

Osim ovoga, u središtu groblja ustanovljen je i jedan prevrnuti kameni spomenik (dužina 145 cm) koji podsjeća na neku vrstu spolije ili čak poklopca sanduka (*Prilog, slika 25*). Jako je oštećen i utonuo u zemlju. Dužinom prednje strane ukrašen je reljefnim arhitektonskim motivom koga čini 14 kvadrata podijeljenih u dva reda po sedam. Na krajevima koji vire iz zemlje nalaze se tri masivna polukružna izbočenja. Predstavlja zanimljiv kuriozitet, s obzirom da se prema formi, materijalu i ukrasima ne uklapa niti u uobičajene srednjovjekovne uzore.

Vizuelni terenski pregled i satelitska snimka zemljine površine ukazuju da se na predjelu od pravoslavnog groblja do lokaliteta Hodbina 1 na sjeverozapadu pruža dugačka plodna ravnica čije je zemljiše podjeljeno na parcele i pošteđeno savremene infrastrukture.

---

³⁶⁷ Radimsky, 1891, 171 i 190 – 192.

³⁶⁸ Lokalitet je u Arheološkom leksikonu BiH zabilježen pod nazivom Hodbina 3; Zelenika, 1988, 299.

Može se zaključiti kako se radi o području koje je pružalo pogodne uslove za život uz lijevu obalu Bunice, pa bi se u njegovim granicama mogli očekivati i značajni ostaci naseobinske kulture.

Koordinate: 43°14'19.60" N / 17°50'48.62" E (groblje)

Novi (Miljkovići)

Lokalitet Novi ili Grad nije pronađen. Sjeverno i sjeveroistočno od naseljenih predjela Miljkovića uzdiže se nekoliko brdovitih uzvišenja koji bi mogli predstavljati potencijalne položaje rimske utvrde. Kroz razgovor sa lokalnim stanovništvom doznaje se kako su predjeli prilično nepristupačni, te nemaju utvrđene rute sa putnim markacijama. Također, oko 1 km istočno od glavne ceste nalazi se istaknuti brežuljak sa ostacima austrougarskih građevina, no ovaj lokalitet izlazi iz službenih okvira Miljkovića.

Oko 2 km sjeveroistočno od Miljkovića, uz cestovno proširenje s desne strane puta prema Mostaru, nalazi se kameniti brijeg sa ostacima suhozidnih građevina. Uz jugozapadno podnožje ističe se manji zemljani nasip u kome je mnoštvo ciglenih ulomaka, crijepova i keramike. Prema satelitskom snimku zemljine površine, lokacija ne pripada Miljkovićima nego sjeverozapadnom rubu Rodoča.

Koordinate: 43°19'24.02" N / 17°47'42.28" E (položaj uz sjeverozapadni rub Rodoča)

Orah (Blagaj – Orah)

Zaseok Berberović (Orah) nalazi se oko 1 km jugozapadno od Blagaja, s lijeve strane ceste koja prolazi kroz Malo Polje i nasuprot aktivnog muslimanskog harema. Pruža se u pravcu sjeveroistok-jugozapad, s obje strane seoske ceste u dužini od oko 300 m. Na području Oraha posvuda se nailazi na mnoštvo kamenog građevinskog materijala rimskog porijekla, čiji je najveći postotak ugrađen u okolne kuće, ograde, štale i druge građevine. Vizuelnim pregledom terena uočava se množina ulomaka rimske opeke, tegula i keramike koja je razbacana po širokim predjelima, naročito uz zidine objekata.

Lokalno stanovništvo, čiji najveći broj nosi prezime jednako imenu mjesta Berberović, smatra kako je nužno raditi na promociji kulturnohistorijskih tekovina svakog pojedinačnog mjesta, što se može postići upravo u saradnji sa mjesnim zajednicama. Ovaj momentum predstavlja jednu od napomena ovog rada, jer su mještani naselja obično najbolji svjedoci i promotori svojih boravišnih područja i manifestacija koje ih proslavljaju.

Stanovnici Berberovića nazočili su i izvjesnim nelegalnim aktima na ovom prostoru, kada su pod izlikom istraživačkih radova vršena pretraživanja, kopanja i prikupljanja

materijala od strane samoprozvanih stručnjaka. Radi se pojavi koja je utvrđena na još nekoliko arheoloških lokaliteta sa područja Blagaja i izaziva negativan stav kako od strane nauke tako i lokalne populacije. Pored destrukcije arheološkog nasljeđa, ovakvi pothvati za posljedicu imaju i zatvorenost zajednice te odsustvo saradnje.

Koordinate: 43°14'59.29" N / 17°52'34.59 E

Podvornice (Gornja Jasenica)

Područje Gornja Jasenica pruža se od rimokatoličkog groblja do lokalne katoličke crkve, s obje strane ceste koja od Rodoča vodi prema Bačevićima. Lokalitet na kome su otkriveni temelji rimske građevine u Gornjoj Jasenici nije pronađen. Stanovnici naselja ne poznaju naziv Podvornice, niti markantne starije zidane konstrukcije koje bi upućivale na položaj rimskog nalazišta. Posljedica neuspjelog pronalaska mogla bi se objasniti kroz nekoliko uobičajenih pojava koje se javljaju prilikom terenskih obilazaka: lokalitet je zaveden pod nazivom koji nema lokalnu tradiciju ili imenuje izvjesni topografski fenomen bez detaljnih objašnjenja; arheološki ostaci su uništeni, sekundarno iskorišteni ili preslojeni savremenim objektima; lokacija je udaljena od naseljenih područja ili se nalazi na nepristupačnom terenu.

Koordinate: cca. 43°17'9.22 N / 17°48'9.85" E (Gornja Jasenica)

Stjepangrad i Mali grad (Blagaj)

Ušpon do blagajske utvrde Stjepangrad vodi od sjevernog podnožja, putem stare konjske staze u dužini od oko 850 m (cca. 15 minuta hoda). Tvrđavi je moguće pristupiti i iz pravca južnog podnožja, od lokalnog Eko-centra Blagaj i putem tzv. Via ferrate (Vulin potok), no ovaj smjer predstavlja planinarsku rutu koja zahtjeva neophodnu osiguravajuću i zaštitnu opremu za prelazak preko stjenovitih odsjeka kanjona.

Lokalitet Stjepangrad predstavlja značajan spomenik kulturne baštine, s još uvijek stojećim i dobro očuvanim zidinama koje potječu iz više vremenskih epoha.³⁶⁹ Obilaskom unutrašnjosti Grada, kako ga naziva lokalno stanovništvo, utvrđeni su očevitni nedostaci i urušeni dijelovi zidova koji su nastali kao posljedica historijskih prenamjena i prodora različitih osvajača, ali i egzistencije kompleksa kroz vijekove, te klimatskih i ljudskih faktora.

---

³⁶⁹ Stari grad Blagaj (Stjepan-grad) proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 6. decembra 2003. godine. Odluku o proglašenju dobra nacionalnim spomenikom vidjeti na: http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1863 (pristupljeno: 21.09.2018.)

Najjača koncentracija odronjenih dijelova primjetna je na predjelu južne polovice kvadratne građevine sa kružnom cisternom u središtu dvorišta.

Na pojedinim sektorima u unutrašnosti kompleksa nalaze se vidljive depresije tla, koje dopiru gotovo do temelja prvobitne građevine. Na predjelu sjevernog zida utvrde, ulegnuće tla dozvoljava pregled tehnika zidanja, gdje se u horizontalnom slijedu ističe *opus incertum*, a na manjim površinama i *opus spicatum*. Mnoštvo ulomaka većih i manjih komada rimskih crijepova nalazi se u ispunama (fugama) ili djelomično viri iz konstrukcija zidina (*Prilog, slika 26*). Po čitavoj površini Stjepangrada rasuta je značajna koncentracija rimskih tegula i kamenog građevinskog materijala.

Oko 800 m istočno od ulaza u utvrdu Stjepangrad, putem kozje staze označene planinarskim markacijama, stiže se do lokaliteta Mali grad. Položaju je moguće pristupiti i sa sjeveroistočne strane, usponom od makadamskog puta u podnožju. Pri zapadnom usjeku uzvišenja, u uskom je sedlu pozicionirana stjenovita barijera tzv. planinarskog sektora Rebro.

Na zapadnoj strani strme litice danas se nalaze ostaci prizemlja pravougaonog objekta, a na istočnoj dijelovi sjeverozapadnog ugla tornja u visini od oko 6 m (*Prilog, slika 27*). Oko 1 m od tla, u zidanoj konstrukciji tornja, očituje se tehnika *opus spicatum*. Ovaj sistem gradnje primjetan je i na izvjesnim dijelovima pravougaone građevine, no u znatno manjem obimu.

Pogled sa uzvišenja Malog grada odaje značajnu preglednost područja u krugu od 360°, i to na predjele ravnica, kanjona i samog Stjepangrada, što ukazuje na povoljan i značajan položaj fortifikacije koja je štitila pristup Blagaju. Kroz razgovor sa lokalnim stanovništvom doznaje se i legenda koja Mali grad opisuje kao kulu stražaru koju ju vojvoda Stjepan Vukčić Kosača izgradio za svoga sina.

Koordinate: 43°15'35.55" N / 17°54'9.78" E (Stjepangrad) i 43°15'27.17" N / 17°54'43.15" E (Mali grad)

Suho Polje (Buna)

Položaj lokaliteta nije pronađen. Mještani naselja ne poznaju fizičke ostatke temelja rimske četverougaone zgrade. Na pretpostavljenoj lokaciji (prema nacrtu iz 1891. godine³⁷⁰) nalazi se nekoliko razdijeljenih parcela na kojima se vrši okopavanje zemljišta za sadnju, a sa istočne strane makadamske ceste i niz novoizgrađenih objekata za stanovanje. Osnovom

---

³⁷⁰ Radimsky, 1891, sl. 1.

literarnih podataka³⁷¹, lokalitet bi se trebao nalaziti nasuprot brežuljka Gorica, na lijevoj obali rijeke Bune i s desne strane ceste koja vodi kroz Malo Polje.

Koordinate: cca. 43°14'42.94" N / 17°51'42.90" E

Vrba (Potoci)

Zaseok Vrba pruža se u dužini od oko 1 km, s obje strane puta koji vodi od magistralne ceste Mostar – Sarajevo do lokalne džamije Potoci. Terenskim obilaskom područja, lokalitet na kome su otkriveni istočnogotski ukopi u sarkofazima, nije pronađen. Prema poznatim informacijama³⁷², sarkofazi se danas ne nalaze *in situ*, a pronalazak njihovog izvornog položaja prijeći odsustvo markacija i informativnih tabli sa oznakom arheološkog nalazišta. Mještani zaseoka nisu upoznati sa činjenicom o otkriću spomenika, niti poznaju egzaktan položaj lokaliteta.

Obilaskom okolnog područja, oko 50 m sjeveroistočno od središta Vrbe, u ulici Meke i na tzv. zemlji bega Đikića, prepoznaje se zidana konstrukcija od većih kamenih oblutaka bez upotrebe veziva. Zid se pruža uz desnu stranu potoka, u visini od oko 1,5 m i u pravcu istok-zapad. Kroz razgovor sa stanovnicima obližnjih kuća, doznaje se kako se zid nastavlja u pravcu istoka za oko 15 m, te je otkriven prilikom odrona zemljišta na tom položaju.

Koordinate: cca. 43°24'45.07" N / 17°52'47.47" E (Vrba) i 43°24'47.85" N / 17°52'50.72" E (ostaci zida u ulici Meke)

Vukodol (Mostar – Vukodol)

Obilaskom terena i razgovorom sa starijim stanovnicima naselja Vukodol, lokalitet na kome su pronađene kamene rimske urne nije pronađen. Predio Vukodola djelomično prekriva aktivno rimokatoličko groblje Masline (osnovano 1989. godine), dok je u jugozapadnom uglu predgrađa smještena graditeljska cjelina stare Biskupske rezidencije. Vrlo je moguće da je lokalitet preslojen savremenim grobljanskim cjelinama, stambenim kućama ili pak dijelom ceste koja prolazi kroz naselje na putu iz Mostara u Ljubuški.

Okomito na nekadašnji Kavazbašin sokak danas teče ulica Augusta Šenoa. Zahumska ulica pruža se od Katedrale Marije Majke Crkve do račvanja za ulice Franjevačka i Fra Ambre Miletića. Na ovim predjelima danas se nalazi niz stambenih i poslovnih objekata koji prekrivaju dužinu lijeve i desne strane ulice. Nisu poznati tačni položaji nekadašnjih otkrića.

---

³⁷¹ Radimsky, 1891, 174; Basler, 1988, 306.

³⁷² Prema podacima Radimskog, sarkofazi su po otkriću prebačeni i deponirani u tadašnju žandarsku kasarnu u Potocima; Radimsky, 1890, 338.

Koordinate: cca. 43°19'58.11" N / 17°47'47.79" E (Vukodol); 43°20'12.92" N / 17°47'53" E (Kavazbašin sokak) i 43°20'15.67" N / 17°48'8.89" E (Zahumska ulica)

XI. KATALOG

1. GRČINE – POTOCI, MOSTAR

ILJug I, 112 = *AE* 1906, 0184 = *CIMRM* 1892.

E HD-022124 = EDCS-30200394

Literatura: Patsch, 1904, 34 – 38, sl. 4; Imamović, 1977, 452 – 453, br. 237; Šačić, 2011, 137 – 139, br. 28; *Ibid.*, 2014, 272 – 274, fig. 6; Marić, 2015, 211 – 212 i 290, Tbl. 25, sl. 2.

Dimenzije spomenika: Visina: 82,5 cm; Širina: 78 cm; Debljina: 16,3 cm

Veličina slova: /

Datacija: 301. – 400. god.n.e.

DEOS / O LI INVICTO METRI / AVR MAXIMINVS / FLAVI MARCELLINVS / FLAVI
MARCELLVS

*Deo S/oli Invicto / Met(h)ri / Aur(elius) Maximinus / Flavi(us) Marcellinus / Flavi(us)
Marcellus*

Uzvišenom svijetlom, napobjedivom Mitri, Aurelije Maksimin, Flavije Marcelin, Flavije
Marcel

Graffito: RVMANUS / MARCIANUS ... IV ... P[-]N[--] II, FICUS X

Ruman / Marcianus ... IV ... P[i]n[us] II, ficus X

Ruman (ili Roman), Markian ... četiri ... bor dva... smokva, deset

PRAENOMEN	NOMEN	COGNOMEN	INFORMACIJA
/	<i>Aurelius</i>	<i>Maximinus</i>	/
/	<i>Flavius</i>	<i>Marcellinus</i>	/
/	<i>Flavius</i>	<i>Marcellus</i>	/

Analiza natpisa:

Votivna ploča od kamena vapnenca, predstavlja izrazit primjerak kasnoantičke provincijalne epigrafije koji se ne uklapa u klasične forme posvetnih ara. Sudeći po 3,5 cm dubokom udubljenju na donjoj strani ploče, spomenik je počivao na kamenoj osnovi. Prednja strana podijeljena je na tri polja, preko kojih je u jednom redu i pri vrhu usječena zavjetna formula. Središnje polje ukrašeno je s gornje strane trbušastom posudom iz čijeg grla izlazi snop parotina, a lijevo i desno po jedna brazda koja se valovito spušta u pokrajnja polja. Asimetrično su preko vaze uklesana imena trojice dedikanata, a iznad donjeg ruba polja i dvije paralelne linije.³⁷³

Posebnost spomenika prepoznaje se u pojavnosti nepravilnog oblika imena božanstva Mitre – METERI – što sugerira lokalnu verziju koja je specifikum za dolinu Neretve. Jednako koncipirana zavjetna formula navedena je i na reljefu iz Konjica.³⁷⁴ Kompleksnost je izražena i kroz pojavu graffita na panelu, koji je djelo dvije različite osobe: jedna je nesigurno uklesala ime *Ruman*, dok je druga dosta vješto i sa šiljastim oruđem urezala *Marcianus....IV...p]in[us] II, ficus X*. Sudeći po riječima *pinus* (bor) i *ficus* (smokva), namjena graffita bila je votivnog karaktera, a ne destruktivnog. Ruman i Marsian³⁷⁵ vjerovatno su 4 bora i 10 smokava smatrali manirom žrtvenog rituala za Mitru. Drvo smokve predstavlja priličnu rijetkost na Mitrinim spomenicima, i u ovom je slučaju povezano sa legendom o rođenju perzijskog božanstva.³⁷⁶ Figuralni prikaz suda na panelu interpretira se kao simbol vode, koja je kao jedan od 4 elementa imala izrazito značenje u mitraičkom vjerovanju i ritualu.³⁷⁷

Gentilicij dedikanata ploče iz Potoka (*Flavii*) ukazuje na njihovu pripadnost dinastiji Flavijevaca, osnovanih od strane Konstancija Klora (293. – 306.) i Konstantina Velikog (306. – 377.).³⁷⁸ Natpis nema standardnu imensku formu, jer na njemu nije naveden *praenomen*. Patsch je osnovom gentilnih imena pretpostavio da se kult Mitre štovao u Potocima već u 4.

---

³⁷³ Patsch, 1904, 34 – 35.

³⁷⁴ *CIL* III, 14617 = *CIMRM* 1896; fig. 490 u. 491. O Mitrasovim spomenicima iz Konjica i Lisičića vidjeti; Marić, 2012, 35 – 38.

³⁷⁵ Imena autora graffita dosta su rijetka za prostor Bosne i Hercegovine. Sudeći po njihovom orijentalnom porijeklu, vjerovatno su pripadala oslobođenicima; Šaćić, 2011, 139.

³⁷⁶ Drvo smokve raslo je duž rijeke u kojoj se iz stijene rodio Mitra. Prema mitologiji, Mitra se krio u drvetu smokve gdje je jeo njegove plodove, a lišće koristio kao odjeću; *Ibid.*, 2014, 274, fus. 31.

³⁷⁷ Vodu personificiraju brazde koje izlaze iz posude; Patsch, 1904, 37.

³⁷⁸ Onomastički elementi, poput skraćenog gentilicija i nedostatka praenomena također ukazuju na kasnoantičke flavijeve; Gabričević, 1987, 188.

stoljeću.³⁷⁹ Međutim, Marić ukazuje kako je ovom gentiliciju svakako trebalo izvjesno vrijeme da se proširi rimskom državom, pa je realnije pomišljati da je do podizanja spomenika došlo sredinom, ili čak u drugoj polovini 4. stoljeća.³⁸⁰

Sudeći po provincijskoj izradi ploče i poznavanju imena božanstva u izobličenoj formi, zavještači (*Maximinus*, *Marcellinus* i *Marcellus*) nisu pripadali uglednim socijalnim strukturama.³⁸¹ Vrlo je moguće da je po njihovom odlasku došlo do klesanja graffita, čiji autori pokazuju minimalnu jezičku naobrazbu, ali ipak pismenost nižih slojeva u kasnoantičkom dobu. Nijedan dedikant nema prezime koje bi ukazivalo na njegovo istočnjačko porijeklo, što navodi na pomisao da je ovo božanstvo poštovano i od strane neorijentalnih stanovnika, naročito u nižim društvenim slojevima.

2. GRČINE – POTOCI, MOSTAR

ILJug III, 1742 = *AE* 1906, 0185

E HD-022127 = EDCS-10100712

Literatura: Patsch, 1904, 38 – 39, sl. 7; Imamović, 1977, 384 – 385, br. 130; Šaćić, 2011, 139 – 140, br. 29.

Dimenzije spomenika: Visina: (46,5) cm; Širina: (22) cm; Debljina: (23) cm

Veličina slova: 3 cm

Datacija: 101. – 300. god.n.e.

DEAE • IVNO / NI • SANCTA / ARAMPOSV / IT • IVNIA /⁵ VARENA

Deae Iuno/ni sancta(e) aram posu/it Iunia /⁵ Varena

Božici Junoni svetoj, oltar postavi Junia Varena

---

³⁷⁹ Patsch, 1904, 36.

³⁸⁰ Marić, 2015, 211 – 212.

³⁸¹ Sasvim je evidentno da spomenik nije izrađen u klesarskoj radionici, nego je djelo amatera. Sačić ipak smatra da su dedikanti pripadali gornjoj klasi društva, samo su vjerovatno ostali kratak period u dolini Neretve; Sačić, 2014, 274; Marić, 2015, 212.

PRAENOMEN	NOMEN	COGNOMEN	INFORMACIJA
/	<i>Iunia</i>	<i>Varena</i>	/

Žrtvenik od bijelog vapnenca na čijoj je stražnjoj strani usječena zavjetna formula u pet redova.³⁸² Slova natpisa klesana su dosta sirovo između paralelnih, ponešto izlizanih crta. Spomenik je ipak nastao u profesionalnoj radionici i njegova je izrada bila prilično skupocjena, što se razaznaje po obliku slova. Dedikant je žena imena *Iunia Varena*³⁸³, što nije neobična pojava jer je Junona bila zaštitnica žena, porodice, braka i porođaja, a s Jupiterom i Minervom pokroviteljica Rima i rimske države.³⁸⁴ Stoga se ova votivna ara svrstava u red spomenika koji dokazuju izvjesnu socijalnu i ekonomsku samostalnost žena u antici.

Po identifikaciji spomenika, početkom 20. stoljeća, Patsch je ustanovio da nedostatak tragova utjecaja atmosferilija sugerira izvorni položaj are u pokrivenom prostoru. Iz ovoga bi se dalo naslutiti da se radilo o kulturnom mjestu rimske božice. Baza je kasnije sekundarno iskorištena za gradnju savremenog stambenog objekta, pri čemu su odlomljeni dijelovi donjeg i gornjeg korniča.³⁸⁵

Prema dosadašnjem stepenu otkrića, Junona se na području Bosne i Hercegovine štovala u kulturnoj zajednici sa Jupiterom i Minervom (kapitolijska trijada). Spomenik iz Potoka predstavlja jedan od samo dva primjerka njenog samostalnog kulta.³⁸⁶ Sačić je ovaj žrtvenik pridružila redu značajnih svjedočanstva čije bi se prisustvo moglo povezati sa postojanjem municipija na teritoriji Naresa.³⁸⁷ Ne samo da se radi o jedinstvenom primjerku kulturne adoracije, nego je riječ o božanstvu koje se nalazi u samom vrhu rimskog penteona. Njihovo prisustvo najčešće pretpostavlja postojanje organizovane upravno-administrativne kreacije.

³⁸² Imamović, 1977, 384 – 385, br. 130.

³⁸³ Genitivni nomen *Iunia* se izrazito rijetko javlja na prostoru Zapadnog Balkana. Sudeći po njegovom italjskom porijeklu, radi se o doseljeniku u ove krajeve; Šašel, 1978, 225.

³⁸⁴ Više: Imamović, 1977, 140 – 141.

³⁸⁵ Patsch, 1904, 38 – 39, sl. 7.

³⁸⁶ Drugi spomenik pronađen je u Življanovićima kod Rogatice (*CIL* III, 14616).

³⁸⁷ Sačić, 2012, 105 – 106.

XII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

„Spomenici čovječanstva su protesti protiv ništavila nakon smrti, kao što su i statue i natpisi, kao što je i historija. Oni su namijenjeni živima, a ne mrtvima.“

Lew Wallace i Frank Wedekind

Sumirajući pregled i rezultate identificiranih arheoloških nalazišta rimskog doba sa područja današnjeg Mostara i okolice, sasvim se sigurno može utvrditi da su ruke koje su učestvovalе u projektovanju najrazličitijih oblika ljudskog kulturnog stvaralaštva, posvećivale dosta pažnje da se ono upriliči prema posljednjim modelima i uzorima. Iako je njegova kulturna baština često zapostavljena, ovo je područje sasvim sigurno obilježeno bogatom historijskom tradicijom čije su nasebinske, duhovne, ekonomske i političke tekovine stvarane stoljećima. Njihov je koncept i sadržaj raznolik jer prezentuju sudbinu različitih populacijskih subjekata koji su se smjenjivali na ovom teritoriju.

Vraćajući se u duboku prošlost ovog kraja, čini se posve jasnim kako su obale rijeke Neretve bile naseljene još od prahistorijskih vremena. Mnogobrojna arheološka nalazišta čine potvrdu takvog tumačenja. Značajnu razvojnu prekretnicu i pojavu na historijskoj sceni doživjele su autohtone željeznodobne zajednice koje se u naučnoj literaturi prepoznaju pod zajedničkim imenom Iliri. Ovi su narodi u posljednjim stoljećima stare ere bili izloženi izražajnim kulturološkim utjecajima svojih susjeda s druge strane mora, kada su iz željeznog doba uvedeni u sastavni dio klasičnog mediteranskog etničkog kruga.

Rimljani su kroz ratna osvajanja i u saradnji sa lokalnim saveznicima otvorili put rimskoj ekonomiji i privrednim kretanjima na srednjem Jadranu. Njihova je nasebinska kultura u svom najužem konceptu nosila dominantne elemente rimske socijalne, političke i duhovne poistovjećenosti, koja će indigene etnije sa ovog područja obuhvatiti unutar kompleksnog procesa romanizacije. Preobrazbom društvenog života kroz različite institucionalne organe, nerimskom su se stanovništvu nastojali približiti rimska kultura, jezik i religija. Iako je postojala izvjesna tolerancija Rimljana prema religijama i kultovima osvojenih zemalja, izrazitim manifestacijama pokazale su se pojave izjednačavanja domaćih i rimskih božanstava (*interpretatio Romana*), te prodori grčkih i orijentalnih kultova.

Literarni historijski izvori i različiti arheološki ostaci svjedoče egzistenciji više narodnosnih skupina naseljenih na ovom području u vrijeme dolaska i vladavine Rimljana. Kada je riječ o današnjem mostarskom području, najveći postotak njegova teritorija

najvjerojatnije su zauzimali Daorsi i u nešto manjem obimu Nareska civitas. Linija doticaja ova dva naroda prilično je diskutabilna i njenu jasniju determinaciju prijeći nedostatak konkretnih dokaza, što je samo po sebi refleksija slabe istraženosti užih i širih predjela.

Prema dosadašnjim naučnim istraživanjima i podacima antičkih pisaca, Daorse je moguće smjestiti na predjele neretvanske doline od Bijelog Polja do Gabele, uključujući Bišće, Dabrovo i Popovo Polje, te Stolac sa širom okolicom i izlazom na more kod Slanog. Sudeći po ovakvom rasporedu, zauzimali su gotovo cijeli prostor današnjeg Mostara i okolice.

O granicama Naresa moguće je govoriti samo u posrednom smislu, upotrebom analogije i saznanja koje je nauka utvrdila po pitanju drugih ilirskih naroda koji su se nalazili u njihovoj neposrednoj blizini. Govoreći današnjim rječnikom, prostor koji je obuhvala njihova peregrinska civitas prodrzumijevao je predjele današnjeg Konjica, Kalinovika, Jablanice, kao i dijelove prozorsko-ramske i nevesinjske općine.

Iako još uvijek nisu pronađeni arheološki dokazi o pripadnosti nekih dijelova iz sjeverne okolice današnjeg Mostara, ne treba odbaciti mogućnost izvjesne asimilacije jednog dijela od ove dvije ilirske zajednice na tom području, koje je uslovno rečeno bilo pogranično. O tome bi ponešto mogli govoriti i spomenici kulta koji indiciraju postojanje municipijuma na teritoriji Naresa. Dva epigrafska spomenika pronađena u Potocima sjeverno od Mostara predstavljaju direktne potvrde štovanja rimske božice Junone, te perzijskog božanstva Mitre. Na predjelima južno od Potoka i čitavom mostarskom području, osim dva navedena, nisu pronađeni drugi votivni i sepulkralni spomenici. S druge strane, na području gornjeg toka rijeke Neretve pronađeno ih je više, što sugerira izvjesnu veću povezanost Potoka sa sjevernim, nego njemu južnih predjela. Prema ovome bi se Potoci mogli uključiti u teritorij municipalne jedinice Naresa, i to njenu najjužniju tačku. Shodno tome, arheološkim istraživanjima na razmatranom području, ovakve bi se tvrdnje mogle potpuno odbaciti ili potvrditi.

Kada je riječ o rimskom dobu, ali i razdobljima koja su prethodila i slijedovala, mostarski kraj važi za jedan od najneistraženijih arheoloških područja Hercegovine. Naseobinske manifestacije iz ranorimskog razdoblja prepoznate su u sklopu terenskih rekognosciranja koja su se zbivala do početka 90.-tih godina 20. stoljeća i najmanje rezultatom sistematskih kampanja istraživanja. Sudeći samo po identifikovanom broju ovih nalazišta, sa sigurnošću se može reći da su uži i širi predjeli Mostara u rimsko doba bili dosta dobro naseljeni. Tragovi aglomeracija u najvećem su broju zastupljeni na predjelima sjeverno i južno od grada, odnosno dijelovima ravnice koji se prepoznaju kao Bijelo Polje i Bišće

polje. Srazmjeno manji broj otkriven je na predjelu samog grada Mostara i njegovog užeg okruženja.

Pojavnost rimskih nasebinskih elemenata na ovim potezima može se objasniti njihovim smještajem uz putne komunikacije. Ove saobraćajnice povezivale su naselja međusobno, ali i sa okolnim područjima. To se prvenstveno odnosi na dio saobraćajnice Narona – Argentaria, ali i manje, priključne puteve od lokalnog i regionalnog značaja (*via vicinales*). Prema disperziji ostataka nasebinske kulture čini se sasvim očiglednim da su one presjecale ove krajeve, te da je područjem cirkulisao dosta živ promet.

Malobrojni rimski nalazi na užem prostoru grada Mostara svjedoče njegovu sporednu ulogu u ovom razdoblju. Otkriće žarnih grobova na predjelu Vukodola sugerira egzistiranje manjeg naselja, no kroz dosadašnja istraživanja njegovi stvarni tragovi nisu identificirani. Evidentirani primjerci rimskog novca ukazuju da je ono moralo postojati već u 3. stoljeću.

Nedostatak značajnih nalaza i informacija o prilikama i događajima kojima je nazočilo područje današnjeg grada u rimsko doba, mogao bi se objasniti i pretpostavkom da se radilo o izvijesnoj tampon-zoni, koja je naseljenim zajednicama predstavljala vid periferije ali i nesiguran i otvoren predio koji se lako nalazio na udaru različitih neprijatelja. Također, nalazi sa Vukodola nemaju sasvim slučajno posmrtni karakter, s obzirom da je ovo područje odigralo značajnu ulogu u kontekstu sahranjivanja različitih populacija i u kasnijim vremenskim periodima. To se naročito očituje iz tradicijskog sjećanja današnjih stanovnika koji pamte mnoštvo harema i grobalja na različitim lokacijama grada, a koji su preslojeni u procesu njegovog postanka, razvoja i urbanizacije.³⁸⁸ Isključivost ovog teritorija iz značajnijih društvenih zbivanja, ne samo u doba rimske vladavine nego i do kasnog srednjeg vijeka, primjećuje se i iz apsolutnih datuma historije kada u prilično podmaklom razdoblju izlazi iz sjene i započinje svoj stvarni urbani razvoj.

Historijski pisani izvori o životu na ovom području u razdoblju kasne antike suviše su rijetki i gotovo nepostojani. Najveću izvijesnost razmijevanju prilika u kojima se našlo stanovništvo ovih krajeva daju ostaci kulturnih objekata i spomenika. Kao glavni gradovi provincije, Salona i Narona odigrale su posredičku ulogu i u širenju novih vjerskih impulsa koja su u drugi plan potisnula dotadašnje kultove. U takvim su okolnostima svoje tragove na ovom području ostavili mitraizam i kršćanstvo.

---

³⁸⁸ Ovakvi su slučajevi i fizički potvrđeni prilikom posljednjih građevinskih radova u sklopu projekta izgradnje glavnih obalnih kolektora Grada Mostara.

Izuzev Mitrasove ploče iz Potoka koja je potvrdila egzistenciju mitraizma, prevlast kršćanstva u razdoblju kasne antike dokazao je niz reprezentativnih starokršćanskih bazilika koje se pojavljuju na prilično gustom arealu. Obično su građene izvan naselja, ali i uz veće stambene aglomeracije i uglavnom se datiraju u razdoblje 5. i 6. stoljeća. Na području Mostara i okolice one su izrazito koncentrisane na predjele koji su se od 490. – 535. godine nalazili pod istočnogotskom vlasti. Razlog tako intenzivne gradnje crkava pod upravom Istočnih Gota, leži u nastojanju indigene populacije za očuvanjem svoje privrženosti civiliziranom svijetu antike. Historijske informacije o prisustvu Istočnih Gota na ovom području potkrijepljene su i arheološkim dokazima, a najznačajnije otkriće predstavljaju dva istočnogotska ukopa u rimskim sarkofazima iz Potoka kod Mostara.

Temelji bazilika, arhitektonska građa ili crkveni namještaj koji indiciraju postojanje bazikalnih kompleksa, otkriveni su u Cimu, Žitomislićima, Sutini, Potocima, Kutima i Humilišanima. Ove su crkve uglavnom bile male jednobrodne, jednoapsidalne građevine (izuzev cimske trikonhalne), koje su pored nartekusa i naosa sa apsidom imale i nekoliko pomoćnih prostorija i krstionicu sa piscinom. Uz manja odstupanja, u većini su bile orijentirane istok – zapad. Bogato ukrašavanje njihove unutrašnjosti, prema varijacijama i upotrebi određenih motiva čini ove spomenike posebnim i jedinstvenim.

Na širem području Mostara, uz ono u Vukodolu, egzistiraju još najmanje četiri naselja, i to na položajima Sutina, Potoci, Cim i Žitomislići. Tragovi ovih naseobina do danas nisu pronađeni, a indiciraju ih tek ostaci starokršćanskih bazilika koje su im pripadale. Pored ruševina crkvenih kompleksa, na položajima Crkvina u predjelu Sutine te Grčine u Potocima, pronađeni su i neznatni fragmenti bazilici istovremenih zgrada za stanovanje čije se konstrukcije nisu očuvale. Dijelovi stambenih građevina sa ostacima kućnog inventara, novca i drugog sitnog pokretnog arheološkog materijala, ukazuju da je naselje na lokalitetu Crkvine u Cimu nastalo u drugoj polovini 3. i trajalo kroz čitavo 4. stoljeće nove ere.

Osnovnim ciljevima ovog rada pripada i obilazak terena i lokaliteta koji se tiču rimske pozadine područja Mostara i okolice. U najužem, to se odnosilo na posjetu lokaliteta, tumačenje njihovog trenutnog stanja, pokušaje detaljnijih ubiciranja, potvrde mjerila i orijentacija, ali i kritički osvrt na ranije determinacijske okvire.

Veliki broj lokaliteta sa ovog područja u prošlosti je istraživan parcijalno ili nema historijat naučne obrade, te zahtijeva ne samo sistematski organizovane kampanje otkrivanja i istraživanja nego i reviziju ranijih. Stoga se nastojao sprovesti izvijestan vid dnevnika, s vizuelnim predodžbama o njihovom stanju i prilikama iz perspektive savremenog posmatrača.

Rad okuplja kulturnohistorijsko nasljeđe jednog užeg prostora, te ističe njegov broj i značaj kao vid podstreka da se intenzivno radi na njegovom istraživanju, zaštiti i prezentaciji.

Služeći se podacima iz literature, kao i informacijama kojima raspolaže lokalno stanovništvo, predstavljene su najbliže ubikacije i opisi, ali i neuspjele identifikacije lokaliteta rimskog doba kojih je u Arheološkom leksikonu BiH popisano ukupno 35. Rezultati terenskih pregleda pokazali su se izuzetnima, ali u najvećem udjelu poraznim. Uslovi u kojima danas egzistiraju ostaci rimskog doba oslikavaju gotovo potpunu nebrigu i neglektiranje baštine. Tekovine rimske civilizacije prepuštene su zubu vremena, a u najgorem slučaju ljudskoj devastaciji i iskorištavanju ostataka za izgradnju savremenih objekata i formacija.

U stoljećima dugoj tradiciji naučno-istraživačke djelatnosti, sasvim se realnim može smatrati kako u današnjim uslovima arheologija Bosne i Hercegovine živi svoje ne baš najbolje godine, kada su sistematski projekti stvar izuzetnih prilika. Ipak, i u vremenima odsustva stvarnih istraživačkih pothvata treba se voditi računa o transparentnosti, promociji kulturne baštine i edukovanju javnosti o historijskom nasljeđu. S druge strane, nužno je da svaki muzej radi na reambulaciji terena, prikupljanju iscrpnih evidencija o nalazištima i njihovoj valorizaciji. Istraživanje pojedinačnih lokaliteta nikada se ne treba smatrati dovršenim poslom, jer slučajeви uvijek mogu da ponude nova saznanja i ostatke. Stoga je neophodno da svaka istraživačka ustanova vrši nadzor i brigu o svim pojedinačnim arheološkim položajima na svom terenu. Ono što nam ostaje u takvom djelovanju može da bude samo spoznaja da spomenici i arheološki ostaci služe kao svjedočanstva veličine čovjeka, te uspostavljaju dijalog između civilizacija koji pokazuje stepen povezanosti ljudskih bića.

XIII. PRILOZI

Slika 1

Općina Mostar na mapi Bosne i Hercegovne

(preuzeto sa: <https://de.wikipedia.org/wiki/Mostar>, 16.07.2018.)

Slika 2

Sarkofag iz Bačevića (Vrtače)

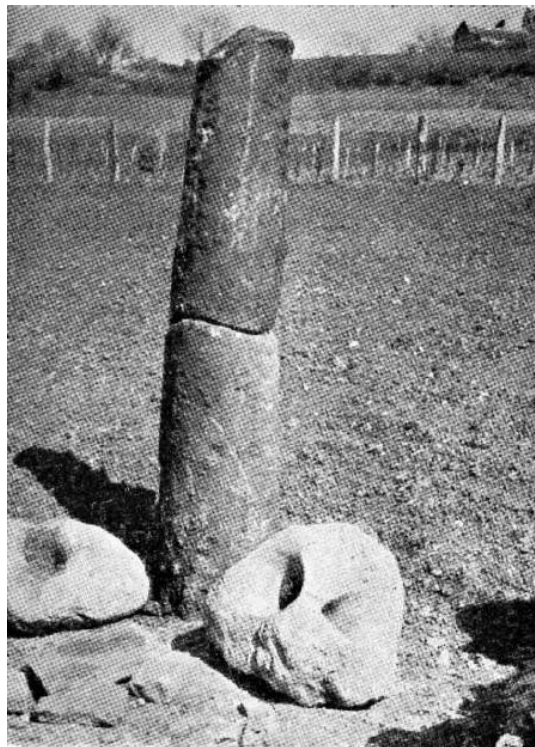
(preuzeto sa: http://h.etf.unsa.ba/dig-katalog-stecaka/stecci/Sarkofag_Bacevici_Mostar/gallery.htm, 21.09.2018.)

Slika 3

Gradina Slipčiči (pogled sa istoka)

(preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 176.)

Slika 4

Dijelovi polomljenog stuba iz Hodbine (Alibegovina)

(preuzeto iz: Zelenika, 1959, 182, sl. 2)

Slika 5

Položaj lokaliteta Gorica, Kičin i Gradina (satelitski snimak)

(izradila: Marija Gavrilović, 25.05.2018.)

Slika 6

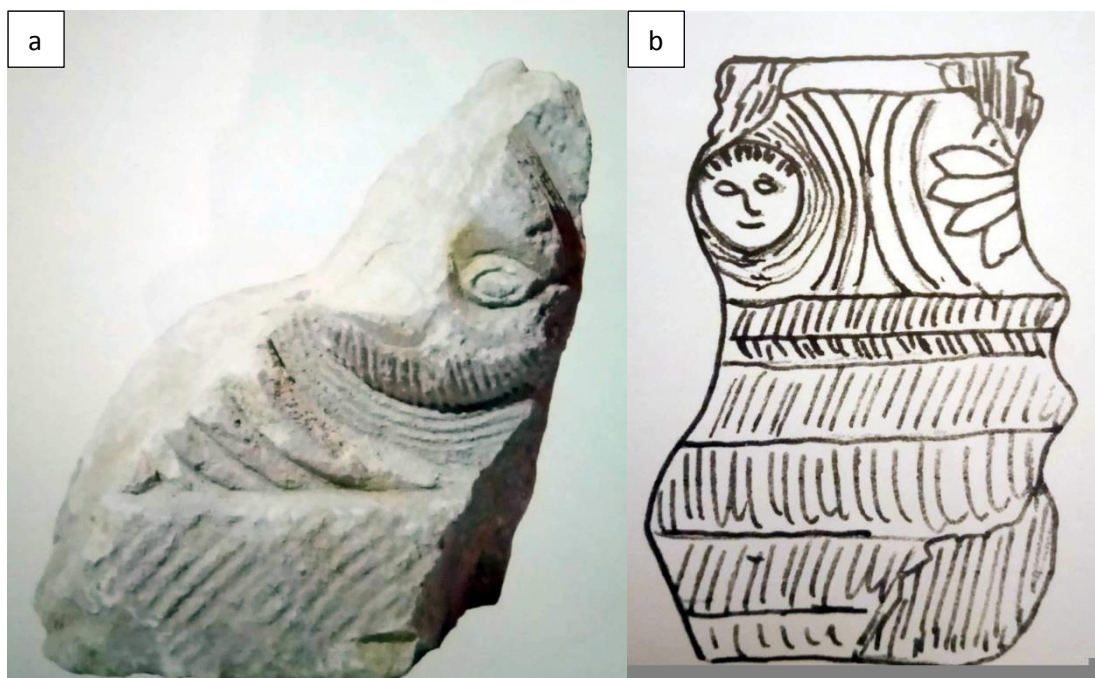
Stjepangrad u Blagaju (dronski snimak)

(fotografija: Mirza Dugalić, 13.07.2018.)

Slika 7

Brončana ručka posude sa Kruševa
(preuzeto iz: Fiala, 1895, 370.)

Slika 8

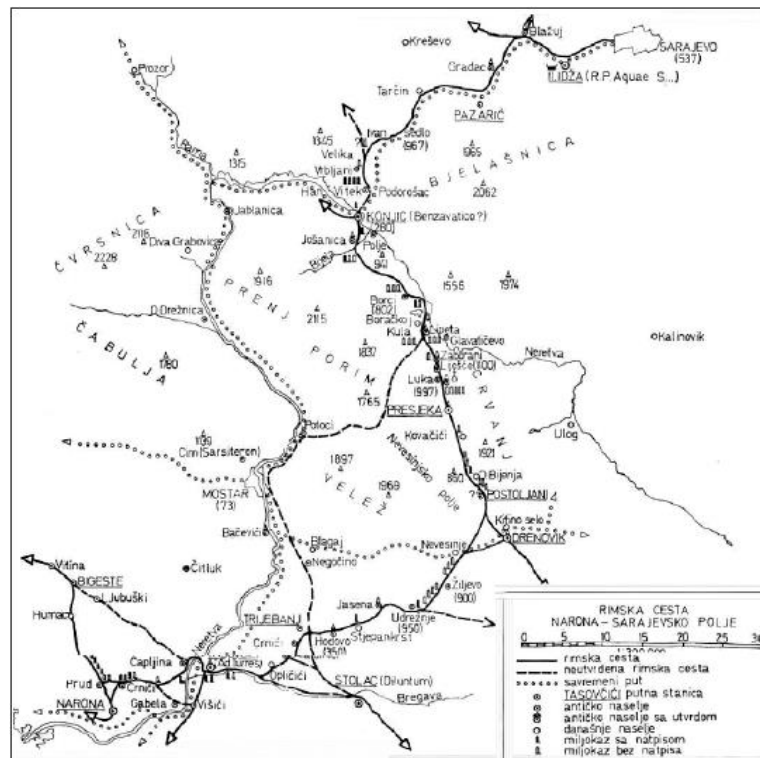
8a – Kameni ulomak s plastičnim prikazom iz Cima (lijevo)

8b – Skica ulomka iz stare inventarne knjige Muzeja Hercegovine (desno)
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 41, A – sl. 8 i 8a)

Slika 9

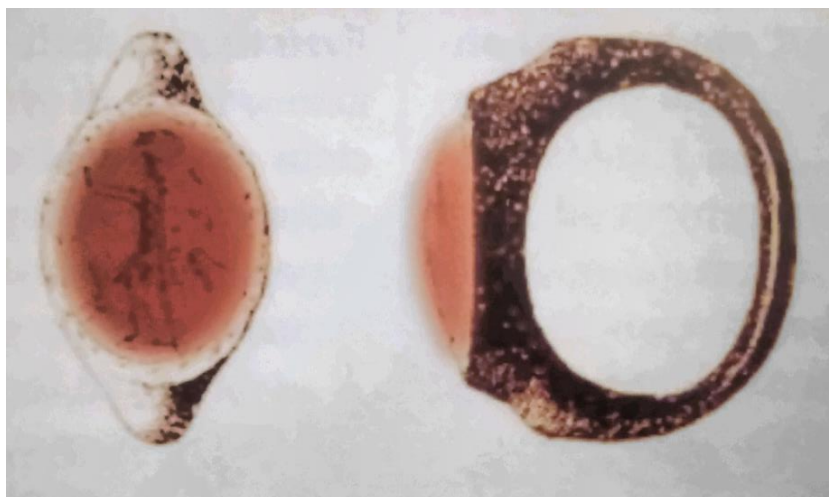
Mali grad u Blagaju, prizemlje stambenog objekta (pogled sa sjeverozapadne strane)
(fotografija: Marija Gavrilović, 20.08.2018.)

Slika 10

Cesta Narona – Sarajevsko polje
(preuzeto iz: Bojanovski, 1978, Prilog I)

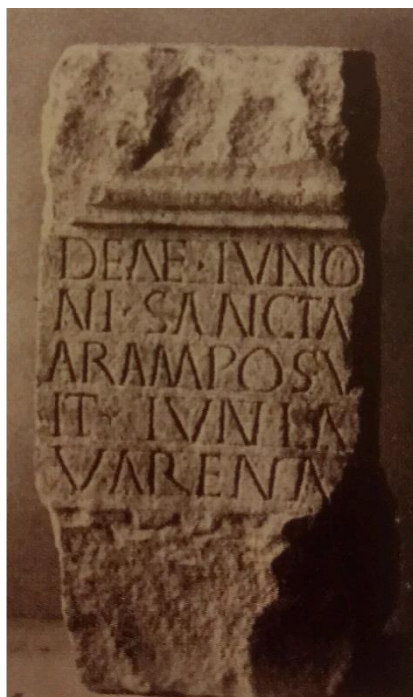
Slika 11

Prsten s prikazom božice Dijane (Drežnica)
(preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 87.)

Slika 12

Žrtvenik iz Cima
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 77, KA – CIM – sl. 3)

Slika 13

Junonin žrtvenik iz Potoka (Grčine)

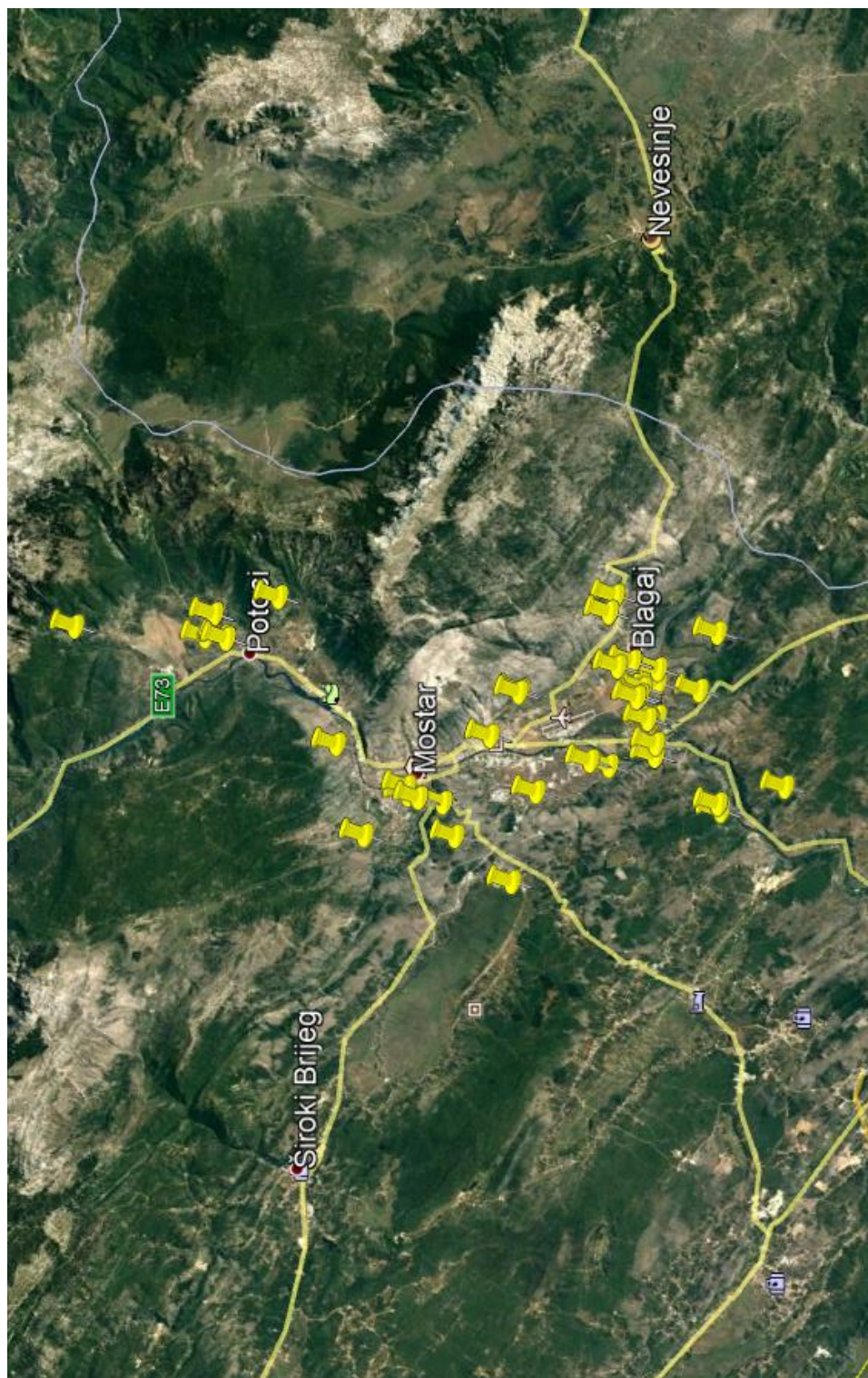
(preuzeto iz: Patsch, 1904, 39, sl. 7)

Slika 14

Mitrin spomenik iz Potoka (Grčine)

(preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 98.)

Slika 15

Položaj arheoloških lokaliteta rimskog doba na području Mostara i okolice (satelitski snimak)

(izradila: Marija Gavrilović, 22.08.2018.)

Slika 16

Alibegovina (Hodbina)

(fotografija: Marija Gavrilović, 19.06.2018.)

Slika 17

Gradina u Bačevićima (pogled sa zapadne strane)

(fotografija: Marija Gavrilović, 12.08.2018.)

Slika 18

Crkvina u Žitomislićima (dronski snimak)
(fotografija: Mirza Dugalić, 20.07.2018.)

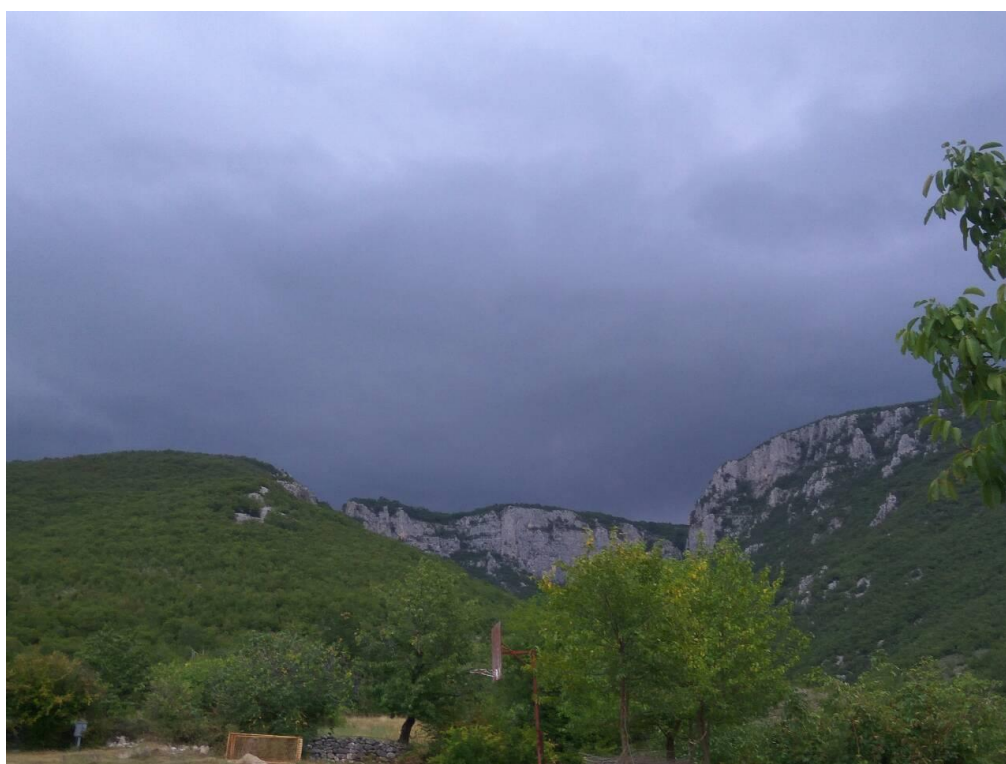
Slika 19

Sjeverozapadni ugao narteksa bazilike (Crkvine u Cimu)
(fotografija: Marija Gavrilović, 20.07.2018.)

Slika 20

Ulomak spomenika s biljnim ornamentima (vrelo Vrba, Donje Gnojnice)
(fotografija: Marija Gavrilović, 16.08.2018.)

Slika 21

Gradina u Podgoranima
(fotografija: Edita Vučić, 28.08.2018.)

Slika 22

Ostatak mosta Kosorska ćuprija
(fotografija: Nives Šadić, 27.08.2018.)

Slika 23

Ulomak rimskog crijepa (Bošnjaci)
(fotografija: Marija Gavrilović, 11.06.2018.)

Slika 24

Ostaci temeljnih zidova objekta (Mukoš)
(fotografija: Marija Gavrilović, 27.08.2018.)

Slika 25

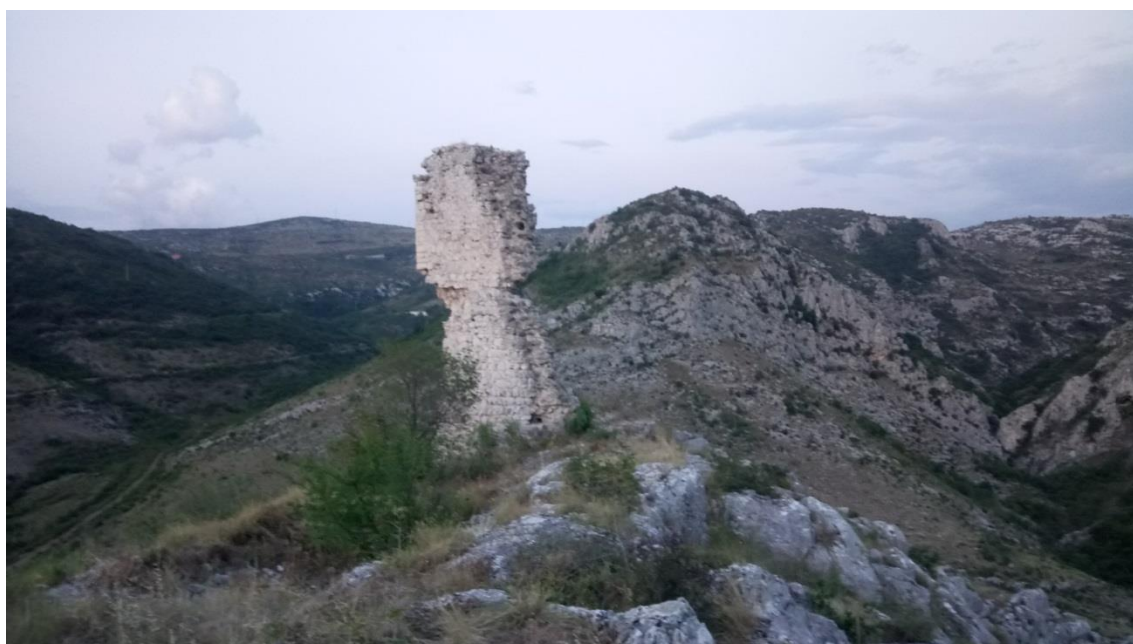
Kameni spomenik sa Negočina (Hodbina)
(fotografija: Marija Gavrilović, 16.08.2018.)

Slika 26

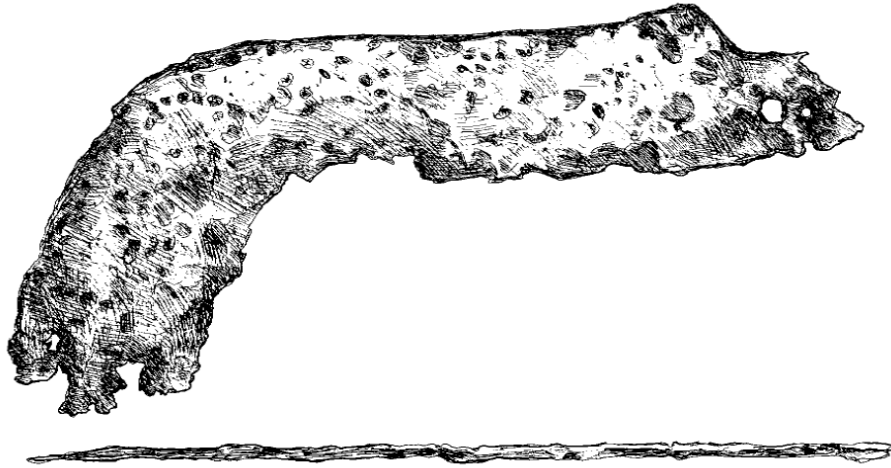
Sjeverni zid utvrde Stjepangrad (Blagaj)
(fotografija: Marija Gavrilović, 20.08.2018.)

Slika 27

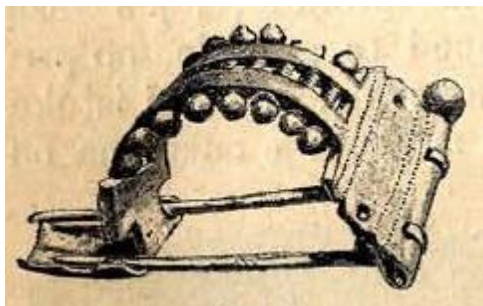
Ostaci tornja Malog grada (Blagaj)
(fotografija: Marija Gavrilović, 20.08.2018.)

TABLA 1 – HODBINA 1

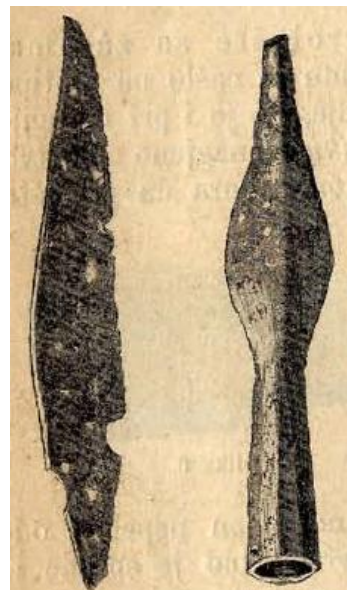
1. Kosijer

(preuzeto iz: Busuladžić, 2014, 300, Tbl. 71, br. 225)

2. Brončana fibula

(preuzeto iz: Radimsky, 1891, 166, sl. 7)

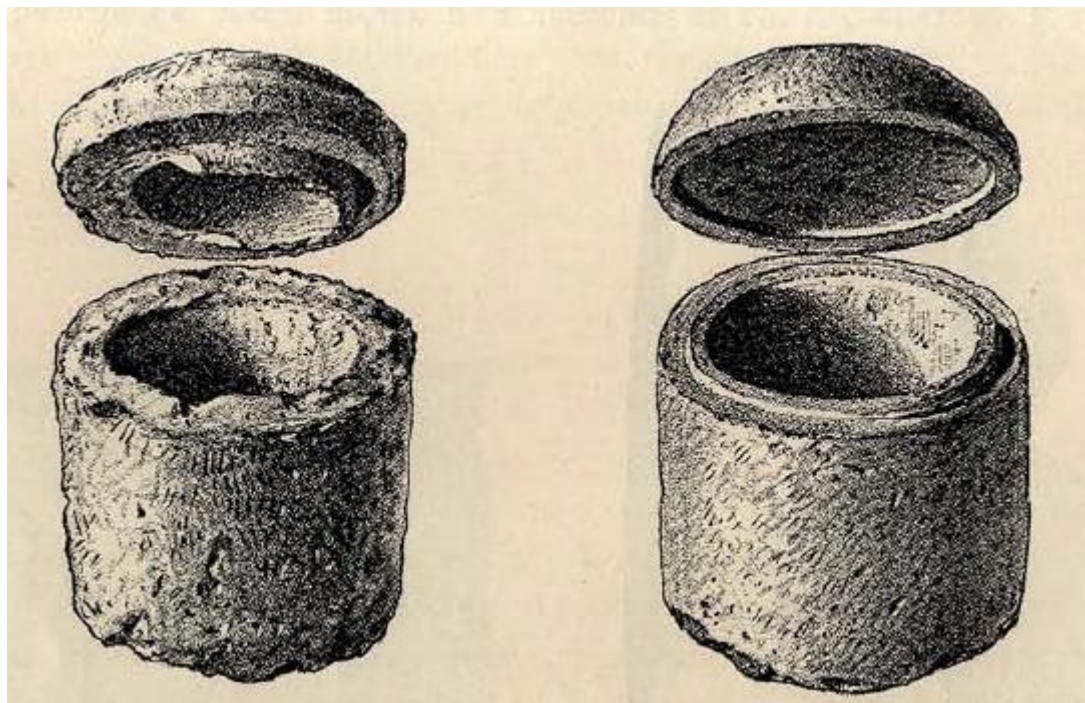

3. Željezna oštrica noža (lijevo)

i šiljak koplja (desno)

(preuzeto iz: Radimsky, 1891, 166, sl. 8 i 9)

TABLA 2 – VUKODOL

1. Kamene urne

(preuzeto iz: Patsch, 1902, 12, sl. 17 i 18)

2. Brončani prsten

(preuzeto iz: Patsch, 1902, 12, sl. 19)

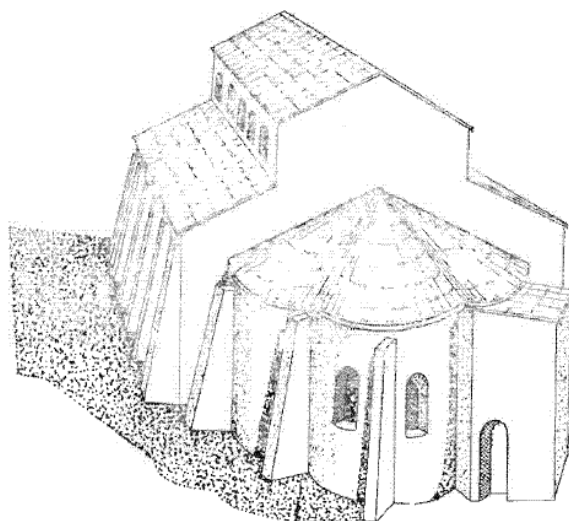
3. Staklena čaša

(preuzeto iz: Patsch, 1902, 13, sl. 20)

TABLA 3 – CIM

1. Tlocrt bazilike (dronski snimak)
(fotografija: Mirza Dugalić, 20.07.2018.)

2. Pokušaj rekonstrukcije bazilike
(preuzeto iz: Anđelić, 1976, 209, sl. 13)

TABLA 4 – CIM

1. Kamen ulomak s predstavom uokvirenog krsta
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 75, KA – CIM – sl. 1)

2. a

2. b

2. a – Spomenik s predstavom pet delfina

2. b – Skica spomenika iz stare inventarne knjige Muzeja Hercegovine

(preuzeto iz: Mulović, 2018, 92, KA – CIM – sl. 18 i 18a)

TABLA 5 – CIM

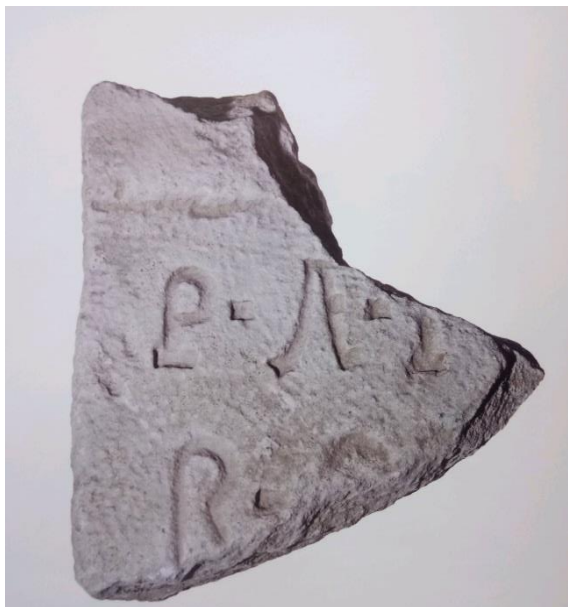

1. Kamena ploča sa prikazom glava dvije figure
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 76, KA – CIM – sl. 2)

2. Kamena ploča sa prikazom jagnjadi
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 80, KA – CIM – sl. 6)

TABLA 6 – CIM

1.

1. Kameni fragment s natpisom (preuzeto iz: Mulović, 2018, 84, KA – CIM – sl. 10)

2.

2. Dio kamene ploče s latinskim slovima (preuzeto iz: Mulović, 2018, KA – CIM – sl. 39)

3. Kamena greda s valjkastim ukrasima

(preuzeto iz: Mulović, 2018, 81, KA – CIM – sl. 7)

TABLA 7 – CIM

1.

2.

3.

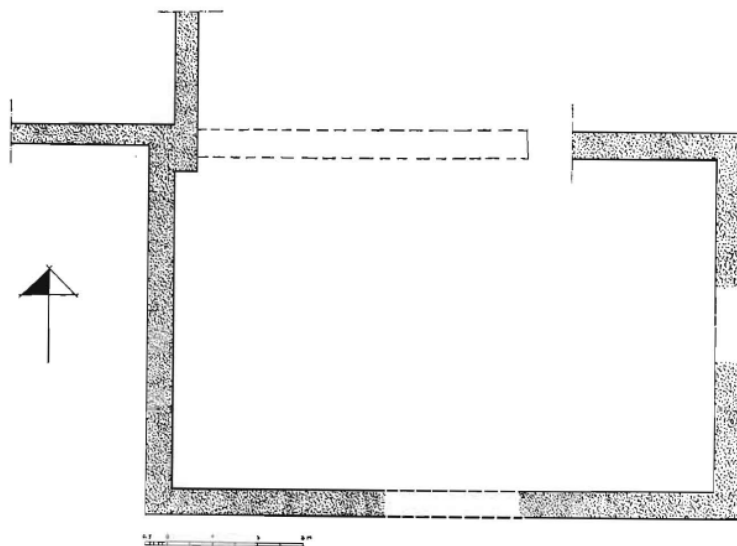

4.

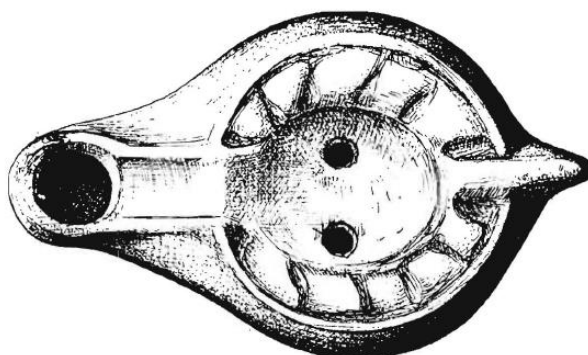
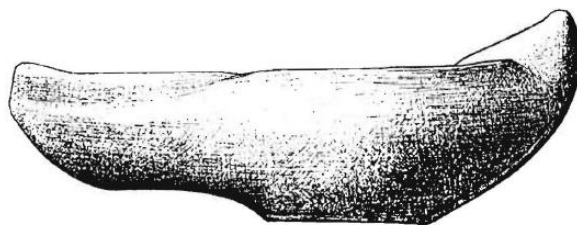
1. – Kapitel s motivom ptica i rozete (preuzeto iz: Mulović, 2018, 78, KA – CIM – sl. 4)
2. – Kapitel s biljnim ornamentima (preuzeto iz: Mulović, 2018, 93, KA – CIM – sl. 19)
3. – Kameni komad s prikazom ptice (preuzeto iz: Mulović, 2018, 85, KA – CIM – sl. 11)
4. – Mramorni stub s ukrasnim motivima (preuzeto iz: Mulović, 2018, 90, KA – CIM – sl. 16)

TABLA 8 – CIM

1. Kasnoantička zgrada za stanovanje
(preuzeto iz: Anđelić, 1976, 181, sl. 3)

2. Keramička svjetiljka sa zrakastim urezima
(preuzeto iz: Anđelić, 1976, 182, sl. 4)

TABLA 9 – ŽITOMISLIĆI

1. Tlocrt bazilike

(preuzeto iz: Anđelić, 1978a, sl. 1)

2. Tehnika gradnje (*opus incertum*)

(fotografija: Marija Gavrilović, 20.07.2018.)

TABLA 10 – ŽITOMISLIĆI

1. a

1. b

1. a i 1. b – Dvije strane kapitela s prikazima krsta i grozda
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 127, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 1 i 1a)

2. Kameni ulomak sa pletenim ornamentom
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 167, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 41)

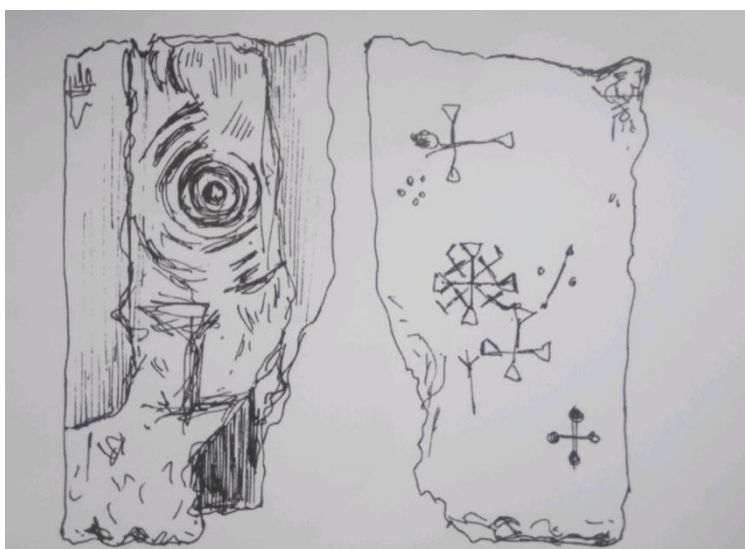
TABLA 11 – ŽITOMISLIĆI

1. a

1. b

1. c

1. a – Prednja strana kamenog ulomka sa pravougaonim usjecima i tropleternim ornamentom

1. b – Zadnja strana kamenog ulomka sa pet urezanih krstova

1. c – Skica kamenog ulomka iz stare inventarne knjige Muzeja Hercegovine

(preuzeto iz: Mulović, 2018, 168, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 42, 42a i 42b)

TABLA 12 – ŽITOMISLIĆI

1.

1. – Kameni ulomak s prikazom butine neke životinje (preuzeto iz: Mulović, 2018, 141, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 15)

2.

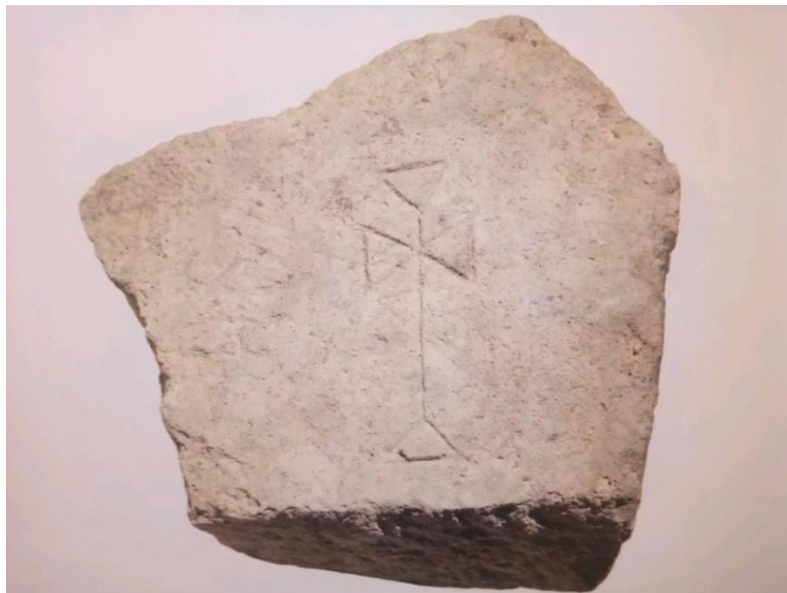
2. – Ulomak kamene ploče s ukrasom virovite rozete (preuzeto iz: Mulović, 2018, 137, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 11)

3.

Kameni ulomak sa plastičnim ukrasom grozda i lista
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 150, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 24)

TABLA 13 – ŽITOMISLIĆI

1. Kameni ulomak s urezanim krstom trouglastih krakova
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 170, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 44)

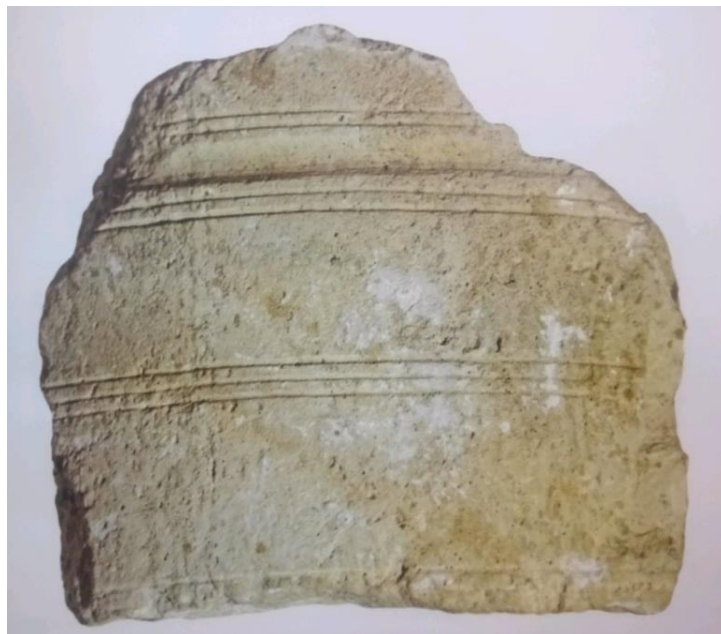

2. Kameni ulomak s urezanim krstom u kvadratu i paralelnim linijama
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 160, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 34)

TABLA 14 – ŽITOMISLIĆI

1. Kvadratna ploča s urezanim četvrtastim poljem i tragovima zubače
(preuzeto iz: Mulović, 2018, 151, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 25)

2. Dio kamenog stuba s urezanim paralelnim linijama
(Mulović, 2018, 135, KA – ŽITOMISLIĆI – sl. 9)

TABLA 15 – POTOCI (GRČINE)

1.

Ulomak ploče s reljefnim prikazima vinove loze, grozdova, ptice, rozete i vaze
(preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 104)

3.

4.

3. i 4. – Ulomci podnožja stupova (preuzeto iz: Patsch, 1904, 41, sl. 10 i 11)

TABLA 16 – POTOCI (GRČINE)

1.

2.

1. – Impost kapitel ukrašen latinskim krstom (preuzeto iz: Miletić, 1962, Tbl. II, sl. 1)

2. – Dio stuba s bazom (preuzeto iz: Miletić, 1962, Tbl. II, sl. 2)

3.

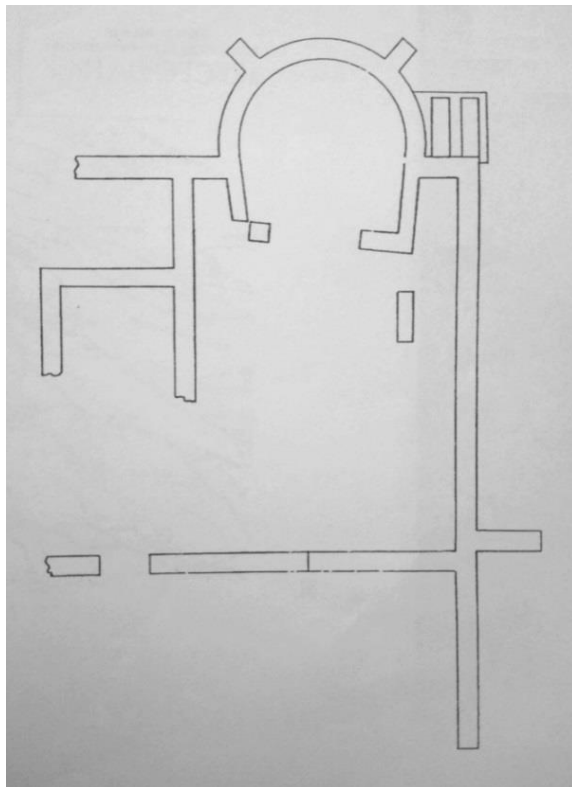

4.

3. – Kapitel ukrašen akantovim listovima i volutama (preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja, 2012, 104)

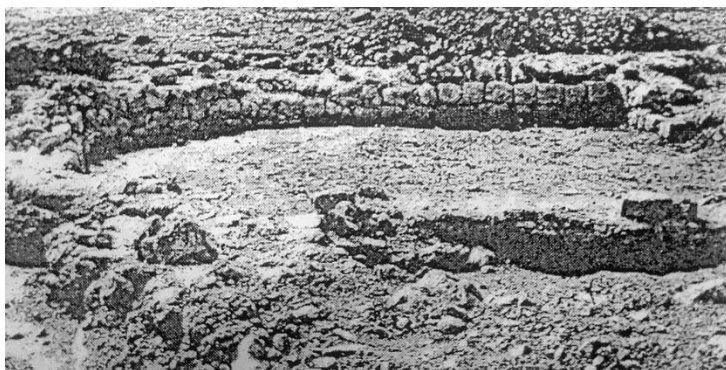
4. – Fragment ploče s motivom loze s grozdom i okvirom od virovitih rozeta (preuzeto iz: Miletić, 1962, Tbl. III, sl. 2)

TABLA 17 – SUTINA

1. Tlocrt bazilike

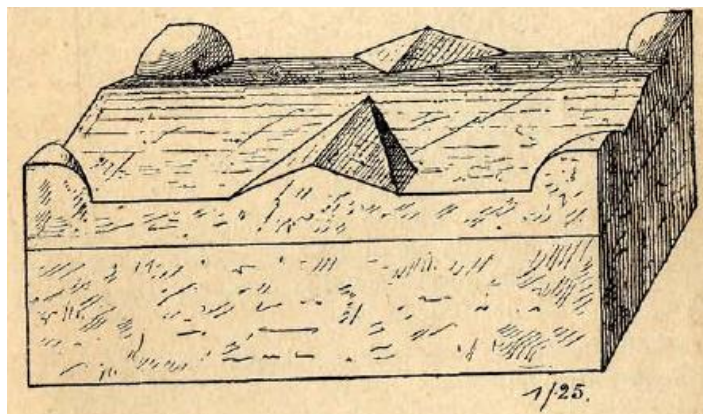
(preuzeto iz: Atanacković-Salčić, 1997, 29, Tbl. I)

2. Ostaci bazilike (posljednja poznata fotografija)

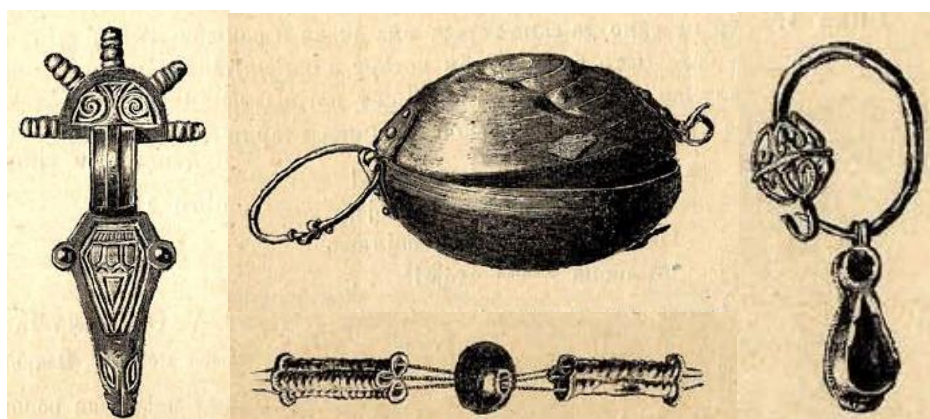
(preuzeto iz: Atanacković-Salčić, 1997, 28)

TABLA 18 – POTOČI (VRBA)

1. Skica večeg sarkofaga

(preuzeto iz: Radimsky, 1890, 339, sl. 1)

2. Dio nakita iz manjeg sarkofaga

(preuzeto iz: Radimsky, 1890, 340 – 341, sl. 4 – 7)

3. Pektoral iz večeg sarkofaga

(preuzeto iz: Vasilj, Čuljak, Paponja 2012, 107)

XIV. BIBLIOGRAFIJA

KRATICE

ACIAC	Actes du Congrès international d'archéologie chrétienne, Città del Vaticano – Thesalonique
AL	Arheološki leksikon, Sarajevo
ANU BiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
AP	Arheološki pregled, Beograd.
AV	Arheološki Vestnik (<i>Acta Archaeologica</i>), Institut za arheologiju ZRC SAZU.
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Sarajevo.
<i>CIL III</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum III</i> (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889 – 1902.
EDCS	Epigraphik-Datenbank Claus – Slaby (http://www.manfredclauss.de/gb/index.html)
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo.
HAD	Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb.
HERCEGOVINA	Časopis za kulturno i povijesno nasljeđe, Mostar
<i>ILJug</i>	<i>Inscriptiones Latinae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt</i> (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963;

Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978; *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986.

JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb
N.S.	Nova serija GZM od 1945. godine sv. I – VIII; od sv. IX (1954. godine) naziva se N.S. Arheologija (izdanje Glasnika Zemaljskog muzeja posvećeno arheologiji), Sarajevo.
NS	Naše starine
SKA	Srpska kraljevska akademija
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Arheološki muzej Split.

IZVORI

- Akti salonitanskih sabora 530. i 533. godine, u: R. Dodig, A. Škegro, *Akti salonitanskih sabora održanih 530. i 533. u Saloni*, Povijesni prilozi 35, 9 – 23, Zagreb 2008.
- Anonimni Ravenjanin 1860: Ravennatus Anonymus, *Cosmographia*, u: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. M. Pinder et G. Parthey, Berolini 1860.
- Anonimni Ravenjanin 1990: Ravennatus Anonymus, *Cosmographia*, u: *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, izd. J. Schnetz, Itineraria Romana II, Stuttgart 1990.
- Appian, *Appian and Illyricum*, (ed. M. Š. Kos) Situla 43, Ljubljana 2005, 52 – 81.

- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. Cary), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.
- Stephani Byzantii, *Ethnicorum quae supersunt* (ed. A. Meineke), Montana 2009.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, (ed. H. L. Jones), LCL, Cambridge (Mass.) 1954.
- Plinius Secundus (C.), *Naturalis Historia, Libri III/IV*, (ed. G. Winkler – R. König), München – Zürich 1988.
- Pseudo-Scylax, *Pseudo – Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, (ed. L. Casson), New Jersey 1989.
- Ptolomej Klaudije, *Ptolemy's Geography, An Annotated Translation of the Theoretical Chapters*, (ed. J. L. Berggren), New Jersey 2010.
- *Tabula Peutingeriana u: Monumenta cartographica Juslaviae I*, antičke karte, Posebna izdanja knj. 17 (ed. G. A. Škrivanić), Beograd 1974.
- Tit Livy, *Historx of Rome (Complete)*, (ed. N. Burton), Chicago (Illin.) 2012.
- Velleius Peterculus, Gaj Velej Peterkul, *Rimska povijest*, (ed. J. Miklić), Zagreb 2006.

LITERATURA

ALFÖLDY 1965.: Géza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Akadémiai Kiadó, Budimpešta.

ANĐELIĆ 1960-1961.: Pavao Anđelić, *Nova nalazišta iz rimskog doba u Neretvi*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XV-XVI, Sarajevo, 331 – 335.

ANĐELIĆ 1965.: Pavao Anđelić, *Blagaj – srednjevjekovni grad*, AP 7, Beograd, 178 – 180.

ANĐELIĆ 1975.: Pavao Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline I*, Konjic.

ANĐELIĆ 1988.: Pavao Anđelić, *Blagaj (Stjepangrad), Blagaj, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 290 – 291.

ANĐELIĆ 1976.: Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, N.S. *Arheologija*, sv. XXIX (1974), Sarajevo, 179 – 244.

ANĐELIĆ 1978.: Tomislav Anđelić, *Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislčićima*, AV, XXIX, Ljubljana, 629 – 640.

ANĐELIĆ 1978a.: Tomislav Anđelić, *Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčićima kod Mostara*, GZM, N.S. *Arheologija*, sv. XXXII, Sarajevo (1977), 293 – 330.

ANĐELIĆ 1980.: Tomislav Anđelić, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara*, u: *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4. – 7. X 1977.)*, HAD, Split, 257 – 266.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Crkvina, Potoci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 292.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Crkvina, Žitomislčići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 292.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Crkvine, Cim, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 292 – 293.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Novi, Miljkovići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo*, 303.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Orah, Blagaj – Orah, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 304.

ANĐELIĆ 1988.: Tomislav Anđelić, *Žitomislići 1, Žitomislići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 309.

ARHEOLOŠKI LEKSIKON BiH, Tom I – III, 1988.: Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I – III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1966.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Vukodol, Mostar, Hercegovina – antički, ranosrednjovjekovni grobovi*, AP 8, Beograd, 159 – 162.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1979.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac, Trebinja)*, Tribunia 5, Zavičajni muzej, Trebinje, 7 – 40.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1988.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Crkvina, Kuti, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 292.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1988.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Crkvina, Mostar – Sutina*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 292.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1988.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Kratine, Humilišani, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 300 – 301.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1988.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Vukodol, Mostar – Vukodol*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 308.

ATANACKOVIĆ-SALČIĆ 1997.: Vukosava Atanacković-Salčić, *Nove ranokršćanske crkve na području Mostara*, Hercegovina 3 (11), Mostar, 23 – 30.

BALLIF 1893.: Philipp Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina. Theil I*, Herausgegeben von *Bosnisch-Hercegovinischen Landesmuseum*, Wien.

BARADA 1928.: Miho Barada, *Topografija Porfirogenitove Paganije*, Starohrvatska prosvjeta, Arheološko-historijski časopis, Nova serija II/1-2, Hrvatsko starinarsko društvo u Kninu, Zagreb – Knin, 27 – 54.

BASLER 1971.: Đuro Basler, *Novčić plemena Daorsa*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XXVI, Sarajevo, 333 – 336.

BASLER 1972.: Đuro Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo.

BASLER 1982.: Đuro Basler (*alias* Juraj Kujundžić), *Povijest kršćanstva na tlu Mostarsko-duvanjske biskupije do ranog srednjeg vijeka*, Nova et vetera, god. XXXII, sv. I – II, Sarajevo, 139 – 148.

BASLER 1984.: Đuro Basler, *Kasnoantičko doba*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 309 – 373.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Hodbina 1, Hodbina, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 299.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Hodbina 2, Hodbina, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 299.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Kosorska ćuprija, Kosor, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 300.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Kosorska glavica, Kosor, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 300.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Mala Gradina, Slipčiči, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 302.

BASLER 1988.: Đuro Basler, *Suho Polje, Buna, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 306.

BASLER 1990.: Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Izdanje II, Crkva na kamenu, Mostar.

BASLER 1991.: Đuro Basler, *Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća*, u: *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne (Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja Bosanske biskupije /1089 – 1989/)*, priredili: Želimir Puljić, Franjo Topić, Studia Vrhbosanska 4, Vrhbosanska visoka teološka škola, Sarajevo, 1 – 9.

BEŠLAGIĆ 1971.: Šefik Bešlagić, *Stećci (Kataloško-topografski pregled)*, Veselin Masleša, Sarajevo.

BILIĆ-DUJMIŠIĆ 2004.: Siniša Bilić-Dujmišić, *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34 – 33. god. pr. Kr.* (rukopis doktorske disertacije), Zadar.

BLAŽEVIĆ 1967.: Velimir Blažević, *Concilia et Synodi in territorio hodiernae Jugoslaviae celebrata*, Vicentiae.

BOJANOVSKI 1969.: Ivo Bojanovski, *E. Dyggve i H. Vetters, Mogorjelo. (Prikaz)*, NS 12, Sarajevo, 191 – 196.

BOJANOVSKI 1969a.: Ivo Bojanovski, *Mogorjelo – rimsko Turres (Prilog topografiji provincije Dalmacije)*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XXIV, Sarajevo, 137 – 163.

BOJANOVSKI 1973.: Ivo Bojanovski, *Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta*, ANU BiH, Godišnjak X, CBI 8, Sarajevo, 137 – 189.

BOJANOVSKI 1974.: Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANU BiH, XLVII, CBI 2, Sarajevo.

BOJANOVSKI 1978.: Ivo Bojanovski, *Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini*, Tribunia 4, Zavičajni muzej, Trebinje, 161 – 189.

BOJANOVSKI 1978.: Ivo Bojanovski, *Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (sa posebnim obzirom na područje Bosne i Hercegovine) II – Prehistorijska i rimska cesta Narona – Sarajevsko polje s limfotrofnim naseljima*, ANU BiH, Godišnjak XVII, CBI 15, Sarajevo, 51 – 125 + Tbl. I – VI + Prl. 1.

BOJANOVSKI 1985.: Ivo Bojanovski, *Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj*, Tribunia 9, Zavičajni muzej, Trebinje, 7 – 24.

BOJANOVSKI 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovine u antičko doba*, Djela ANU BiH, LXVI, CBI 6, Sarajevo.

BUJAK, LEPIĆ 2014.: Edin Bujak, Adisa Lepić, *Rano kršćanstvo na području današnje Bosne i Hercegovine u svjetlu nalaza mozaika, freski i grobnica na svod*, u: *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*, Filozofski fakultet Sarajevo, Sarajevo, 191 – 212.

BULIĆ, BERVALDI 1912.: Frane Bulić, Josip Bervaldi, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, Hrvatsko katoličko tiskovno društvo, Zagreb.

BUSULADŽIĆ 2008.: Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini – Roman villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

BUSULADŽIĆ 2014.: Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron tools and implements of the Roman period in Bosnia and Herzegovina*, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

CAMBI, PASINI 1980.: Nenad Cambi, Uroš Pasini, *Antički izvori o Naroni*, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4. – 7. X 1977.)*, HAD, Split, 279 – 293.

CAMBI 1984.: Nenad Cambi, *Triconch Churches on the Eastern Adriatic*, ACIAC 10 (2), Thesalonique (28.9. – 4.10.1980.), Città del Vaticano – Thesalonique, 45 – 54.

CAMBI, GAMULIN, TONKOVIĆ 1999.: Nenad Cambi, Anita Gamulin, Snježana Tonković, *Starokršćanska bazilika u Zmijavcima*, Knjižica Zbornika Kačić, br. 31, Split – Zmijavci.

CAMBI 2002.: Nenad Cambi, *Antika*, Naklada Ljevak, Zagreb.

CHEVALIER 1996/1.: Pascale Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae, Tome 1 – Catalogue*, Split – Rim.

CHEVALIER 1996/2.: Pascale Chevalier, *Salona II. Ecclesiae Dalmatiae, Tome 2 – Illustrations et conclusions*, Split – Rim.

ČAČE 1993.: Slobodan Čače, *Civitates Dalmatiae u „Kozmografiji“ Anonima Ravenjanina*, Diadora 15, 347 – 440.

ČOVIĆ 1988.: Borivoj Čović, *Kičin, Malo Polje, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 300.

ČREMOŠNIK 1958.: Irma Čremošnik, *Arheološka istraživanja u okolici Bihaća*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XIII, Sarajevo, 117 – 136.

ČREMOŠNIK 1970.: Irma Čremošnik, *Die Chronologien der ältesten slavischen Funde in Bosnien und der Herzegovina*, Archaeologia Iugoslavica XI, Beograd, 99 – 103 + Tbl. I – IV.

DINIĆ 1940.: Mihajlo Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Glas SKA, CLXXXIII, Beograd.

DŽINO, DOMIĆ KUNIĆ 2013.: Danijel Džino, Alka Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.

FIALA 1893.: Franjo Fiala, *Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god. V, sv. I, Sarajevo, 145 – 159.

FIALA 1895.: Franjo Fiala, *Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine*, GZM, god. VII, sv. III, Sarajevo, 365 – 378.

GABRIČEVIĆ 1956.: Branimir Gabričević, *Dvije ilirske općine s područja Vrlike*, VAHD 55 (1953), Split, 103 – 119.

GABRIČEVIĆ 1987.: Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split.

GANIJUN 2016.: Džejan Ganijun, *Donja Neretva u antičko doba* (rukopis magistarskog rada), Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

GOLDSTEIN 1995.: Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi liber, Zagreb.

GRBIĆ 2014.: Dragan Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku. Predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I – III vek)*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja 125, Beograd.

HOERNES 1881.: Moritz Hoernes, *Alterthümer der Hercegovina I*, vol. 19, vol. 97 of *Sitzungsberichte*, Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Gerold, Wien.

IMAMOVIĆ 1977.: Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području BiH*, Veselin Masleša, Sarajevo.

IMAMOVIĆ 1983.: Enver Imamović, *Počeci kršćanstva na tlu Bosne i Hercegovine u svjetlu pisanih izvora i arheoloških spomenika*, Tribunia 7, Zavičajni muzej, Trebinje, 37 – 59.

IMAMOVIĆ 2010.: Enver Imamović, *Arheološka topografija Donje Neretve prahistorijskog i antičkog doba*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XIV/1 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 55 – 65.

JELIĆ 1898.: Luka Jelić, *Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji*, GZM, god. X, sv. I, Sarajevo, 227 – 560.

KAIĆ 2013.: Iva Kaić, *Rimski svijet u malome. Geme kao svjedočanstva svakodnevnog života* (rukopis doktorske disertacije), Zagreb.

KOLARIĆ 1993.: Juraj Kolarić, *Povijest kršćanstva na našem tlu prije dolaska Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb.

KOLARIĆ 1998.: Juraj Kolarić, *Povijest kršćanstva u Hrvata*, Sveučilište u Zagrebu, Studia Croatica, Zagreb.

KRALJEVIĆ 1983.: Gojko Kraljević, *Rimski novci iz Mostara i okoline*, Hercegovina 3, Mostar, 15 – 28.

KRALJEVIĆ 1988.: Gojko Kraljević, *Bijelo Polje, Bijelo Polje, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 290.

KRALJEVIĆ 1988.: Gojko Kraljević, *Blagaj I, Blagaj, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 290.

MANDIĆ 1957.: Dominik Mandić, *Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis?*, Dobri pastir, sv. I – IV, god. VIII, Sarajevo, 65 – 68.

MARIĆ 1972-1973.: Zdravko Marić, *Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963. godine*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 173 – 235.

MARIĆ 1973.: Zdravko Marić, *Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi*, ANU BiH, Godišnjak CBI 8/10, Sarajevo, 109 – 137.

MARIĆ 1985.: Zdravko Marić, *Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini. Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici*, Materijali XX, Beograd, 47 – 53.

MARIĆ 1996.: Zdravko Marić, *Rezultati istraživanja utvrđenog ilirskog grada kod Ošanića blizu Stoca (1890 – 1978) – II dio*, Hercegovina 2 (10), Mostar, 7 – 33.

MARIĆ 2012.: Almir Marić, *Religijske prilike na području gornje Neretve u antičko doba*, Časopis fakulteta humanističkih nauka, vol. 8, Mostar, 29 – 46.

MARIĆ 2015.: Almir Marić, *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine* (rukopis doktorske disertacije), Sarajevo.

MARIJAN 1988.: Boško Marijan, *Alibegovina, Hodbina, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 290.

MARIJAN 1988.: Boško Marijan, *Donje Gnojnice, Donje Gnojnice, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 293.

MARIJAN 1988.: Boško Marijan, *Gorica, Buna – Suho Polje, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 295.

MARIJAN 1988.: Boško Marijan, *Podvornice, Gornja Jasenica, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 304.

MARIJANOVIĆ 1988.: Ivana Marijanović, *Gradina, Malo Polje, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 297.*

MARIJANOVIĆ 1988.: Ivana Marijanović, *Mukoš, Mukoš, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 303.*

MARIJANOVIĆ 1988.: Ivana Marijanović, *Slipčiči, Slipčiči, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 305.*

MAŠKIN 2002.: Nikolaj Aleksandrovič Maškin, *Istorija starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd.

MESIHOVIĆ 2009.: Salmedin Mesihović, *Dezidijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba* (rukopis doktorske disertacije), Zagreb.

MESIHOVIĆ 2010.: Salmedin Mesihović, *Aevum Dolabellae – Dolabelino doba*, ANU BiH, *Godišnjak CBI 39, Sarajevo, 99 – 123.*

MESIHOVIĆ 2011.: Salmedin Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, Filozofski fakultet, Sarajevo.

MESIHOVIĆ 2011b.: Salmedin Mesihović, *Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina*, VAHD 104, Split, 55 – 78.

MESIHOVIĆ 2014.: Salmedin Mesihović, *ΙΛΥΡΙΚΗ (Ilirike)*, Elektronski izvor, Sarajevo.

MESIHOVIĆ, ŠAČIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo.

MILETIĆ 1962.: Nada Miletić, *Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara*, GZM, N.S. *Arheologija*, sv. XVII, Sarajevo, 153 – 157 + Tbl. I – III.

MILETIĆ 1966.: Nada Miletić, *Kasnoantičko doba – Kulturni ostaci varvarskih naroda*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine*, Veselin Masleša, Sarajevo, 366 – 375.

MILETIĆ 1984.: Nada Miletić, *Rani srednji vijek. Doba seobe naroda*, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 375 – 390.

MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Negočine, Buna, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 303.

MILETIĆ 1988.: Nada Miletić, *Vrba, Potoci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 308.

MILOŠEVIĆ, PEKOVIĆ 2006.: Ante Milošević, Željko Peković, *Povijesne i arheološke potvrde za srednjovjekovni Mostar*, ANU BiH, Godišnjak CBI 35/33, Sarajevo, 5 – 50.

MUJEZINOVIĆ 2000.: Nermina Mujezinović, *Blagaj kod Mostara*, Hercegovina 11 – 12, Mostar, 55 – 66.

MULOVIĆ 2018.: Edin Mulović, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar / Catalogue of the stone archaeological collection of the Museum of Herzegovina Mostar*, Muzej Hercegovine, Mostar.

NOVAKOVIĆ 2014.: Predrag Novaković, *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.

OREČ 1988.: Petar Oreč, *Gradina, Podgorani, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 298.

PAŠALIĆ 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo.

PAŠKVALIN 1959.: Veljko Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, N.S. Arheologija, sv. XIV, Sarajevo, 149 – 162.

PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Gradina, Bačevići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 296.

PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Grčine, Potoci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 298.

PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Kuparica, Pijesci, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 301.

PAŠKVALIN 1988.: Veljko Paškvalin, *Vrtače, Baččevići, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 308.

PAŠKVALIN 2003.: Veljko Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone. Arheološka istraživanja kasnoantičkog kršćanstva u Bosni i Hercegovini* (Opera Selecta), Sarajevo.

PAŠKVALIN 2012.: Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela ANU BiH, CBI 9, Sarajevo.

PATSCH 1902.: Carlo Patsch, *Pojedini nalazi iz rimskog doba*, GZM, god. IV, sv. I, Sarajevo, 1 – 16.

PATSCH 1904.: Carlo Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povjesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM, god. XVI, sv. I, Sarajevo, 33 – 60.

PATSCH 1910.: Carlo Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povjesti*, GZM, god. XXII, sv. I, Sarajevo (1911), 177 – 208 .

PERIŠA 2008.: Darko Periša, *Je li delmatsko područje presjekao rimski limes?*, *Archaeologica Adriatica*, sv. II, Zadar, 507 – 517.

POPOVIĆ 1999.: Svetlana Popović, *Prologmena to Early Monasticism in the Balkans as Documented in Architecture*, *Starinar*, N.S. 49 (1998), Beograd, 131 – 144.

PULJIĆ 1996.: Ivica Puljić, *Crkvene prilike u srednjovjekovnoj Humskoj zemlji*, Humski zbornik 2, Zbornik znanstvenog simpozija: *Povijest hrvatskog Počitelja održanog 16. i 17. februara 1996. god. u Čapljini*, Čapljina, Zagreb, 88 – 150.

PULJIĆ 1997.: Ivica Puljić, *Je li u Stocu bila biskupija?*, *Crkva na kamenu* 12, Mostar, 13.

PULJIĆ 1999.: Ivica Puljić, *Stolac – sjedište kasnoantičke biskupije sarsenterensis*, Humski zbornik 4, *Stolac u povijesti i kulturi Hrvata*, Zagreb, Stolac, 93 – 116.

PULJIĆ, ŠKEGRO 2006a.: Ivica Puljić, Ante Škegro, *Sarsenterska biskupija*, *Povijesni prilozi / Historical Contributions*, br. 30, Zagreb, 7 – 50.

PULJIĆ, ŠKEGRO 2006b.: Ivica Puljić, Ante Škegro, *The Diocese of Sarsenterensis*, AV 57, Ljubljana, 219 – 241.

RAČKI 1894.: Franjo Rački, *Thomas Archidiaconus: Historia salonitana*, *Scriptores*, JAZU, vol. III, Zagreb.

RADIMSKY 1890.: Vaclav Radimsky, *Rimski grobovi kod Han-Potoka blizu Mostara*, GZM, god. I, sv. IV, Sarajevo, 337 – 342.

RADIMSKY 1891.: Vaclav Radimsky, *Bišće-polje kod Mostara*, GZM, god. II, sv. II, Sarajevo, 159 – 192.

RADIMSKY 1892.: Vaclav Radimsky, *Prahistoričke i rimske starine kod Bačevića blizu Mostara*, GZM, god. IV, sv. IV, Sarajevo, 332 – 336.

RADIMSKY 1895.: Vaclav Radimsky, *Arheološke crtice*, GZM, god. VII, sv. II, Sarajevo, 217 – 230.

RATKOVIĆ 1998.: Aleksandar Ratković, *Blagajska tvrđava u svijetlu najnovijih istraživanja*, Hercegovina 10, Mostar, 7 – 16.

RUPČIĆ 1957.: Bonicije Rupčić, *Povodom članka dra N. M-a – Gdje je bilo sjelo biskupije Sarsiterensis?*, Dobri Pastir 8 (1 – 4), Sarajevo, 69 – 84.

SANADER 2008.: Mirjana Sanader, *Imago Provinciarum*, Alfa, Zagreb.

SERGEJEVSKI 1934.: Dimitrije Sergejevski, *Rimski spomenici iz Bosne*, Spomenik SKA, LXXVII, Beograd, 1 – 28.

SERGEJEVSKI 1948.: Dimitrije Sergejevski, *Rimska cesta na Nevesinjskom Polju*, GZM, N.S. 1948, sv. III, Sarajevo, 43 – 62.

SIMEONOVIĆ 1891.: Radivoj Simeonović, *Manastir Žitomislići u Hercegovini*, Ljetopis Matice srpske, Knjiga 168, Novi Sad, 1 – 10.

SKOK 1950.: Petar Skok, *Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima: Toponomastička ispitivanja*, Sveska I, Jadranski institut JAZU, Zagreb.

STIPČEVIĆ 1989.: Aleksandar Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura, II dopunjeno izdanje*, Školska knjiga, Zagreb.

ŠAČIĆ 2011.: Amra Šaćić, *Antički epigrafski spomenici istočne Hercegovine* (rukopis magistarskog rada), Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

ŠAČIĆ 2012.: Amra Šaćić, *Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (civitas Narensium) / Cultural-historical development of the Illirian people of Naresi (civitas Narensium)*, ANU BiH, Godišnjak CBI 41, Sarajevo, 97 – 112.

ŠAČIĆ 2014.: Amra Šaćić, *Mithraism in the territory of today's Herzegovina*, Radovi Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Knjiga XVII/3, Sarajevo, 263 – 276.

ŠAČIĆ 2016.: Amra Šaćić, *Upravn ureditev današnje Bosne in Hercegovine v času zgodnjega rimskega cesarstva (1. – 3. stoletje) / Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I – III century)* (rukopis doktorske disertacije), Ljubljana.

ŠAŠEL KOS 2005.: Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, Situla 43, Ljubljana.

TOMASCHEK 1880.: Wilhelm Tomaschek, *Die vor-slavische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete*, Mittheilungen der k.k. geographischer Gesellschaft in Wien 23, Wien, 545 – 567.

TRUHELKA 1892.: Ćiro Truhelka, *Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine*, GZM, god. IV, sv. IV, Sarajevo, 340 – 365.

VASILJ, ČULJAK, PAPONJA 2012.: Snježana Vasilj, Nina Čuljak, Ante Paponja, *Arheološki vodič Hercegovine – Archaeological guide to Herzegovina*, Dobra knjiga, Sarajevo.

VEGO 1964.: Marko Vego, *Bekija kroz vijekove (Područje općine Grude i Posušje)*, Narodni univerzitet Grude i Posušje, Sarajevo.

VELETOVAC 2013.: Edin Veletovac, *Provincija Dalmacija u V stoljeću* (rukopis magistarskog rada), Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

VELETOVAC 2014a.: Edin Veletovac, *Kasnoantičke bazilike u Bosni i Hercegovini*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knjiga XVII/3 (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Sarajevo, 277 – 299.

VIDOVIĆ 1996.: Mile Vidović, *Povijest Crkve u Hrvata*, Crkva u svijetu, Split.

VINSKI 1954.: Zdenko Vinski, *Ein völkerwanderungszeitlicher Goldschmuck aus der Hercegovina*, Germania 32, Majnc, 307 – 313.

VUČIĆ 2005.: Jakov Vučić, *Ecclesia Naronitana / Prostor i granice*, VAHD 98, Split, 159 – 170.

VUČIĆ 2012.: Jakov Vučić, *Topografija Naronitanske biskupije* (rukopis doktorske disertacije), Zagreb.

WILKES 1969.: John Joseph Wilkes, *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London.

ZANINOVIĆ 1966.: Marin Zaninović, *Ilirsko pleme Delmati I*, ANU BiH, Godišnjak CBI 4, Sarajevo, 27 – 93.

ZANINOVIĆ 1980.: Marin Zaninović, *Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike*, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka (Znanstveni skup, Metković 4. – 7. X 1977.)*, HAD, Split, 173 – 180.

ZANINOVIĆ 1996.: Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb.

ZELENIKA 1959.: Anđelko Zelenika, *Nekoliko slučajnih pronalazaka arheoloških spomenika kulture u Hercegovini*, NS 7, Sarajevo, 181 – 182.

ZELENIKA 1988.: Anđelko Zelenika, *Hodbina 3, Hodbina, Mostar*, u: Čović, B. (ur.), *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Tom III, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 299.

ELEKTRONSKI IZVORI

- <http://www.manfredclauss.de/gb/index.html> (pristupljeno: 18.07.2018.)
- <http://www.katastar.ba/> (pristupljeno: 25.07.2018.)
- http://www.asgmo.ba/index.php?option=com_content&task=view&id=113&Itemid=9 (pristupljeno: 05.08.2018.)

- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1815
(pristupljeno: 21.09.2018.)
- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1914
(pristupljeno: 21.09.2018.)
- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1915
(pristupljeno: 21.09.2018.)
- http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1863
(pristupljeno: 21.09.2018.)

XV. SAŽETAK

„Današnji Mostar i njegova okolica“ podrazumijeva posebno definisano područje kojim se bavi ovaj rad. Predstavlja geografski okvir koji se proteže od Drežnice na sjeveru, preko Nevesinjskog polja na istoku i istočnih granica općina Široki Brijeg i Čitluk na zapadu, do Žitomislića na jugu. Preciznije, svi lokaliteti koji su uključeni u rad pripadaju području današnje općine Mostar. Indigene zajednice koje su živjele na teritoriji Hercegovine tokom željeznog doba, u posljednjim stoljećima stare ere bile su izložene različitim utjecajima svojih civilizacijski visokorazvijenih susjeda. Autohtone zajednice koje su zauzimale dijelove Mostara i njegove okolice u vrijeme dolaska Rimljana, prepoznaju se pod nazivima Naresi i Daorsi. One su bile odvojene jedna od druge najvjerojatnije negdje u blizini današnjeg Bijelog Polja, sjeverno od Mostara. Nasebinska kultura novih osvajača u svom je najužem konceptu nosila dominantne elemente rimske postojanosti, od društvene i političke, do duhovne poistovjećenosti. Širenje rimskog vlasništva nad zemljom bio je poticaj doseljavanju Italika, naročito na područje oko rijeke Neretve. Prema segregaciji koja se desila nakon Batonovog ustanka 9. god.n.e., područje današnje općine Mostar našlo se unutar granica provincije *Illyricum Superior*, odnosno Dalmacije. Preobrazbom društvenog života kroz različite institucionalne organe, nerimskom su se stanovništvu nastojali približiti rimska kultura, jezik i religija. Iako je postojala izvjesna tolerancija Rimljana prema religijama i kultovima osvojenih zemalja, različite interferencije kroz pojavu izjednačavanja domaćih i rimskih božanstava (*interpretatio Romana*), te prodor grčkih i orijentalnih kultova, bilježe drukčiji ishod. Među značajnim realizacijama takvog koncepta nalaze se spomenici posvećeni božanstvima Jupiteru (Cim, Mostar), Junoni (Grčine, Potoci) i grčkom bogu Asklepiju (Hodbina, Bišće Polje). U kasnoj antici, sjeverni dijelovi današnjeg Mostara bili su jedno od rijetkih područja na kojima je poštovan kult perzijskog boga Mitre, što je potvrdio spomenik pronađen u Potocima. Ubrzo nakon osvajanja teritorija današnje Bosne i Hercegovine, Rimljani su gradili velike puteve čiji je glavni cilj bila vojna, politička i ekonomska povezanost pokorenih zemalja sa Italijom i Rimom. Pored glavnih saobraćajnica, ove su oblasti bile povezane i mrežom različitih priključnih pravaca, čije dionice još uvijek nisu precizno utvrđene. Pretpostavlja se da je okrajak jedne takve rimske ceste prolazio kroz Potoke kod Mostara, da bi se preko Nevesinjskog polja spajao sa magistralnim putem koji je vodio u Panoniju. Prema arheološkim nalazima koji su otkriveni, ali ne i sistematski istraženi, šire područje Mostara bilo je prilično naseljeno u rimsko doba. Veliki broj ostataka naselja

evidentiran je uz dionice pretpostavljenih rimskih puteva. Tragovi aglomeracija uglavnom su otkriveni na predjelima sjeverno i južno od grada, na dijelovima ravnice koji se prepoznaju kao Bišće polje i Bijelo Polje. U turbulentnim vremenima kasne antike, područje koncentrisano oko doline rijeke Neretve počelo je praviti mjesta za djela sakralne arhitekture koja se, prema tragovima arheoloških ostataka, ističu na područjima Žitomislića, Cima, Potoka, Kuta, Humilišana i Sutine. Kada je riječ o rimskom periodu, kao i periodima koji su prethodili i slijedovali, mostarski kraj važi za jedan od najneistraženijih arheoloških područja Hercegovine. Iako ovi lokaliteti zahtijevaju iscrpne reambulacije i konkretne istraživačke pothvate, znanje o njima od izuzetnog je značaja. Za potrebe budućih istraživanja treba napomeniti kako se ništa ne bi trebalo unaprijed odbacivati. Bolje je proširivati horizonte znanja, nego nova otkrića silom pokušavati uklopiti u stare šeme. Teren treba poznavati u cjelini, ne izdvajajući (samo) antičke lokalitete, jer se razvoj jednog područja posmatra u kontinuitetu, a to zahtijeva saradnju sa stručnjacima starijih i mlađih epoha.

Ključne riječi: Mostar, rimski, područje, lokaliteti.

XVI. SUMMARY

„Today's Mostar and its surroundings“ implies to a specifically defined area that this paper is dealing with. It is the geographical framework that stretches from Drežnica in the north, through Nevesinje field in the east and the eastern borders of the municipalities of Široki Brijeg and Čitluk in the west, to Žitomislići in the south. More precisely, all sites involved in this work belong to the area of today's municipality of Mostar. Indigenous communities that lived in the territory of Herzegovina during the Iron Age, in the last centuries of the old era were exposed to a various influences of their civilized, highly developed neighbors. The native communities that occupied parts of Mostar and its surroundings in the time of Roman arrival, are identified under the names of Naresii and Daorsi. They were separated from each other probably somewhere near today's Bijelo Polje, north of Mostar. In its narrowest conception, the settling culture of new conquerors carried the dominant elements of Roman durability, from social and political, to spiritual identification. The expansion of Roman ownership of the land was an incentive for the settling of Italic population, especially in the area around the river Neretva. According to segregation that occurred after the Baton's rebellion in AD 9, the area of today's municipality of Mostar was placed within the boundaries of the province of Illyricum Superior, or Dalmatia. Roman culture, language and religion were seeking to draw closer to the non-Roman population, by transforming a social life through the various institutional organs. Although there was a certain tolerance of the Romans towards the religions and cultures of the conquered countries, various interferences through the emergence of the equation of domestic and Roman divinities (*Interpretatio Romana*) and the breakthrough of Greek and Oriental cults, recorded a different outcome. Among the significant realizations of such a concept are the monuments dedicated to divinity Jupiter (Cim, Mostar), Juno (Grčine, Potoci) and Greek god Asclepius (Hodbina, Bišće polje). In the Late Antiquity, the north parts of today's Mostar were one of the few areas where the cult of the Persian god Mithra was respected, as evidenced by the monument found in Potoci. Soon after the conquest of the territory of today's Bosnia and Herzegovina, the Romans built large roads whose main goal was military, political and economic connection of the subjugated countries with Italy and Rome. In addition to the main highways, these areas were interwoven with a network of different connecting roads, whose shares are still not precisely determined. It is assumed that the selvage of one such Roman road passed through Potoci near Mostar, crossed Nevesinje field and connected to the main road that led to

Pannonia. According to archaeological finds which were detected, but not systematically explored, a wide area of Mostar was pretty much populated in Roman times. A large number of these settlement's remains was recorded alongside the supposed Roman roads. The traces of agglomerations are mostly discovered in the regions north and south of the city, on the parts of the plain that are recognized as Bišće polje and Bijelo Polje. In the turbulent times of the Late Antiquity, the area that was concentrated around the valley of Neretva River started making place for the works of sacral architecture, which, with the trace of archaeological remains, highlights the areas of Žitomislići, Cim, Potoci, Kuti, Humilišani and Sutina. When it comes to the Roman period, as well as the periods that preceded and followed, the Mostar region is considered one of the most unexplored archaeological areas of Hercegovina. Although these sites require exhaustive reambulations and concrete research efforts, knowledge about them is significant. For the purposes of the future explorations, it has to be noted that everything should not be rejected in advance. It is always better to expand the horizons of our knowledge, and not try to incorporate new discoveries by force into the old schemes. The terrain should be known in its entirety, not separating (only) sites from Antique, because the development of one area should be perceived in its continuity, and this requires cooperation with experts of the elderly and younger epochs.

Key words: Mostar, Roman, area, sites.

XVII. BIOGRAFIJA

Marija Gavrilović rođena je 4.12.1992. godine u Beogradu (R Srbija). Vrlo brzo seli u roditeljski grad Mostar, gdje završava osnovnu i srednju školu. Po završetku gimnazije, 2011. godine upisala se na Filozofski fakultet u Sarajevu, Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju. Prvi ciklus studija završila je u mjesecu septembru 2014. godine, odbranivši dodiplomski rad na temu „Nekropole Mostara i okoline“, nakon čega je stekla je zvanje Bakalaureat arheologije. Master studij upisala je naredne 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu (Odsjek za historiju, Katedra za arheologiju).

U sklopu projekta razmjene studenata CEEPUS (*Central European Exchange Programme for University Studies*), ljetni semestar 2013. godine boravi u Ljubljani (Slovenija). Tokom studija je učesnik nekoliko međunarodnih arheoloških škola (2013.): Ljetni kamp geoarheologije u Zecovima kod Prijedora, te Ljetni restauracijski kamp u Stocu u sklopu organizacije CHWB (*Cultural Heritage Without Borders*).

Od 4. – 25. septembra 2017. godine dio je stručnog tima koji vrši probna arheološka iskopavanja na lokalitetu stare Biskupske rezidencije u Vukodolu (Mostar), a već od 29. septembra – 13. decembra i probna istraživanja na lokalitetu Više djevojačke škole u Mostaru. Potpisuje koautorstvo završnih izvještaja oba istraživanja.

Živi u Mostaru i sa grupom mladih naučnika iz oblasti arheologije, antropologije i historije umjetnosti aktivno radi na promicanju ideja i svijesti o kulturnom nasljeđu, njegovom očuvanju, zaštiti i istraživanju. Uči sa ljudima i od ljudi.